

TAKO JE TO BILO

**u Nezavisnoj
Državi Hrvatskoj**

**s opširnim historijskim
pregledom toga razdoblja**

1941-1945

ZEEV MILO

Zeev Milo

**TAKO JE TO BILO U
NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
(1941–1945)**

s opširnim historijskim pregledom toga razdoblja

Naklada:

Ivica Eskenazi, Beograd, 2004.

*Drugo izdanje
Beograd 2004.
Sva prava pridržana*

ISBN 86-906489-0-9

Prvo izdanje je štampano na njemačkom jeziku:

*Zeev Milo
Im Satellitenstaat Kroatien
Eine Odyssee des Überlebens
1941–1945.*

*Herausgegeben von Erhard Roy Wiehn
Hartung-Gorre Verlag Konstanz
2002.*

*Svojim unučicama
Dana, Dorin, Amit, Idan*

SADRŽAJ

VIŠE NEGO SAMO BIOGRAFIJA

PRVO POGLAVLJE

Oktobar 1992.	12
-----------------------	----

DRUGO POGLAVLJE

10. april 1941..	17
Tko je taj Pavelić?	18
Što je nas, Jevreje, čekalo u toj novoj državi, koju nam je donijela njemačka okupacija?	23

TREĆE POGLAVLJE

Kraljevina Jugoslavija	26
Kako je došlo do rata između Njemačke i Jugoslavije u 1941. godini	35

ČETVRTO POGLAVLJE

Što su nam donijeli idući dani?	39
---	----

PETO POGLAVLJE

Protujevrejski zakoni i odredbe	43
Popis svih Jevreja i nove mjere	44

ŠESTO POGLAVLJE

Hrvatski Jevreji i narodi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske	46
Moje rano školstvo.	52
Još nešto o društvenoj djelatnosti Jevreja, prije i za vrijeme Jugoslavije . .	53
Moj rani interes za radio-tehniku.	54
Korjени antisemitizma u hrvatskom narodu	55
Jedan događaj iz davne prošlosti, koji je pogodio našu familiju	60

SEDMO POGLAVLJE

Ono najgore je došlo – logori	62
22. jun 1941. Dan kada je Njemačka napala na Sovjetski Savez	66

OSMO POGLAVLJE

Jevrejima se omogućuje “bijeg iz pakla”	68
Koji Jevreji su bili zaštićeni u NDH? Što je s drugima?	71
Moji roditelji se moraju preseliti u drugi stan. Ja se vraćam u Zagreb	72

DEVETO POGLAVLJE

Drugi val	76
Prehrana	79
Od čega smo živjeli?	80
Izvori informacija	81

DESETO POGLAVLJE

Pokolj Srba u NDH.	83
Kako je to počelo?	85
Odakle toliko Srba u Hrvatskoj?	86

JEDANAESTO POGLAVLJE

Septembar – decembar 1941.	88
------------------------------------	----

DVANAESTO POGLAVLJE

Treći val. Zagreb, početak januara 1942..	91
Naš neuspjeli pokušaj bijega	94
Nova kriza.	96

TRINAESTO POGLAVLJE

Sada je najveća nesreća dosegla i našu familiju. Juli 1942.	99
--	----

ČETRINAESTO POGLAVLJE

Naš spas je došao neočekivano. Avgust – oktobar 1942..	103
Konačno u italijanskoj Drugoj zoni. Spašeni!?	108

Italijanska vojska	114
Naš boravak u Crikvenici	115

PETNAESTO POGLAVLJE

Konačno na cilju. Oktobar 1942.	118
Italijani odvođe sve Jevreje	119
Novo prijateljstvo	120
Umro je moj otata u Zagrebu	123
Vijesti o masovnom uništavanju Jevreja na istoku	124
Ustaše opet pokušavaju zavladata područjem koje drže Italijani.	125
S Italijanima i bez njih	126

ŠESNAESTO POGLAVLJE

Što se sve odigravalo u Drugoj italijanskoj zoni?	129
Ravnodušnost, bezdušnost ili birokratija?	130

SEDAMNAESTO POGLAVLJE

Da li će ovi Jevreji, koji su našli skrovište kod Italijana, biti ostavljeni na miru, nije ovisilo samo o Italijanima!	132
--	-----

OSAMNAESTO POGLAVLJE

Poslje italijanske kapitulacije. Septembar 1943.	138
Jedan, ali ne jedini apsurd	139

DEVETNAESTO POGLAVLJE

Dobrovoljno u partizane	141
Prvi dani u partizanima. Septembar – oktobar 1943.	142

DVADESETO POGLAVLJE

Četnici i partizani	145
Tito	151

DVADESET I PRVO POGLAVLJE

Pojavio se novi prijatelj	156
Ja sam se razbolio	157
Mi moramo napustiti Novi	158
Otočac	162

Moramo bježati iz Otočca	166
------------------------------------	-----

DVADESET I DRUGO POGLAVLJE

Kako se vodila borba između partizana i Njemaca i njihovih hrvatskih pomagača?	168
Organizacija	169

DVADESET I TREĆE POGLAVLJE

Poslali su nas ravno u vatru	171
Obitelj Goldner.	173
Naše lutanje se nastavlja	175

DVADESET I ČETVRTO POGLAVLJE

Novac u NDH.	179
----------------------	-----

DVADESET I PETO POGLAVLJE

Proljeće 1944.	181
Topusko, ljeto 1944.	185

DVADESET I ŠESTO POGLAVLJE

Glina	188
Električna centrala u Glini	189
Kino	193

DVADESET I SEDMO POGLAVLJE

Bedak, uvijek bedak	197
Obitelj Friedmann	197
Perspektive	199

DVADESET I OSMO POGLAVLJE

Glina – nastavak	200
Onaj koji me nije htio jer sam Jevrej, sada je moj prijatelj? I da, i ne.	206
Antisemitizam kod partizana	206

DVADESET I DEVETO POGLAVLJE

Jesen 1944. Mnogi Hrvati sada napuštaju lađu koja tone	209
Što se događalo u Zagrebu 1943. do 1944?	210

Da li je postojala šansa da Jugoslavija ne postane komunistička diktatura?	221
Sporazum Tito – Šubašić	222

TRIDESETO POGLAVLJE

Oslobođenje Beograda	224
U Glini ništa novo	225

TRIDESET I PRVO POGLAVLJE

Svršetak rata. 8. 5. 1945.	227
------------------------------------	-----

TRIDESET I DRUGO POGLAVLJE

Oproštaj od partizana	233
Naš povratak u Zagreb	233
Zagreb	234
Moj prvi dan, odnosno noć, u Zagrebu	235
Pokušali smo da dođemo do stana u Zagrebu	236

TRIDESET I TREĆE POGLAVLJE

Virovitica.	237
---------------------	-----

TRIDESET I ČETVRTO POGLAVLJE

Zakon o vraćanju jevrejske imovine	242
Ja sam studirao, moj otac se zaposlio	244

EPILOG

BIBLIOGRAFIJA

VIŠE NEGO SAMO BIOGRAFIJA

Rođen sam u Zagrebu, u Hrvatskoj, koja je tada bila dio Kraljevine Jugoslavije. Tu sam odrastao, posjećivao školu, spremao se za život. Imao sam divne roditelje i široku, čvrsto ujedinjenu, familiju. Privredno stanje familije bilo je više nego zadovoljavajuće. Imao sam krug dobrih, iskrenih prijatelja. Budućnost je izgledala ružičasto, ali samo za tren oka. Tamni oblaci već su najavljivali žestoku oluju, ona je bila neizbježna. Mi smo je već odavno razabrali. Često bi nas spopao strah, a onda bi nas sitne brige svakdašnjice opet uspavale. Prošao je još jedan dan. Jedan dan bliže katastrofi, koja je bila neizbježna.

Onda je uslijedila ona – ta katastrofa. Preko noći smo od poštenih i uvažениh građana postali zločinci, krivi za sve zlo ovog svijeta, izrod čovječanstva, kojima se poriče pravo da dišu i žive na ovoj kugli zemaljskoj. Postali smo nezaštićena divljač koju svatko imade pravo da goni, lovi i ubija, na svakom mjestu i na način koji zadovoljava sadiističke nagone dotičnoga. Sve to samo zato jer smo Jevreji.

U ovoj knjizi opisujem sudbine: moju, moje familije i onih mnogih naših prijatelja za vrijeme tzv. Nezavisne Države Hrvatske, koju je uspostavila nacistička Njemačka na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ona je postojala pod njemačkim tutorstvom od pada Jugoslavije u aprilu 1941. do svršetka rata u maju 1945.

Za vrijeme te četiri godine, počinile su ustaše, koji su vladali tom zemljom, jezovite zločine koji su po opsegu i okrutnosti često premašali i njemačke.

Njihove žrtve bili su Srbi, Jevreji i Cigani (i mnogi Hrvati), među njima bezbrojne žene, djeca i nemoćni starci.

Genocid je dosegao nevjerovatne opsege – mnogo stotina hiljada žrtava.

Ustanak progonjenih bio je neizbježan. Bila su dva pokreta koji su predvodili i organizirali taj narodni otpor. Iako im je neprijatelj bio isti, u ideologiji su ta dva pokreta bila dva svjeta, koje niti najokrutniji zajednički neprijatelj nije mogao ujediniti. Komunisti s jedne strane, a pristalice kralja s druge strane.

Četiri godine se na tom teritoriju vodio bezobziran, okrutan, nemilosrdan rat: "svatko protiv svakoga". K tome, vladao je bezumni teror njemačkih okupatora.

Bilo je, također, političkih intriga i borbi iza kulisa, kako kod naših neprijatelja tako i kod naših prijatelja.

Kod Njemaca i Hrvata u stavu prema Jevrejima vladao je konsenzus: treba ih uništiti do posljednjeg.

U ovom vrtlogu Jevreji su pokušali preživjeti, tako i mi. Samo malom broju je to uspjelo.

Više od tri četvrtine hrvatskih Jevreja je pogubljeno. Među njima pet članova naše najbliže familije.

Ova knjiga nije samo moja autobiografija, koja opisuje ono što sam preživjeo i što se događalo u mojoj najbližjoj okolini. Nastojao sam opisati historijske, političke i vojne događaje koji su se u tom vremenskom razdoblju odigrali u Hrvatskoj i na svjetskoj pozornici, i imali neki utjecaj na našu sudbinu. Služio sam se pri tome historijskom literaturom i dokumentacijom, čije izvore navodim. Pokušao sam te događaje analizirati da bih shvatio razloge za ovo ili ono zbivanje. Ne samo da opišem što se dogodilo, već i zašto. Tko je stajao iza jedne odluke i što su bili njegovi motivi? Onih koje smo sreli, tako i "onih velikih" koji su donosili sudbonosne odluke. U razdoblju u kojemu je vladala brutalna sila i bezakonje, često je o jednom pojedincu kojega smo sreli ovisio naš život ili naša propast.

Opisao sam, također, ukratko, historiju hrvatskog jevrejstva do katastrofe...

Za bolje razumijevanje opisanih događaja smatrao sam kao neophodno potrebno da opišem, barem ukratko, historiju i kulturu balkanskih naroda, istaknem njihove različnosti i suprotnosti, te razorni utjecaj stranih sila koje su stoljećima vladale ovim narodima. Navedene su činjenice i razlozi zbog kojih je Balkan do današnjih dana bačva s barutom.

Što me je navelo da napišem ovu knjigu? Zašto sam napustio "čvrsto tlo" točnih nauka, u kojima sam izobražen i u kojima se osjećam "kod kuće", i zamjenio ih s problematičnim i maglovitim terenom historije?

Tražiti "historijsku istinu" nije lagan zanat. Teško je raspoznati autentičnog historičara u mnoštvu pseudohistoričara i diletanata. Još treba naglasiti da se radi o savremenoj historiji. Tu još ima utjecaja lična ideološka i politička orijentacija historičara, ili autora. Ova često potiskuje u pozadinu svaku objektivnost.

Uvijek sam želio opisati mojoj djeci i unučicama moje doživljaje: "što", "kako" i "zašto". Osim toga, želio sam upoznati pozadinu fašizma, nacizma i antisemitizma koji je doveo do genocida mog naroda.

Morao sam sve to odložiti za vrijeme kada ću biti slobodan za to. Sada sam umirovljen i mogu se posvetiti tom predmetu.

Još me alarmiralo ono što se odigrava u Hrvatskoj. Nova “demokratska Hrvatska”, koja se odvojila od Jugoslavije, rehabilitira ustaške zločince, poriče i prikriva njihove zločine. I ovi događaji su uplivali na moju odluku da napišem ovu knjigu.

Tel-Aviv, april 2004.

Zeev Milo

Oktobar 1992.

Autobus kojim smo se moja supruga i ja vraćali iz Zagreba na putu za Beč, zaustavio se na hrvatsko-slovenskoj granici. Hrvatski pogranični policajac popeo se u autobus i sakupio putovnice. Dok smo tako čekali, spopao me je neki čudan osjećaj pomješan sa strahom: Da li će me i ovaj put propustiti kao onda...?

Situacija nije bila za uspoređivanje. Onda, prije pedeset godina, u septembru 1942, bježao sam s krivotvorenom propusnicom da bih pokušao spasiti svoj goli život, koji su ustaše, koji su tada vladali Hrvatskom, bezuvjetno željeli uništiti.

Ovaj sam put posjetio novu demokratsku Republiku Hrvatsku, kao stranac, kao turista, s punovrijednom putovnicom države Izrael.

Pa onda, odakle taj osjećaj straha i olakšanje kada mi je putovnica bila vraćena, a još više kada je autobus prešao granicu?

Što me je to vratilo u onu atmosferu straha?

Previše toga sam vidio i čuo za vrijeme našeg kratkog boravka u Zagrebu, što me je podsjetilo na ona strašna vremena.

Mi smo često posjećivali Zagreb i, uopće, Jugoslaviju. Tu je živjela majka moje supruge. Ovaj puta smo došli na njen pogreb.

Međutim, tu se sve promijenilo. Jugoslavija se raspala, Hrvati su proglasili svoju samostalnu državu.

To je od strane Hrvata, vjerojatno, bila ispravna odluka.

Dva cilja su postignuta: prvo, uklonjen je omraženi komunistički režim koji je još postojao u drugim dijelovima Jugoslavije (iako već jako umjeren). Drugo, prekinuta je zajednica sa Srbima, koja je zakazala u okviru Kraljevine Jugoslavije (1918. do 1941.) i isto tako i u okviru komunističke, Titove Federativne Jugoslavije (1945. do 1991.).

No gori od svega, bio je režim koji je vladao Hrvatskom između te dvije Jugoslavije. Za vrijeme njemačke okupacije. To je bila njemačka vazalna takozvana Nezavisna Država Hrvatska (NDH), s poglavnikom Pavelićem na čelu i njegovim krvnicima, ustašama.

Te ustaše su odgovorne za pokolj više od tri četvrtine hrvatskih Jevreja, najmanje pola milijuna Srba i skoro svih Cigana. K tome, ubijen

je ogroman broj Hrvata, koji su bili protivnici toga jezovitog režima, ili su kao takvi bili osumnjičeni.

I baš toga najmračnijeg poglavlja svoje historije nova "demokratska" Hrvatska se nije htjela odreći. Njeni sadašnji upravljači vide u toj zloglasnoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prvi stepen na putu u svoju nezavisnost. Oni su otvorili slobodnu pozornicu ustašama koji sada dižu glavu i glas. Oni koji su pobjegli u inozemstvo, sada se vraćaju kao junaci u Hrvatsku. Većina njih uspjela je, nakon pobjede Saveznika na koncu rata, razbježati se u sve krajeve svijeta i tako izbjeći kaznu koju su kao ratni zločinci zaslužili.

Među njima i sam "poglavnik" Ante Pavelić sa svojim najbližim saradnicima. Pomogao im je Vatikan s tadašnjim papom Piusom XII. Papa u svojoj slijepoj mržnji i strahu od komunista, spasavao je najgore ubojice s kojima je bio čvrsto povezan još za vrijeme rata. Ustaška ideologija je klero-fašistička. U programu ustaša je stajala borba protiv komunizma i progon srpske pravoslavne crkve i njenih vjernika. To je i bio cilj Vatikana: zaustaviti prodor komunista i potisnuti moćnu srpsku pravoslavnu crkvu iz svojeg neposrednog susjedstva.

Većina ovih ustaša nisu više na životu, ali su se pobrinuli da odgoje u ustaškom duhu čitavu novu generaciju.

Što sve nismo vidjeli i doživjeli za našega kratkog boravka u Hrvatskoj?!

Među gostima iz ustaške emigracije bio je i ministar "promidžbe" (propagande). Posljednji ministar iz Pavelićeve vlade, koji je još bio na životu. Držao je predavanja omladini. To je taj, koji je u toku četiri godine neprekidno huškao na najperfidniji način protiv Srba, a u prvom redu, protiv Jevreja. Rezultat je poznat. Ustaše, uglavnom primitivni i zalupani, izvršavali su sve te grozote jer su bili uvjereni da im je sveta dužnost istrijebiti najveće neprijatelje hrvatskog naroda: Srbe i najveće neprijatelje čovječanstva: Jevreje.

Pavelićeva kćerka je bila tu sa svojim mužem. Objelodanila je članak u novinama, koji je zauzeo dvije stranice, pod naslovom: "Ante Pavelić je potpuno uspio" (1). Članak kiti Pavelićeva slika.

Na čelu hrvatske vlade sada je notorni antisemit Tuđman. On je poslije postao predsjednik Republike Hrvatske. On je još prije uspostavljenja nove Hrvatske izdao knjigu (2) u kojoj poriče Shoa i tvrdi da su Jevreji za vrijeme NDH, u onom ustaškom najjezovitijem koncentracionom logoru – Jasenovcu, bili u privilegiranom položaju. Oni su upravljali drugim zatočenicima. Maltretirali su i ubijali Srbe i Cigane i pljačkali njihove stvari: novac i zlato što su ovi imali na sebi.

Ta zlodjela, tumači Tuđman, leže u mentalitetu Jevreja koji mrze sve nejevreje i iznosi razne primjere iz daleke prošlosti (klasične anti-semitske tvrdnje). Izraelsku politiku spram Palestinaca naziva "judeo-nacističkom".

Treba naglasiti da su samo nekoliko Jevreja preživjeli taj logor (unatoč "dobrih uslova"!). Oni koji su uspjeli pobjeći.

Tuđmanova vlada je još dok smo mi bili u Zagrebu činila sve da izbriše spomen na žrtave tog krvavog ustaškog režima. Spomen ploče su uklonjene, trgovima i ulicama su mijenjana imena. Trg na kojem se nalazilo ustaško redarstvo, gdje su mučene i ubijane hiljade nedužnih žrtava, prozvan je poslije rata: Trg žrtava fašizma. Sada se zove: Trg hrvatskih velikana. Izgleda da su današnji vlastodršci jako ponosni na ono što su činili njihovi "velikani" u podrumima te zloglasne zgrade.

Čitali smo u novinama da je Wiesenthal¹ protestirao protiv tog poteza, ali bez odaziva. Mnoge ulice nose imena raznih ustaških zločinaca. Politička literatura iz ustaškog doba se pojavljuje u "reprintu". Ja sam kupio jednu od takovih publikacija. Radi se o takozvanoj "Sivoj knjizi" s kojom je Pavelićeva vlada željela uvjeriti svoje saveznike, Njemce i Italijane, da ustaše ne sprovode pokolj Srba, već da srpski teroristi proganjaju i ubijaju nedužne Hrvate.

U to vrijeme su već i Njemci došli do zaključka da je pokolj Srba, koji su sprovodile ustaše, besmislen, jer dovodi do oružanog otpora progonjenih. Tako i Italijani, oni su se protivili ustaškim "metodama" također zbog čisto humanitarnih razloga.

Knjiga je zato izdana, osim na hrvatskom, i na njemačkom i italijanskom jeziku. Sadrži huškanje protiv "svojih protivnika". Među ostalima, i protiv Jevreja. Brošura je vjerna originalu koji je štampan 1942. godine (3, 4), samo je izmjenjen predgovor i tu je rečeno između ostalog: "Za vrijeme NDH smo bili saveznici Njemaca, pa smo morali biti protiv Jevreja, ali mi Hrvati nikada nismo bili antisemiti"!

Time je, dakle, sve rastumačeno i opravdano: pljačka, mučenje, silovanje žena i ubojstvo više od 35.000 Jevreja, odraslih, žena i djece, koji hrvatskom narodu nisu, kao zajednica ili kao pojedinci, nikada ništa zlo učinili.

Ja sam bio teško potresen onim što sam čuo i vidjeo. Još više me je potresla ravnodušnost demokratske Evrope u čijoj se sredini razvija ne-

---

¹Simon Wiesenthal je, odmah poslije rata, osnovao u Beču "Centar za historijsku dokumentaciju" u cilju sakupljanja dokaza protiv nacističkih zločinaca, da bi im se sudilo.

ko novo društvo koje opravdava, obnavlja i slavi fašističke tekovine i glorificira fašističke zločince. Kuda to može da vodi?

Jevreji sada nisu ugroženi u Hrvatskoj, ali rehabilitacija najvećih krvnika ustaša može se pod datim uslovima razviti u nešto nepredviđeno.

Tu su i interesi! U prvom redu, tu je Njemačka, koja je prva priznala Hrvatsku (tadašnji ministar vanjskih poslova Genscher) i kasnije Bosnu i Hercegovinu, dok je još održavala prijateljske i, naravno, diplomatske odnose sa jugoslavenskom vladom. Njemce su slijedili Francuzi.

Jedan engleski ministar vanjskih poslova je rekao da su Francuzi "pudlice" Njemaca. Zbog ovoga što je rekao, izgubio je svoje "namještenje"- morao je odstupiti.

Zašto su Njemci željeli raspad Jugoslavije?

Jugoslavija je bila posljednji komunistički otok u Evropi iako je tamo vladao umjereni komunizam. Čak ni to Njemačka nije voljela.

Jugoslavija je, također, predstavljala vojničku moć.

Postojala je i neka nostalgija za Hrvatskom s kojom je u Drugom svjetskom ratu postojalo razumijevanje i suradnja, dok su se Srbi uporno borili protiv njemačke okupacije.

Tu su i njemački ekonomski interesi.

Oni nisu novi! Već je koncem devetnaestog stoljeća imperijalna Njemačka pokazala svoj interes na Balkanu, sa svojim ambicioznim projektom: gradnjom željeznice Berlin – Bagdad.

Njemačka se služila Austrougarskom da bi sama ojačala svoj upliv na Balkanu. Zato je podupirala okupaciju i poslije aneksiju Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske (koncem devetnaestog, odnosno početkom dvadesetog stoljeća). Imperijalna Njemačka je podupirala austrougarske napore u slabljenju "nove sile" na Balkanu: Srbije. Srbija je postigla svoju potpunu nezavisnost i međunarodno priznanje 1878. godine. U Balkanskim ratovima, 1912-1913. godine znatno je proširila svoj teritorij i udvostručila svoje stanovništvo.

Hrvati izražavaju privrženost svojoj fašističkoj prošlosti samo kod kuće, a vani izigravaju demokrate. Nema sumnje da im u zavaravanju svijeta pomaže jezična barijera – tko već čita i prevodi mjesnu hrvatsku štampu?

Predsjednik Tuđman je svagdje "persona grata". Nije mnogo falilo da bude primljen u punoj časti i u Izraelu.

Tuđman je, međutim, izdao popravljeno novo izdanje svoje knjige (ali samo u inozemstvu), u kojem su izbrisane one sramotne laži. U

izraelskom Ministarstvu vanjskih poslova su se time zadovoljili. No, nekoliko članova Parlamenta (KNESET) i nekoliko svjesnih i odgovornih građana uspjeli su spriječiti taj posjet.

Što su bili ti strašni događaji, koje sam proživio prije pedeset godina, na koje me je ono što sam sada vidjeo u Hrvatskoj podsjetilo i tako potreslo!?

To je dugačka i žalosna pripovjetka ...

DRUGO POGLAVLJE

10. april 1941.

Bez daha, u stanju najveće uzbuđenosti, upao je u naš stan u Zagrebu bivši tatin namještenik Viktor. On je uspio reći samo dvije riječi: "Tu su"!

"Tko"? – pitao je naivno moj otac. On je vjerovao u nepobjedivost jugoslavenske vojske i nije ni pomislio da bi Njemci, koji su četiri dana ranije započeli napad na Jugoslaviju, već mogli biti u Zagrebu.

I Njemci su bili iznenađeni. Ne da su oni očekivali naročiti oružani otpor od zastarjele i trule jugoslavenske armije, ali oni također nisu očekivali da će biti primljeni kao osloboditelji od razdragane mase Zagrepčana, koja nije znala kako da izrazi svoje oduševljenje. Bacali su naranče, slatkiše i cvijeće tenkovskim posadama. Svagdje je vladalo veliko veselje i čula se pjesma.

Kratko vrijeme iza toga slijedile su dvije deklaracije preko radio Zagreba.

Prvu je pročitao Slavko Kvaternik, bivši austrougarski pukovnik: u ime poglavnika dr. Ante Pavelića, proglasio je "Nezavisnu Državu Hrvatsku". (Poglavnik je bila nova riječ u hrvatskom riječniku i trebala je biti prijevod za Führera.)

Kvaternik je poslje tvrdio da je svoj proglas pročitao u 14 sati, prije dolaska njemačke vojske u Zagreb (između 16 i 17 sati). To i danas tvrde ustaški simpatizeri. Dakle, Hrvati su sami oslobodili Zagreb! Smješno je da još i danas historičari diskutiraju o tome (1). Neka pitaju mene! Nisam zapisao sate kada se što desilo, ali je neosporivo da je najprije došao Viktor s vijestima da su njemački tenkovi i vojnici na motornim kotačima na Jelačićevom trgu, da oduševljeni građani kliču, pjevaju i bacaju naranče tenkovskim posadama. To je on sam vidjeo i još je primjetio da su njemački vojnici jako mladi – djeca. Naš radio aparat je cijelo vrijeme bio uključen, ali je već satima „šutio“. Tek nešto kasnije je redoviti spiker najavio da će slijediti važna objava i tek tada je Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu i pročitao je i drugi proglas.

Druga deklaracija – proglas koji je pročitao u ime dr. Vlatka Mačka, podpredsjednika jugoslavenske vlade i predsjednika Hrvatske seljačke stranke, koja je predstavljala veliku većinu Hrvata. U njoj on poziva svoje pristaše da se ne odupru novoj vlasti, a funkcionere Hrvatske

seljačke stranke, na različitim upravnim dužnostima, da s novim vlastima iskreno surađuju.

Maček je zaista pozvao svoje pristaše da surađuju s novim režimom iako se to poslije pokušalo nijekati (2). Izjava, koja je pročitana na radiju, bila je autentična i potekla je od njega. To priznaje i sam Maček. Kasnije su njegove pristaše pokušale tvrditi da u toj izjavi nije rečeno s kojim režimom treba surađivati, nije spomenut Pavelić, niti Njemci. Ova tvrdnja nije istinita i ne može ublažiti odgovornost Mačeka, jer je on točno znao kome je predao vlast i s kime je pozvao da se surađuje. On je svoju objavu stilizirao u prisutnosti Hitlerovog posebnog izaslanika SS-Standartenführera Edmund Weesenmayera (3), (koji je već deset dana potajno boravio u Zagrebu) i pukovnika Kvaternika, koji je proglasio Pavelićevu NDH. To se odigralo u Mačekovom stanu, na Prilazu br. 9, kada su Njemačke trupe već stigle u Zagreb. Weesenmayer je pripadao njemačkom ministarstvu vanjskih poslova u činu poslanika. On se redovito pojavljivao kada je Hitler želio srušiti neku vladu, prirediti okupaciju neke zemlje, ili uspostaviti neki satelitski režim. Tako je njegova misija bila prirediti "Anschluss" Austrije 1938, uspostavljanje Češko-Moravskog "protektorata" i proglašenje slobodne Slovačke 1939, te uspostavljanje nacističke vazalne vlade u Mađarskoj 1944. godine (4).

Tko je taj Pavelić?

Pavelić je bio vođa Hrvatske stranke prava, nasljednik advokata Franka, koji je tu stranku predvodio još u Austrougarskoj (bazirana na idejama hrvatskog ultranacionalističkog političara Ante Starčevića, osnivatelja "pravaškog pokreta" sa ciljem uspostavljanja slobodne hrvatske države).

Po advokatu Franku su pristaše te stranke zvane "frankovci".

Nakon raspada austrougarske monarhije i ujedinjenja Hrvata sa Srbima i Slovencima u jednoj državi: Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (poslije Kraljevina Jugoslavija), "san" samostalne hrvatske države se rasplinio. Sam Pavelić je sada bio predstavnik svoje stranke u zagrebačkom gradskom vijeću, a kasnije je bio izabran u jugoslavenski parlament. Pavelićeva stranka, koja se suprostavila ujedinjenju, započela je radikalnu borbu protiv jugoslavenskih vlasti, legalnim i ilegalnim sredstvima. Iscenirala je teške neredne i atentate. Pavelić je osnovao 1929. godine podzemnu terorističku organizaciju da bi sproveo oružani ustanak. Na koncu, iste godine morao je pobjeći u inozemstvo, da bi izbjegao hapšenje i sigurnoj osudi. S njim su emigrirali neki njegovi bliski suradnici i pristaše.

Među njima Branimir Jelić (jedan od glavnih Pavelićevih suradnika; on je za vrijeme rata bio interniran u Englesku, zato nije igrao nikakovu ulogu u NDH), Andrija Artuković (u NDH je postao ministar unutarnjih poslova), Mile Budak (u NDH ministar prosvjete i vjeroispovedi, poslanik u Berlinu, ministar vanjskih poslova), Mladen Lorković (u NDH ministar vanjskih poslova, kasnije unutarnjih), Eugen Dido Kvaternik (u NDH ravnatelj za javni red i sigurnost) i drugi.

Pavelić je ostavio iza sebe u Hrvatskoj pristaše i istomišljenike, ali njihov broj je bio malen.

Jedan dio ovih emigranata je krenuo u Mađarsku, gdje su bili primljeni i smješteni na Janka Pusti (pusta: veliko poljoprivredno gospodarstvo). Odavde su nastavili svoju političku i diverzantsku aktivnost. Mađari su to tolerirali, jer su i sami bili neprijateljski orijentirani prema Jugoslaviji. Naime, nakon Prvog svjetskog rata su Jugoslaviji bili dodijeljeni krajevi koji su uvijek pripadali Mađarskoj i bili su nastanjeni pretežno mađarskim pučanstvom: takozvana Vojvodina, koja se sastojala od Bačke, Banata i djela Baranje (to su bili i najplodniji dijelovi Jugoslavije).

Pavelić je s drugom grupom svojih pristaša krenuo u Italiju, gdje je živjeo narednih dvanaest godina.

Fašistička Italija je također bila u neprijateljstvu prema Jugoslaviji. Opet isti razlozi, kao kod Mađara: borba za "nasljedstvo" teritorija bivše Austrougarske. Prema ugovoru koji su Saveznici sklopili s Italijanima 1915. godine u Londonu, Italijanima je obećana skoro čitava istočna jadranska obala kao nagrada za njihov ulazak u Prvi svjetski rat na strani Saveznika. Na mirovnoj konferenciji u Versaille-u dobili su mnogo manje: pokrajinu Istru, neke otoke i grad Zadar, koji se nalazi na istočnoj obali Jadrana. Čitavo primorje i Dalmacija su pripali novoj državi Jugoslaviji.

Fašistička Italija primila je te hrvatske emigrante, vojnički ih izvježbala, uniformirala i naoružala u posebnim regrutnim logorima na italijanskom kopnu.

Prvi logor uspostavljen je u selu Fontechio de Arrezo (tu je bilo svega 10-15 ustaša). Poslije je osnovan ustaški logor u San Demetriu. Tu je 1933, navodno, bilo oko 500 ustaša, uključivši žene i djecu. Kasnije je u logoru Lipari bilo svega oko 300 ustaša (neki tvrde da ih je bilo samo 200) koji su se zajedno sa Pavelićem vratili u Hrvatsku, nakon proglašenja države NDH

Pavelić je 1932. godine osnovao "ustaški pokret" i uspostavio miliciju – "ustaše".

U Hrvatskoj je ustaški pokret bio gotovo nepoznat. Tu su "frankovci" vodili samostalno borbu protiv jugoslavenskih vlasti. Pavelić im je služio više kao "mitos" (5). Frankovci nisu bili brojni. No, nakon ulaska Njemaca i Mačekovog proglašenja, široke mase su se priključile ustašama. Ustaška oružana snaga (ustaška vojnica) bila je neka vrsta političke milicije, koja je branila režim kao SS u Njemačkoj i, također, borbena snaga, kao Waffen SS. Ona je 1943-1944. brojala nekih 30.000 boraca.

Sam Pavelić je sa nekim najbližim suradnicima živjeo u pokrajini Toskani pod pokroviteljstvom i nadzorom šefa italijanske tajne policije Ercole Luigi Conti.

Godine 1932. pokušao je oružani ustanak u Hrvatskoj. Taj "ustanak" je imao veoma ograničen i lokalni značaj (napadaj na žandarmersku stanicu u Brušanima u Lici). Ustanak nije uspio. Sudjelovali su u njemu i ustaše iz Italije, s potporom Italijana i Mađara.

Italijani su imali velike planove s Pavelićem. Željeli su mu pomoći u uspostavljanju samostalne Hrvatske. No, kao protuuslugu Pavelić je trebao ustupiti Italijanima čitavu Dalmaciju i primorje. Dakle, cijelu jadransku obalu, da bi zadovoljio megalomaniju italijanskog fašističkog diktatora Mussolinija koji je tvrdio da cijelo Jadransko more pripada Italiji: "Mare nostrum". K tome, Hrvatska je trebala biti kraljevina. Italijanski vojvoda Aimone Spoleta iz italijanske vladajuće kuće Savoje trebao je postati hrvatski kralj Tomislav II.

Iz hrvatske povjesti: 925. godine, nakon što je uspostavio samostalnu hrvatsku državu, Tomislav je sebe proglasio kraljem – Tomislav I.

Ustaše su nastavile svoju diverzantsku djelatnost iz oba svoja uporišta u Mađarskoj i Italiji. Bila je to propagandna štampa, ali su odatle, također, organizirani neredi i atentati.

Kada su kralj Aleksandar I i kraljica Marija, u jesen 1933. godine posjetili Zagreb, ustaše u Mađarskoj su planirale atentat. Atentat nije izveden (6).

Atentatori su u zadnji čas odustali od djela. Policija ih je ipak otkrila, njih – trojicu: Petar Oreb, Josip Begović i Anton Podgorelec. Oni su bili uhapšeni i osuđeni. Oreb i Begović su bili obješeni, a Podgorelec je osuđen na doživotnu robiju.

Kako su ih otkrili? Ljubavnica komandanta ustaškog logora na Janka Pusti, Gustava Perčeca, je bila u službi jugoslavenske obavještajne službe. Pavelić je nakon tog neuspjelog atentata pozvao Perčeca u Italiju i vjerojatno ga je radi "izdaje" sam ustrijelio (7).

Bijes Jugoslavije je, u prvom redu, bio uperen protiv Mađarske, koja je te emigrante zaštitila i podupirala. Čak je izgledalo da bi moglo doći do oružanog sukoba između te dvije zemlje.

Mađarska se bojala zaoštavanja odnosa s Jugoslavijom, pa je ustašama otkazala svoje "gostoprinstvo". Veći dio te hrvatske emigracije se od tada nalazio u Italiji iako su se neki smjestili u Austriju i Njemačku. Tu im je Hitler zabranio svaku djelatnost. U tom razdoblju Hitler nije bio zainteresiran za raspad Jugoslavije. Osim toga, Hitler je u Paveliću video "italijanskog agenta".

Neke ustaše su ipak ostale na Janka Pusti gdje su nastavili sa svojom djelatnošću.

Pavelić nije popustio. On je bio jedan od organizatora atentata 1934. godine u kojemu je u Marseilleu ubijen jugoslavenski kralj Aleksandar I i francuski ministar vanjskih poslova Bartou (8).

Atentat je, doduše, počinio Makedonac. Naime, u Makedoniji je, također, postojao pokret čiji je cilj bio oslobođenje te pokrajine, koja je bila dio Jugoslavije. Zvao se "Makedonski nacionalni komitet". Te podzemne organizacije surađivale su među sobom. Pavelić je sklopio s njima sporazum (9).

Sporazum je sklopljen u Sofiji 20. aprila 1929, između Pavelića i Ivana (zvanog Vanča) Mihailoffa, vođe Vrhovne terorističke organizacije, desno krilo Makedonske revolucionarne organizacije – VMRO. Po nekim svjedočanstvima, Pavelić se u Rimu sastao s Vančom Mihailoffom prije počinjenog atentata u Marseilleu. Nekoliko ustaša je sudjelovalo u pripremama i organizaciji atentata ... Trojicu je kasnije uhapsila francuska policija, a sud u Aix en Provence ih je osudio na doživotnu robiju. Francuski sud osudio je Pavelića u odsutnosti na smrt. Samog atentatora Veličko Georgieffa (zvanog također Tchernozernsky), razbješnjena publika linčovala je na mjestu. Postojao je dokazni materijal po kojem su italijanske vlasti, i sam Mussolini, bili upleteni u planiranje atentata. Francuski ministar vanjskih poslova, Laval, koji je naslijedio poginulog Bartoua, želio je zbliženje s Italijom i zato je odvratio jugoslavenske vlasti od "kompromitiranja" Mussolinija pred sudom u Aix en Provence (10).

Svjetska javnost osudila je atentat, njihove izvođače i njihove zaštitnike. To čak ni fašistička Italija nije mogla ignorirati. Francuzi, koji su Pavelića i dva druga sudionika u atentatu osudili "u odsutnosti" na smrt, tražili su njihovo izručenje, no tako daleko italijanska fašistička vlada ipak nije išla.

Pavelić je neko vrijeme bio u istražnom zatvoru u Torinu, a kasnije je pušten na slobodu. Osim toga, italijanska vlada je sklopila 1937. godine ugovor o prijateljstvu sa jugoslavenskom vladom na čijem čelu je tada bio ministar predsjednik Stojadinović. Po tom ugovoru, Italijani su se obavezali da će obustaviti svaku djelatnost ustaša na svom području. Italijani su zaista ograničili djelatnost ustaša. Jugoslavenska vlada je, sa svoje strane, proglasila amnestiju za stanovitu kategoriju

“emigranta”. I zaista, neki čak prominentni Pavelićevi suradnici, vratili su se u Jugoslaviju. Osim toga, vratilo se nekih 200 “običnih” ustaša.

Za Pavelića je uslijedilo “sedam gladnih” godina. On je, doduše, i dalje živjeo u Toskani i primao mjesečnu novčanu potporu italijanske vlade, ali je budućnost njegovog pokreta izgledala više nego dvojbeno. K tome, Italijani su internirali one preostale ustaše na otoku Lipari.

Odjednom mu je sudbina pružila veliku šansu: u proljeće 1941, Hitler je odlučio da napadne Jugoslaviju.

Hitler je odlučio da napadne Jugoslaviju i osveti se Srbima jer su ovi otklonili pristup Jugoslavije Trojnom paktu, koji je jugoslavenska vlada potpisala sa Njemačkom.

Da bi ubrzao njen raspad, posudio si je “Mitos Pavelića” od svog saveznika Mussolinia. Pavelićevi suradnici su preko radija pozivali Hrvate da dezertiraju iz jugoslavenske vojske i da prime njemačku vojsku kao osloboditelje.

Mussolini je ustašama stavio na raspolaganje radio Firenze, no glavna propaganda vršena je preko radio Beča.

Zbog zbliženja Pavelića s Njemcima, mnogi su se snovi italijana rasplinuli. Tako i Hrvatska Kraljevina s italijanskim vojvodom Spoletom kao kraljem.

Italijanski kralj je jako želio da Spoleta postane hrvatski kralj. Manje sam Spoleta, koji je više volio lagodan život i lake djevojke (11).

Pavelić se sada našao pod pokroviteljstvom Njemaca i učinio je sve što je samo mogao da tako i ostane. Time se oslobodio od mnogih obaveza, iako ne svih, koje je morao primiti dok je živjeo na italijanskom kruhu.

U stvari Njemci bi rađe vidjeli na čelu Hrvatske dr. Mačeka koji je uživao potporu širokih masa hrvatskog naroda, nego li Pavelića u kojemu su vidjeli italijanskog eksponenta. No Maček je ponudu odbio (12).

Sa svojim oslonom na Njemce, Pavelić se smjestio na radikalnom polu fašističke “osovine”: Njemačka – Japan – Italija.

Pavelić je već ranije pokušavao dobiti njemačku potporu. No, Hitler je odbijao svaku vezu s njim. Ne samo zato što je Pavelića smatrao italijanskim agentom; u interesu Njemačke bilo je jačanje političkih i ekonomskih odnosa sa Jugoslavijom. U jugoslavenskom prostoru su se, također, križali privredni interesi Njemaca i Italijana. Da bi izbjegli eventualni konflikt sa svojim partnerom, Njemci nisu željeli poremetiti status quo (13).

To će se pokazati za vrijeme njegove vlasti u Hrvatskoj, koja je trajala pune četiri godine – vlast bezobzirnog, nečovječnog, okrutnog i krvoložnog terora, koji je u počinjenim jezovitim zločinima čak premašio zločine koje su počinili Njemci u okupiranim zemljama.

Što je nas, Jevreje, čekalo u toj novoj državi, koju nam je donijela njemačka okupacija?

Mi nismo imali nikakove iluzije o onome što će nam donijeti ta nova država pod okriljem Njemačke. Kako Njemci postupaju s Jevrejima – nama je bilo dobro poznato. Bezbrojni jevrejski emigranti iz Njemačke, a kasnije i iz Austrije, prošli su našim gradom. Pričali su nam o zlostavljanju, ponižavanju i pljački njihove imovine. Mnogi su bili u koncentracionom logoru Dachau i pričali jezovite stvari. Ali, kako se ispostavilo, to je bio samo početak, ali mi to onda nismo znali. Vijesti iz Poljske, koja je već godinu i pol bila pod njemačkim jarmom, bile su još alarmantnije. Te vijesti stizale su samo sporadično. Mi nismo ni vjerovali sve što smo čuli.

Mi smo znali da su “istočni Jevreji” naročito omraženi, pa smo vjerovali da je zato odnos prema njima naročito brutalan, a prema nama “evropejskim” bit će to, ipak, drugačije. Sama vanjska pojava ovih istočnih Jevreja (dugačke brade, crni kaftani itd.), revoltirala je nejevreje, pa čak i mnoge Jevreje. Osim toga, ovi su ostali “tuđinci” u zemljama u kojima su živjeli. Mi smo poprimili kulturu i običaje naše okolice. Bili smo “asimilirani” i “integrirani” u zemlji u kojoj smo živjeli i u kojoj smo se, većina nas, i rodili. Kakova obmana!

Ta nekonvencionalna odjeća i pojava istočnih Jevreja je, doduše, služila antisemitima kao jedan od mnogobrojnih razloga za njihovo huškanje, ali u stvari, kada je plansko uništavanje Jevreja započelo, nije se pravila razlika između onih bez brade i onih sa bradom, onih sa zapadnom kulturom i istočnjaka.

Naše misli su lutale iz jednog ekstrema do drugog – sigurno će uhapsiti tatu i poslati ga u logor, a možda i mene? Velik je bio strah od logora, nakon svega što smo čuli od onih koji su ga proživjeli i preživjeli. Ali oni su na koncu bili pušteni na slobodu! K tome, naša predodžba o logoru bila je “zastarjela”. Sve se sada mijenjalo i uvijek na gore.

Oduzet će nam sve što imamo? Možda će nam dati da emigriramo? Kuda? Možda se ništa neće dogoditi? Možda će Pavelić postupati drugačije s hrvatskim Jevrejima, koji su većinom bili dobri Hrvati?

Možda to neće dugo trajati i Englezi će pobijediti te omražene Njemce?

I u Jugoslaviji još rat nije završen. Možda će se jugoslavenska armija još "oporaviti" i suzbiti njemačku vojsku?

U noći smo još, u očekivanju ohrabrujućih vijesti, slušali radio London.

Rečeno je da su Njemci zauzeli Zagreb, a Englezi Adis-Abebu u Abesiniji. Obratno bi za nas svakako bilo bolje.

Mama je još rekla da su Englezi daleko od Berlina.

To je razljutilo mog tatu. Ustvrdio je: "Da bi se pobijedili Njemci ne treba zauzeti Berlin!"

Pokazalo se da je mama imala pravo.

... iz dobrih vremena. Sa roditeljima u Zagrebu.

Nakon neprospavane noći očekivalo nas je još jedno iznenađenje: moga djeda (sa tatine strane), koji je živjeo s nama, našli smo djelomično uzetog. Udarila ga je kap. On je bio preko osamdeset godina star, ali inače svjež tijelom i duhom. Za onih par dana "rata", do dolaska Njemaca, bile su stalne zračne uzbune. Ništa se nije kod nas dogodilo, ali smo morali nekoliko puta na dan silaziti u "sklonište" u podrum. Taj napor i uzbuđenje su mu naškodili. Priskočio je u pomoć lječnik koji je živjeo u istoj kući, dr. Gara. I on je bio Jevrejin.

Požrtvovno je liječio moga djeda, dolazila je i masažerka. Nakon nekoliko tjedana njegovo stanje se tako popravilo da je mogao hodati, samo je malo vukao nogu, a ništa drugo kod njega nije bilo poremećeno.

Taj prvi dan pod novim režimom nam je donio i jedno ugodno iznenađenje. Brat moje majke, koji je bio mobiliziran neposredno pred rat, vratio se iz vojske. U njegovoj četi bili su uglavnom Hrvati i zato ih njemačka vojska nije uzela u zarobljeništvo, već ih je poslala svojim kućama. A Jevreji? Prema tome kako ih je sreća poslužila: u srpskim jedinicama su pali u zarobljeništvo s drugima. U hrvatskim i mješovitim, ako nisu bili prepoznati ili izdani od svojih drugova, mogli su otići kući kao Hrvati.

Smatrali smo to za sreću, da je bio otpušten. Nažalost, to je bila njegova nesreća. On je poslije odveden i zaglavio je u koncentracijskom logoru, dok su ratni zarobljenici ostali na životu.

TREĆE POGLAVLJE

Kraljevina Jugoslavija

Po svršetku Prvog svjetskog rata došlo je do radikalnih promjena u Evropi, pa tako i na Balkanu. Hrvati, Srbi i Slovenci, tri slavenska naroda, odlučili su da se ujedine u jednu zajedničku državu: Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (1, 2, 3) (kasnije je ime promijenjeno u Jugoslavija) sa srpskim kraljem Aleksandrom I iz kuće Karađorđevića.

Naoko to je bio prirodan proces: ujedinjenje bratskih plemena koja su stoljećima bila pod različitom, tuđom vlašću. Srbi pod turskom, Hrvati i Slovenci pod austrougarskom, mletačkom (i drugom). Srbi i Hrvati govore isti jezik, razlika je samo u dijalektu.

No različnosti su bile veće nego ono zajedničko.

Pored toga što Srbi i Hrvati govore isti jezik, oni su živjeli odvojeno i rijetko su "među sobom razgovarali". Čak su Srbi u Srbiji imali malo dodira ili veze s onim brojnim Srbima koji su živjeli na teritoriju Austrougarske. Austrougarska je vodila antisrpsku politiku, praćenu intenzivnim huškanjem, što je također djelovalo na hrvatsko javno mišljenje o Srbima.

Srbi su imali svoju samostalnu državu već prije ovog ujedinjenja. Imali su je sa prekidima i u prošlosti. Štoviše, dvije države: Srbiju i Crnu Goru.

Hrvati su imali svoju državu samo jedanput u historiji, prije hiljadu godina i to samo kratko vrijeme. Slovenci nisu nikada bili samostalni.

Srbi su bili pod uplivom Bizanta, zato su primili pravoslanu vjeru. Hrvati pod uplivom Rima su katolici. Tako i Slovenci.

Hrvati i Slovenci pišu latinicom, a Srbi ćirilicom.

Kulturno su Srbi bili pod uplivom Otomanskog carstva i, u stanovitj mjeri, Rusije. Hrvati i Slovenci su bili izloženi utjecaju zapada (na što se jako ponose). No, nepravедna je tvrdnja da su Srbi bili "zaostali Balkanci". Mnogi srpski političari i intelektualci su posjećivali sveučilišta u zapadnim zemljama. Tako su Srbi imali svoju književnost, prosvjetu i školstvo, koja nije zaostajala za onom kod Hrvata. Naravno da nije izostao orijentalni upliv u kreaciji srpskog mentaliteta i u narodnim običajima. To je, opet, odbijalo i udaljavalo Hrvate.

Već u “maloj” Srbiji u devetnaestom vijeku uspostavljene su demokratske ustanove, po zapadnom uzoru, kao parlament itd.

U Hrvatskoj je već u devetnaestom stoljeću postojao pokret za ujedinjenje sa Srbima. Na čelu tog pokreta su bile značajne ličnosti, kao nadbiskup Štrossmayer i pjesnik Ljudevit Gaj.

Težak je bio put koji je konačno doveo do ujedinjenja, ali još je teže bilo ono što je slijedilo: živjeti zajedno.

Hrvati su u sklopu Austrougarske monarhije bili nezadovoljni. Bili su pod upravom Mađara, koji su sprovodili politiku mađarizacije. Nasuprot tome, Hrvati su simpatizirali Austriju. Mnogi bi rađe zamijenili “gospodara” nego se odvojili od Monarhije. Osim toga, uživali su autonomiju u mnogim područjima.

Hrvatsko političko vodstvo bilo je podijeljeno. Bili su, dakle, oni koji su željeli ostati u sklopu Monarhije, steći više prava i zbližiti se sa Austrijom, oni koji su htjeli samostalnu hrvatsku državu, već spomenuti pravaši-frankovci, te ona, tada još mala grupa, onih koji su “sanjali o ujedinjenju Slavena”. Naravno, bilo je takovih, naročito među aristokratima, koji su bili zadovoljni stanjem; govorili su mađarski i njemački, održavali su prijateljske odnose i, također, porodične s mađarskom i austrijskom aristokracijom.

I u Srbiji se je jačalo nastojanje da se svi južni Slaveni ujedine. Ta tendencija je tokom vremena mijenjala svoje ciljeve. Kako je rečeno, veliki broj Srba je živjeo u sklopu Austrougarske monarhije. Ove su, u prvom redu, htjeli uključiti u svoju državu – veliku Srbiju.

Otuda i razočaranje Srba kada je na Berliskom kongresu 1878. godine uprava Bosne i Hercegovine, koja je bila oduzeta Turskoj, predana Austrougarskoj monarhiji. Baš u toj pokrajini je srpska općina bila najveća iza muslimanske (koji su, također, Slaveni po porijeklu). Razočaranje je bilo još veće kada je Austrougarska 1908. godine anektirala ova područja.

Godine 1908. izbila je revolucija u Turskom carstvu, tzv. Revolucija mladih Turaka. To je bila prilika za Austrijance, kao i za Ruse, da prisvoje turska područja i osakate tursku suverenost. Na sastanku austrijskog ministra vanjskih poslova Alois von Aehrenthal s ruskim ministrom vanjskih poslova Aleksander Izvolskim, održanom u Buchlau (Moravia), došlo je među njima do sporazuma po kojem će Austrija smjeti anektirati Bosnu i Hercegovinu. Zauzvrat obećana je potpora Austrije ruskom zahtjevu za slobodnim prolazom njihovih ratnih brodova kroz Dardanele. Slijedio je jedan nesporazum, koji je doveo do diplomatske krize. Naime, ruski ministar vanjskih poslova je očekivao, s pravom, da taj sporazum ratificiraju svi sudionici Berlinskog kongresa. Austrijanci su ovaj zahtjev ignorirali i proglasili su aneksiju. Francuzi i Egipci su se protivili ruskom

zahtjevu. Tako su Rusi u „Buchlauskom sporazumu“ ostali kratkih rukava (tako i Srbi) (4).

Događaji koji su slijedili su poznati: ubojstvo austrougarskog prijestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevu (5, 6) (u junu 1914), čija posljedica je bila austrougarska objava rata Srbiji, izbio je Prvi svjetski rat.

Ideja o oslobođenju i ujedinjenju slavenskih naroda na Balkanu je u toku rata dobila novi polet i, štoviše, predstavljena je od strane Srba kao jedan od njihovih ratnih ciljeva. Predviđena konstelacija se više puta mijenjala.

Dvije grupe su predvodile ovu ideju: u Srbiji srpski prijestolonasljednik Aleksandar i srpska vlada s ministrom predsjednikom Pašićem; za Hrvate i Srbe, koji su živjeli pod Austrougarskom, nekoliko emigriranih hrvatskih i srpskih političara s Hrvatom Antom Trumbićem na čelu. Ovi su osnovali u Londonu tzv. „Jugoslavenski komitet“.

Zaprijetke su bile ogromne.

a) Ciljevi Srba i onog Jugoslavenskog komiteta nisu se podudarali. K tome, vladalo je veliko nepovjerenje među strankama, naročito od strane Hrvata (s pravom, kako će se poslije ispostaviti).

b) Preduvjet „ujedinjenju“ bila je likvidacija austrougarske zajednice. To nije bio cilj Zapadnih saveznika. Trebalo ih je pridobiti za tu ideju.

c) Da bi pridobili Italijane na svoju stranu, Saveznici su im po ugovoru, sklopljenom u Londonu 1915, obećali znatne teritorijalne ustupke na račun onoga što je trebalo pripasti budućoj Jugoslaviji: skoro čitavu istočnu obalu Jadrana.

Pošto je taj kraj uglavnom nastanjen hrvatskim pučanstvom, Hrvati su spoznali da im samo Srbi (koji se bore na strani Saveznika) mogu spasiti, barem djelomično, ova područja. Dakle, ova „loša vijest“ je približila Hrvate k Srbima.

Do sporazuma o ujedinjenju je došlo još za vrijeme rata (7) iako se pogađanje o formulacijama raznih tekstova nastavilo još dugo.

Na otoku Krfu, u julu 1917. potpisana je deklaracija koja je obrazložila ciljeve i organizaciju buduće države. Tu je i odlučena uspostava „Konstitucione skupštine“, koja je trebala izraditi ustav nove države. Ali se stranke nisu složile s kojom većinom će biti primljene odluke.

Deklaraciju su potpisali Pašić, u ime srpske vlade i Trumbić, u ime Jugoslavenskog komiteta. (Pašić, iskusan srpski političar, zadovoljio bi se proširenjem Srbije na teritorije napućene srpskim pučanstvom... On se protivio ujedinjenju, jer je predvideo poteškoće sa Slovincima, a naročito sa Hrvatima u jednoj dr-

žavi (8). No, prijestolonasljednik Aleksandar je po svaku cijenu želio veliku slavensku kraljevinu.)

Nakon svršetka rata Austrougarska monarhija se raspala. Saveznici to nisu zahtjevali, već sami Austrijanci i Mađari. Nezadovoljni zbog patnji i žrtava rata i njegovih posljedica, odbacili su postojeći režim – dvojnju monarhiju i habsburgškog cara (slijedilo je razdoblje nestabilnosti i čestih političkih prevrata, naročito u Mađarskoj).

Ta nova situacija otvorila je put ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca (1.12.1918), sa srpskim prijestolonasljednikom Aleksandrom I na čelu (formalno, još je vladao kralj Petar I koji je već dugo vremena bio teško bolestan).

I pitanje teritorija koje su bile obećane Italiji, riješeno je, uglavnom, u korist nove države. Američki predsjednik Wilson osvanuo je u Evropi pred kraj rata kao slon u porcelanskom dućanu. On je, doduše, došao s novim i naprednim idejama – ali u primjeni, zbog vrlo površnog poznavanja evropskog geopolitičkog sastava i mentaliteta – počinio je velike pogreške pri kreiranju poslijeratne Evrope. (Istina je da je u porcelanskom dućanu i tako sve bilo razbijeno. Ipak, Evropa se mogla drugačije formirati – tako bi se osigurao dugotrajan mir.)

Wilson je tvrdio da nije čuo za Londonski sporazum sa Italijanima i otklonio je njihove zahtjeve. Na koncu su Italijanima ustupljeni neki teritoriji nastanjeni Hrvatima i Slovencima (Istra, neki otoci i grad Zadar, koji se nalazi na istočnoj obali Jadranskog mora). No, to je bio samo mali dio onoga što su Italijani trebali dobiti.

Tko je sve bio uključen u tu Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca?

Predratna Srbija. U okviru predratne Srbije nalazila se i Makedonija. Nju su Srbi osvojili i prisvojili u Balkanskom ratu, još prije Svjetskog rata. Makedonci se nisu osjećali Srbima. Historijski i emocionalno oni su bili vezani s Bugarskom. A bilo je takvih koji su već onda željeli samostalnu državu.

Kosovo je bila neosporiva srpska oblast s albanskom manjinom. Albanci, zvali su ih “Šiptari”, bili su najsiromašnija i kulturno zaostala etnička grupa u zemlji. Njihova uloga u Kraljevini Jugoslaviji bila je neznatna. Tek mnogo kasnije, u Titovoj Jugoslaviji, oni su se podigli.¹

---

¹Tito je Kosovu dodijelio status “autonomne pokrajine” u sklopu Republike Srbije. Osim toga, Tito je htio podići “zaostale”, te je sproveo velike investicije da bi unaprijedio taj kraj. Unaprijeđeno je školstvo, uspostavljena su sveučilišta itd. Kao rezultat po-

Karta br. 1

Granice Kraljevine Jugoslavije, koju je uspostavio kralj Aleksandar I 1918. godine. Unutarnja podjela na banovine iz 1929. godine. 1939. je uspostavljena Banovina Hrvatska na teritoriju Hrvatske, primorja i dijelova Dalmacije i Herceg-Bosne.

Crna Gora (Montenegro) nastanjena je Srbima, ali je stoljećima bila samostalna kneževina i čak neko vrijeme kraljevina. Ona se sada odrekla svoje samostalnosti i ušla u novu državu.

boljšane privredne situacije i medicinske njege, počelo se stanovništvo umnožavati. Tome je, također, pridonijela infiltracija iz Albanije, koja je do danas najsiromašnija zemlja. No, albansko pučanstvo Kosova nije se zadovoljilo svojim postignućima, već su sada željeli svoju državu. Oni su sistematski zagorčavali i onemogućavali miran život svojim srpskim susjedima. Napadali su srpske žene, u školama su tukli srpsku djecu. Srbi su u panici masovno napuštali Kosovo.

Srbi su dobili važna područja koja su bila “amputirana” od Mađarske: Vojvodinu s pretežnim mađarskim stanovništvom.

Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. U predratnoj Hrvatskoj mase Srba koji su tamo živjeli, otkrili su sada svoju privrženost i povezanost sa Srbijom koju prije, tako rekuć, nisu ni poznavali.

Bosna i Hercegovina s velikim brojem muslimanskog stanovništva – muslimani su zbunjeni i ne znaju kako se opredjeliti.

Slovenija, koja je bila austrijska provincija – oni su od početka bili lojalni prema novoj državi.

Bilo je još i drugih etničkih manjina, kao Česi, Njemci i Vlasi. Jevreji su smatrani vjerskom zajednicom. Oni su u Hrvatskoj bili pretežno Aškenazi, a u Srbiji i Bosni i Hercegovini pretežno Sefardi.

U tom kompliciranom ambijentu trebalo je stvoriti režim koji će prebroditi nesuglasice, nepovjerenje i prirodne različnosti u odgoju, mentalitetu itd., te ljudske mješavine. U prvom redu, razliku u vjeri glavnih partnera – Srba i Hrvata.

Dogodilo se je baš ono protivno. Srbi su slavili svoju pobjedu, koja ih je stajala teških žrtava. Hrvate su gledali kao potučene neprijatelje, koje je sada trebalo “integrirati” u “Veliku Srbiju”. U svim područjima javne djelatnosti osjećala se prevlast Srba. Osim toga, Srbi su bili brojčano znatno jači, tako da su i u demokratskim ustanovama, kao u raznim komitetima i u parlamentu (Narodna skupština) izglasavali ono što su htjeli. Tako je, također, Konstitucionalna skupština uspostavljena prema srpskoj interpretaciji Krfske deklaracije, što je Srbima omogućilo da diktiraju odluke. Tako je izvršeno i uspostavljenje tzv. Vidovdanskog ustava.² Hrvati su brzo napustili tu instituciju.

Srbija je bila ratom opustošena, pa je sada veliki dio budžeta bio investirani u obnovu te zemlje, što je i bilo razumljivo, ali za Hrvate je to bilo neprihvatljivo.

U vojsci su bili privilegirani srpski oficiri; nasuprot tome, zapostavljeni su hrvatski koji su se borili na strani neprijatelja.³ Mnogi su bili umirovljeni – u tome je bilo neke logike.

Bilo je od strane vlasti i iskrenih pokušaja da se izglađe nesuglasice i organizira moderna država bazirana na pravdi i jednakosti. Tako su sve vjeroispovjesti bile priznate. U Hrvatskoj se pisalo hrvatski, lati-

---

²Nazvan po važnom srpskom narodnom prazniku Vidovdan u spomen bitke na Kosovu polju (28. juna 1389.) gdje su Turci porazili Srbe, koji su izgubili svoju samostalnost za idućih pet stotina godina.

³U austrougarskoj vojsci. Treba napomenuti da su i mnogi Srbi služili kao profesionalni oficiri u austrougarskoj vojsci.

nicom, u Srbiji srpski, ćirilicom. Ono što je bilo zajedničko, npr. novac, poštanske marke, spisi, objave, natpisi u državnim uredima, željeznici itd., bilo je na tri jezika: srpskom (pisano ćirilicom), hrvatskom i slovenačkom (pisano latinicom).

No, ništa nije moglo zadovoljiti Hrvate. Većina njih se od početka protivila toj zajednici.

U Hrvatskoj je dolazilo do čestih nemira. Jugoslavenska vlada je reagirala hapšenjima i drugim represalijama.

Da samo spomenem nekoliko događaja koji su bili sudbonosni za odnose između Srba i Hrvata.

“Umjerene Hrvate” predvodio je popularni političar Stjepan Radić. On je osnovao Hrvatsku seljačku stranku koja je imala simpatizere i u srpskom seljačkom pokretu. Njegova politika je često mijenjala pravce i ciljeve. Svoju stranku je nazvao “Republikanskom seljačkom strankom”. Naime, on nije priznavao monarha. Bio je proganjan i zatvaran. Kasnije se “pomirio” s kraljem koji ga je imenovao ministrom (s još nekoliko njegovih drugova). Sada je Radić hvalio kralja i ugođavao mu.

Kada je poslije vidjeo da ga Hrvati preziru zbog njegovih ustupaka, on je promijenio pravac i opet je oštro kritizirao kralja i srpske političare, koje je nazivao lopovima, ubojicama itd.

Usljedio je tragičan događaj. U samom parlamentu, 20. juna 1928. godine, jedan od predstavnika Crne Gore pucao je iz revolvera i teško ranio Radića i druga tri hrvatska parlamentarca. Radić je kasnije podlegao ranama.

Da bi spriječio raspad države, koji je sada izgledao neizbježan, kralj je u januaru 1929. godine proglasio diktaturu. Ukinuo je ustav, raspustio je Narodnu skupštinu i praktički je upravu države preuzeo u svoje ruke.

Ovaj korak, naravno, nije pridonio poboljšanju hrvatsko-srpskih odnosa i bio je negativno primljen i u Srbiji.

U Hrvatskoj je borbu nastavio Radićev nasljednik, dr Vlatko Maček. I on je želeo postići samostalnost Hrvatske, ali je, također, bio svjestan zaprijeka. Zato je težio za nekom nagodbom sa Srbima. Kao Radić, htio je kolač pojesti, ali ga i sačuvati.

Kralj je kasnije postepeno smanjio svoju diktatorsku vlast, ali nije uspio dovesti do političkog smirenja.

Godine 1934. kralj je pao kao žrtva atentata u Marseille-u. (To je već spomenuto u drugom poglavlju, u vezi s terorističkom organizacijom koju je u inozemstvu uspostavio Pavelić.)

Poslije kraljeve smrti nestabilnost je samo porasla. Vlade su se mijenjale. Hrvatsko-srpski spor se zaoštavao. Sve više su ekstremisti – frankovci – dolazili do izražaja, iako od Mačekove stranke otklonjeni i od vlasti progonjeni.

Do sada je bilo riječi o sporu između Hrvata i Srba, ali ništa o trećem partneru – Slovencima. Ovi su vodili politiku koja se potpuno razlikovala od one od Hrvata. Oni su bili lojalni prema državi (u kojoj su brojčano predstavljali nešto kao desetinu od sveukupnog broja stanovništva). Oni su svoje zahtjeve ostvarili u pregovorima sa centralnom vladom, u kojoj su imali i svoje ministre. Srbi su Sloveniju podupirali zbog njenog lojalnog stava prema državi i kao protutežu Hrvatima. Slovenci su naročito radan i sposoban narod i brzo su napredovali izgrađivši industriju, turizam i trgovinu. Osim toga, velikodušno je unapređena infrastruktura.

Nezadovoljstvo Hrvata je, osim u uskraćenju njihovih nacionalno-separatističkih zahtjeva, imalo još dva žarišta.

U katoličkoj crkvi – koja je stalno tvrdila da je zanemarena i zapostavljena u odnosu na moćnu srpsku pravoslavnu. Katolička crkva je bila u velikoj mjeri vrelo huškanja i intriga u borbi protiv Srba. Iza toga je stajao i Vatikan.

Drugo žarište bilo je u jugoslavenskoj vojsci u kojoj je svaki građanin morao da služi 18 mjeseci (k tome, s vremena na vrijeme, rezervisti su bili pozivani na vojne vježbe). Oficiri, kao i podoficiri, većinom su bili Srbi. Hrvati su se mnogo tužili na nejednak odnos prema njima, kao što je zapostavljanje, ponižavanje itd. K tome, Hrvati su redovito služili u Srbiji (a Srbi u Hrvatskoj). To je trebalo da zbliži te narode, ali cilj nije postignut, jer je hrvatsko vođstvo u svemu vidjelo srpsku provokaciju.

Treba još nešto reći o jugoslavenskoj vanjskoj politici. Orijehtacija je općenito bila prozapadna. Srbi su bili vezani s Francuzima u tradicionalnom prijateljstvu, koje je jako učvršćeno u Prvom svjetskom ratu. Osim toga, postojala je tendencija zbližavanja s drugim slavenskim zemljama. Da bi stabilizirali vanjskopolitički položaj Jugoslavije, stvorena je tzv. Mala Ententea.

Savez između Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, Kraljevine Rumunjske i Čehoslovačke Republike, pod tutorstvom Francuske. Ove države su se ujedinile protiv revizionističkih teritorijalnih zahtjeva Njemaca, Mađara, Bugara i Italijana. Savez je osnovan 1920–1921. godine. Raspao se 1938. godine.

Osim toga, razni ugovori (kao onaj sa Italijom i Bugarskom), trebali su osigurati mir na Balkanu.

No jačanje fašizma u Italiji i, kasnije, nacizma u Njemačkoj nije se moglo ignorirati u Jugoslaviji. Jedan od ministara predsjednika – Stojadinović, tražio je zблиženje s tim zemljama i, štoviše, tvrdilo se da on teži proglašenju diktature u Jugoslaviji, a sebe vodom. To Srbi nisu željeli. Iako je Stojadinović ove, njemu pripisane ambicije, demantirao, smjenjen je u februaru 1939. godine.

Nastavljeni su pokušaji da se dođe do nekog kompromisa između Srba i Hrvata. Tek uoči Drugog svjetskog rata, 1939. godine, došlo je konačno do nagodbe (takozvani "Sporazum Cvetković-Maček", potpisan 20. augusta 1939.) koja je djelomično trebala zadovoljiti hrvatske zahtjeve. Osnovana je "Banovina Hrvatska" u kojoj je Hrvatima data dalekosežna autonomija. Osim toga, hrvatski predstavnici ušli su u jugoslavensku vladu. Vođa Hrvatske seljačke stranke (koja je uživala potporu većine Hrvata), dr Vlatko Maček, imenovan je podpredsjednikom vlade.

Ipak, dugogodišnja očekivanja Hrvata nisu se ispunila. Tako, što se tiče oporezivanja seljaka, ništa se nije promijenilo. Taj, sada "samostalni" budžet je, u prvom redu, trebao snositi troškove "napuhanog" činovničkog aparata te nove Banovine. Javni radovi su se morali obustaviti. Prehrambeno stanje u poljoprivredno pasivnim krajevima se zaoštrilo. Unutar same Seljačke stranke, između raznih grupacija, vodila se borba za položaje i vlast u stranci i u javnom životu. Kao posljedica toga, vlasti su iz dana u dan gubile na autoritetu.

To stanje išlo je u prilog ekstremnim grupama. Mnogi Hrvati su se sada protivili tom sporazumu i željeli potpuno otcjepljenje od Jugoslavije i potpunu samostalnost Hrvatske. Protivnici "sporazuma" su, u prvom redu, bili frankovci. Oni su sada znali iskoristiti novi režim (iako su mu se protivili), da bi stekli važne upravne položaje⁴ i tako "prirediti teren" za iduću fazu: uspostavljenje Nezavisne Države Hrvatske s Pavelićem i njegovim ustašama na čelu. No, to sami nikada ne bi postigli, da im to nije omogućila njemačka okupacija Jugoslavije.

Razočaranje širokih krugova u Hrvatskoj spretno je iskoristila i ilegalna Komunistička partija, za osnivanje organizatorske platforme, još prije pada Jugoslavije, koja joj je kasnije poslužila kao odskočna daska za Narodnooslobodilački pokret.

---

⁴Primjer. Brat onog Begovića, koji je bio upleten u pokušaj atentata na kralja i koji je osuđen i obješen (cijela obitelj bila je poznata kao ekstremistička i bila je pod stalnim nadzorom jugoslavenske policije), postao je ravnatelj željeznica za cijelu Hrvatsku. Prije uspostave Banovine Hrvatske ne bi ga jugoslavenska željeznica zaposlila čak ni kao skretničara. Begovići su živjeli u Virovitiči, zato mi je slučaj poznat.

Kako je došlo do rata između Njemačke i Jugoslavije u 1941. godini (9-13)

Kad je izbio rat, u septembru 1939, Jugoslavija je izrazila svoju neutralnost i htjela je takva ostati do kraja rata. Njemačka je tu neutralnost poštivala, barem na početku. Nakon pobjede nad Francuskom, Hitler je započeo s pripremama za napad na Sovjetski Savez. U okviru tih priprema Hitler je želio osigurati svoje zaleđe na Balkanu. Prijetnjama i obećanjima prisilio je jednu zemlju za drugom da se odreknu neutralnosti i priključe se Trojnom paktu: Njemačka – Italija – Japan (zvan, također, “Osovina”).

Mađarska je pristala. Mađarska je bila protiv zapadnih sila, jer su je one Versailles-skim mirom osakatile. Mađarska bi rađe bila partner Italije, s kojom je bila u naročito srdačnim odnosima, nego da padne pod pokroviteljstvo Njemačke, ali se pokorila.

Rumunjska je tradicionalno bila vezana sa zapadom. No, nakon pada Francuske i – kako je izgledalo – pred sigurnom pobjedom Njemačke, nakon kolebanja i Rumunjska se pridružila.

S Bugarskom nije Hitler imao poteškoće, jer je ona uvijek bila pronjemačka.

Sada su poduzeti koraci da se pridobije i Jugoslavija, najveća i najmoćnija država (tako se barem mislilo) na Balkanu.

Sve balkanske zemlje, i one koje su se pridružile Osovini, težile su sačuvati svoju samostalnost i zato su nastojale otkloniti “medveđi zagrljaj” Njemaca, koliko god je to bilo moguće.

Jednu cijenu, kojom su željeli udobrovoljiti Njemce, svi su bili pripravnici da plate – naime, progon svojih Jevreja.

U Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj doneseni su protujevrejski zakoni, koji su bili praćeni antisemitskim huškanjem.

Tako i u Jugoslaviji. Unatoč svim obećanjima vlade da neće nikada poduzeti nešto protiv jugoslavenskog Jevrejstva, izdate su u 1940. godini dvije uredbe: jedna je zabranila Jevrejima trgovanje na veliko prehrambenim proizvodima, a druga je ograničila broj Jevreja koji su mogli učiti u srednjim i visokim školama (numerus clausus).

Tekst tih odredaba objavljen je u narodnim novinama u oktobru 1940. (14).

Te odredbe nisu svagdje u zemlji u potpunosti sprovedene u djelo. Ipak, mnogi su bili oštećeni, tako i moj otac. No, što je bilo najgore, zvanično smo bili proglašeni kao građani s ograničenim pravima.

Sada je još jedan događaj u očima Njemaca pridonio strategijskoj važnosti Jugoslavije. Naime, Italija se je zaratila – protivno savjetima Hitlera – s Grčkom, pošavši iz Albanije koju su već ranije zauzeli bez borbe.

No, italijanska vojska pretrpjela je teške poraze, jer je grčka vojska ne samo odbila Italijane, već je prodrla duboko u Albaniju. K tome, Grци su dozvolili Englezima da se iskrcaju u Grčkoj. To je za Njemce značilo drugi front u Evropi, baš uoči novog konflikta sa Sovjetskim Savezom.

Osim toga, Njemci nisu htjeli dozvoliti poraz svojih saveznika Italijana.

Iz tih razloga, pregovori s Jugoslavijom su intenzivirani. Jugoslavija je htjela ostati po strani, iako su u jugoslavenskoj vladi bili neki ministri koji se nisu protivili zbliženju s Njemcima. Tako, ministar vanjskih poslova, Cincar-Marković, te kraljevski namjesnik, knez Pavle (koji je pripadao kraljevskoj kući).

Nakon što je kralj Aleksandar I ubijen u atentatu u Marseille-u 1934. godine, imenovano je namjesništvo. Prijestolonasljednik Petar još je bio maloljetan. Knez Pavle je bio na čelu tog namjesništva, koje se sastojalo od trojice. Knez Pavle bio je osporena osoba. Tvrdilo se da ima lične ambicije da postane kralj i da ga je na to uglavnom poticala njegova žena, grčka princeza. Njegova težnja da se zbliži sa Hitlerovom Njemačkom nije bila ideološka, već real-politička procjena položaja Jugoslavije u tom vremenskom razdoblju. Ipak, Englezi su ga tretirali kao kvisinga.

Hitler je zahtjevaо od Jugoslavije da pristupi Osovini.

Jugoslavenski pregovarači su pokušali odugovlačiti sa odlukom. Na kraju, ministar predsjednik Cvetković i ministar vanjskih poslova Cincar-Marković, bili su pozvani k Hitleru i ultimativno prisiljeni da potpišu pristup Trojnom paktu, u Beču 25. marta 1941. Cvetković je još isposlovao tri amandmana, potpisana od njemačkog ministra vanjskih poslova (15):

1. Njemačka će za “sva vremena” respektirati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije;

2. Njemačka neće za “cijelo vrijeme rata” zahtjevati prolaz svoje vojske kroz jugoslavenski teritorij;

3. Italija i Njemačka neće zahtjevati od Jugoslavije nikakovu vojničku pomoć, ostavivši otvorenu mogućnost da to zatraži sama Jugoslavija.

Na izričiti zahtjev njemačkog ministra vanjskih poslova, amandman br. 2 nije bio objelodanjen, za razliku od drugih, koji su bili objavljeni.

Sjećam se dobro na govor premijera Cvetkovića na bečkom radiju, u kojem je objavio potpis pakta s "Osovinom". To je zvučilo više kao nadgrobni govor, nego kao objava nekog diplomatskog postignuća. Vjerujem da je Cvetković tako i osjećao.

Hrvati su taj pakt primili ravnodušno. Oni koji su očekivali ostvarenje nezavisne Hrvatske uz pomoć Njemačke, bili su razočarani njemačkim priznanjem teritorijalnog integriteta Jugoslavije.

Srbi nisu bili spremni da se pokore ovome diktatu.

U Beogradu je u noći između 26. i 27. marta izveden puč protiv vlade, koja je dva dana ranije potpisala pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Na čelu pobunjenika bio je general vojne avijacije Dušan Simović. Na beogradskim ulicama oduševljene mase pozdravljale su pučiste i osuđivale "izdajničku vladu" koja je zemlju prodala Njemcima.

Izvikivane su parole kao: "Bolje grob, nego rob", "Bolje rat, nego pakt" (s Hitlerom) i slične. Demolirane su neke njemačke ustanove, kao što je službeni njemački turistički ured i druge.

Namjesništvo je ukinuto. Prijestolonasljednik je proglašen punoljetnim, postao je kralj Petar II – imao je tada 17 godina.

Uspostavljena je nova vlada s generalom Simovićem kao ministrom predsjednikom. I Vlatko Maček, nakon nekoliko dana kolebanja, priključio se novoj vladi u svojoj prijašnjoj dužnosti potpredsjednika.

Nova vlada je izjavila, da preuzima sve obaveze i ugovore koje je potpisala prijašnja vlada, bez da je specijalno spomenut pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Vlada je, također, sprovela opsežnu mobilizaciju rezervista i u jedinicama je proglašeno opsadno stanje.

Je li taj puč bio potpuno spontan, ili ga je neka vanjska sila malo „potkurila“? Nema sumnje da se radilo o tipičnoj srpskoj reakciji, iako je engleska obavještajna služba bila također upletena.

Hitler je bjesnio. Odmah je naredio svojim generalima da u najkraćem roku izrade plan za napad na Jugoslaviju.

Napad je uslijedio u zoru 6. aprila 1941, dakle, deset dana nakon puča u Beogradu. Beograđani su naročito trebali biti kažnjeni. Stotine aviona su već od ranog jutra bombardirale Beograd.

Njemačka vojska je prodrla u Jugoslaviju iz zemalja koje su je okruživale – iz Austrije, Mađarske, Rumunjske i Bugarske.

Vojske ovih zemalja su se priključile napadu na Jugoslaviju da bi prisvojile teritorije koje su za sebe zahtijevale. S iznimkom Rumunjske. Ova je izjavila da nema nikakova teritorijalna potraživanja prema Jugoslaviji s kojom je uvijek bila u dobrim odnosima.

Jugoslavenska vojska – loše opremljena, izdana od hrvatskih oficira – brzo je bila slomljena.

Kako je već rečeno, Njemci su se sada poslužili Pavelićem i njegovim ustašama, koji su preko njemačkog i italijanskog radija pozivali Hrvate da se ne odupru njemačkoj vojsci, već da ju prime kao osloboditelje. Hrvatski vojnici i oficiri su se u masama odazvali ovom pozivu i dezertirali iz jugoslavenske vojske. Jugoslavenska vojska se ni u kojem slučaju nije mogla suprostaviti njemačkoj. Njeno oružje je bilo zastarjelo i nedovoljno, strategija ona iz Prvog svjetskog rata, a transport i logistika bazirana na konjskoj i volovskoj zapregi.

Bila je i loše raspoređena duž svih svojih granica, koje se nisu dale braniti ni s najboljom vojskom (također, i duž italijanske granice). I Italijani su se priključili napadu na Jugoslaviju.

Jugoslavenska vojska je trebala ostvariti skraćenu obrambenu liniju na jugu, duž prirodnih zaprijetaka koje predstavljaju brda, šume i rijeke. To bi značilo napustiti Sloveniju i gotovo čitavu Hrvatsku. No, hrvatski i slovenski ministri su izjavili da se neće boriti izvan svojih teritorija. Zato je generalštab odlučio braniti granice (16).

Jugoslavenska vojska je bezuslovno kapitulirala 18. aprila, dakle, nakon 12 dana rata.

Njemci su, također, napali i zauzeli Grčku, pa čak i otok Kretu, koji je držala engleska vojska. Njemačka pobjeda na Balkanu bila je potpuna. No, s druge strane, neki historičari tvrde da je poduhvat na Balkanu odložio njemački napad na Sovjetski Savez za nekih 5 do 6 tjedana. Posljedica ovog zakašnjenja bila je da je oštra ruska zima zatekla njemačku vojsku, prije no što je ova uspjela zauzeti Moskvu i odlučno poraziti Crvenu armiju. Drugi osporavaju tu tezu. Tvrde da je samo mali dio njemačke vojske bio angažiran u balkanskom poduhvatu – oko 30 divizija, a većina je nakon kratkog vremena bila povučena sa Balkana.

Jugoslavenska vlada je emigrirala. Podpredsjednik Maček je odlučio da ostane u zemlji “sa svojim narodom” i vratio se u Hrvatsku. I novi kralj je emigrirao. Jugoslavenska emigrantska vlada našla je zaklon i priznanje u Engleskoj, gdje je nastavila svoju vrlo ograničenu djelatnost.

Naravno, puč u Beogradu bio je velika greška, u stvari – samoubojstvo.

Što su nam donijeli idući dani?

Grad se preko noći promjenio. Svagdje njemačke uniforme. K tome i ustaške. To su oni Pavelićevi emigranti koji su živjeli u Italiji i bili tamo vojnički izvježbani, naoružani i uniformirani. Sada su se vraćali kao osloboditelji i pobjednici. Prvi utisak je bio da se radi o primitivnim, zastrašujućim i okrutnim likovima. Ta su se razmatranja brzo pokazala kao točna.

Baš u te dane italijanski ministar vanjskih poslova, Ciano, sastao se s Pavelićem u Ljubljani. Evo kako je on opisao ustaše u svom dnevniku 25. aprila 1941: ... "I see Pavelić, surrounded by his band of cutthroats (1)."

Huškanje protiv Jevreja odmah je započelo. Preko radija, u novinama i na plakatima koji su počeli krasiti grad.

Slijedile su i razne mjere. Već 19. aprila, dakle, devet dana nakon uspostave tzv. Nezavisne Države Hrvatske, sva poduzeća – industrijska kao i trgovačka, koja su pripadala Jevrejima – bila su stavljena pod državnu upravu i imenovani su "povjerenici" koji su formalno trebali upravljati tim poduzećima. Oni su – zbog svog neznanja – bili ovisni o prijašnjim vlasnicima, barem na početku. U većini slučajeva radilo se o primitivnim i nestručnim ljudima koji su bili imenovani samo zato jer su bili "vjerni Hrvati".

Paradoksalno je bilo da je vlasnik morao da naljepi na vrata ili na izlog plakat sa natpisom "Jevrejska radnja", iako mu ova već nije pripadala.

Tako, ako bi netko došao na ideju da baci kamen na takvo omraženo jevrejsko poduzeće, pogodio bi – vjerojatno, ustaškog povjerenika.

Nitko nije bacio kamen i uopće nije došlo do javnih ispada protiv Jevreja u kojima bi bili maltretirani ili ponižavani, kao što je to bilo u Beču, nakon ulaska Njemaca. Tamo su dobri građani prisiljavali Jevreje (muškarce i žene) da rade svakakve poslove, kao što je čišćenje ulica, zahoda itd.

Za razliku od Zagreba, takvih slučajeva bilo je u provincijskim mjestima, ali samo u ograničenom opsegu. I onda su inicijatori bili ustaše i Volksdeutscheri, a rijetko široka publika.

Mi smo se malo smirili, jer se još ništa strašno nije dogodilo. Takva je ljudska priroda. Ja sam se sastajao sa svojim prijateljima. Promatrali smo akrobacije njemačke avijacije nad gradom, čija je svrha bila da pokažu svoju moć.

Njemački vojnici su bili svagdje, na ulicama, u dućanima. Njihovo ponašanje je bilo uzorno. Hrvati su bili oduševljeni. Oni su se trudili i mučili da govore njemački, kako bi im laskali. Većina njih nije vladala tim jezikom. Meni je bilo žao što nisam smio s njima razgovarati; kako bi meni to bilo lako!

Mnogi njemački oficiri u prolazu, bili su smješteni kod Jevreja. Vlasti nisu izgleda htjele "smetati" Hrvatima, pa su rađe opteretile Jevreje. To je opet bilo čudno, da njemački oficiri gostuju kod malovrijednih Jevreja.

Ispostavilo se da su se ti oficiri ponašali sasvim prijateljski, i čak vodili dugačke političke razgovore sa svojim stanodavcima. Neki su kritizirali Hitlera. Jedan je rekao: "Ja sam izvana smeđ, a iznutra crven".

Te beznačajne pripovijesti su nas hrabrile. Kada su oficiri nezadovoljni, vjerojatno će se vojska skoro raspasti. Mi još nismo razumjeli mentalitet Njemaca: ako se nečemu i protive, oni će uvijek ostati vjerni¹ i ispunjavati zapovjedi.

To prividno zatišje nije dugo potrajalo. Uhapšeni su jevrejski advokati i oni su bili odvedeni u logor u Kerestinac (taj logor je postojao još ranije, za vrijeme Jugoslavije. Tu su bili zatočeni komunisti). Advokatska komora je intervenirala i advokati su oslobođeni nakon 6 tjedana (2). Neke su advokate uhapsili Njemci već prvih dana i odveli ih u Njemačku, ali su i oni bili pušteni i vraćeni u Zagreb. Kada je 22. juna započelo hapšenje zagrebačkih Jevreja i slanje u logore, prvi među njima opet su bili zagrebački advokati.

Nisu Jevreji bili jedini "neprijatelji". Ustaške vlasti su već prvih dana počele sa progonom i hapšenjem Srba. Prvo su bili na redu visoki funkcioneri u jugoslavenskoj administraciji, ali i drugi Srbi i Hrvati koji su se "kompromitirali" podupirući jugoslavensku državu.

Progon Srba je tek počeo. Za kratko će vrijeme dosegnuti genocidne opsege.

Idući potez protiv Jevreja bila je "kontribucija". Po njemačkom primjeru. Njemci su svakom prilikom kažnjavali Jevreje, zahtjevajući da im sakupe i predaju određenu količinu zlata ili novca.

Tako su ustaške vlasti zahtijevale od zagrebačkih Jevreja, pod teškim prijetnjama, da im sakupe zlato u milijunskoj vrijednosti.

---

¹Svi njemački oficiri i vojnici su dali prisegu Hitleru lično.

Određena je kontribucija u iznosu od 100 milijuna dinara u zlatu ili novcu (to je bilo 2 milijuna američkih dolara 1941. godine!).

Taj zadatak trebala je sprovesti u djelo zagrebačka Bogoštovna općina. Određen je, također, rok u kojemu se ta akcija trebala završiti. Da bi uvjerali Jevreje kako su te prijetnje ozbiljne, uhapšeni su taoci koji bi trebali ispaštati ako se zahtjevu ustaša ne bi udovoljilo.

Pljačke po istom uzoru sprovedene su i u provincijskim mjestima.

Svim Jevrejima su oduzeti radio aparati i telefoni. Radio aparate je trebalo predati na jednom sabiralištu. Po telefon je došao poštanski namještenik koji bi prekinuo liniju i odnio aparat. To su još bile "podnošljive mjere". No to je bio samo početak.

Moj tata je uspio uvjeriti poštanskog namještenika da njegov "kruh" ovisi o telefonu, pa se ovaj smilovao i ostavio nam ga. Još je rekao: "Kraj tolikih telefona koje smo rekvirirali, neće primjetiti da jedan fali."

Nikada više nisu došli po telefon, izgleda da je zaista pao u zaborav. Kada su se roditelji preselili, pošta nam je bez daljnjega prenijela telefon u novi stan. Telefon nam je bio od izvanredne koristi. Mogli smo održavati vezu sa svojim, sa prijateljima. To je bilo naročito važno pošto se nismo mogli previše kretati. Taj telefon je, bez sumnje, pridonio našem spasenju.

Jedan dan sam otišao da posjetim svog najboljeg prijatelja Fedora Kerna. Mi smo od prvog razreda osnovne škole bili prijatelji. Sjedili smo u istoj klupi, kasnije i u gimnaziji.

Njegovi roditelji nisu bili imućni. Otac je bio trgovački zastupnik, radio je za jednu tekstilnu firmu. Majka je radila kao činovnica kod elektrotehničkog poduzeća "Noris". Mnogo godina su skromno živjeli u malom stanu nedaleko od nas. Uštedjeli su nešto novca pa su si sagradili malu vilu, dosta daleko od centra. Živjeli su u njoj samo nekoliko godina.

Na moje iznenađenje našao sam kuću zatvorenu, a od porodice nikoga nije bilo u okolini. Susjedi su mi pričali da je porodica Kern morala, po nalogu vlasti, napustiti svoju kuću. Sve to dogodilo se taj isti dan, jer im je dat rok od svega nekoliko sati. Nisu mi znali reći kuda su otišli.

Ispostavilo se da je cijela sjeverna polovica grada morala biti "očišćena od Jevreja".² Porodice koje su živjele u tom dijelu grada, morale su napustiti svoje stanove ostavljajući često za sobom sav inventar, osim nešto ličnih potrepština.

---

²Granica je bila Maksimirska, Vlaška, Jurišićeva, Jelačićev trg i Ilica do Mitnice.

To je najljepši i najotmjeniji dio grada; četvrt vila, vrtova i šuma. Jevrejske stanove su zauzele ustaške glavešine. Pogođeni su morali da nađu sklonište kod rodbine, ili prijatelja.

Mi smo imali sreću, jer smo živjeli u južnom dijelu grada.

Protujevrejski zakoni i odredbe

Slijedio je zakon "O rasnoj pripadnosti i o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda" (1). Opet po uzoru Hitlerovih Nürnbergskih zakona. Taj zakon je također definirao tko je Jevrej, tko je polujevrej itd.!

Zakon je donešen 30. aprila. Dakle, svega 20 dana nakon uspostave ustaške vlasti. To dokazuje kakav je visoki prioritet kod ustaša imalo "rješenje jevrejskog pitanja". Osim toga, ustaše su u svemu imitirale Njemce. Nacisti su u Njemačkoj već 1. aprila 1933. naredili "bojkot" jevrejskih radnji, liječnika i advokata (dva mjeseca nakon što su preuzeli vlast).

Tu je bila i jedna novost: rečeno je da će Jevrejima, koji su se naročito istakli u borbi za oslobođenje Hrvatske, biti priznato "počasno arijevstvo".

Što je bio pravi razlog za taj amandman, koji je bio u potpunoj protivnosti s rasnom teorijom i bezuvjetno je morao ljutiti njihove njemačke gospodare?

U stvari, taj zakon trebao je zaštititi jevrejske žene ustaških funkcionera.

Pavelićeva žena bila je Jevrejka, isto kao i Kvaternikova, koji je bio "broj dva" u ustaškoj hijerarhiji, doglavnik, vojskovođa i ministar vojske.

Pavelićeva žena, Mara Lovrenčić, potiče od bečke asimilirane jevrejske obitelji. Kvaternik je oženio kćerku već spomenutog advokata Josipa Franka, pokrštenog Jevreja, vođe Stranke prava.

Bilo je još mnogo takovih slučajeva. Njemcima je sve to bilo poznato i spomenuto je u mnogim dokumentima koji su nađeni poslije rata.

Tako se policijski ataše pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu, Helm, tuži da hrvatsko vodstvo usporava akciju protiv Jevreja, jer su i oni sami s njima pomješani (2).

Bila su i dva Jevreja u Pavelićevoj pratnji, koji su se sa njim vratili iz emigracije, ali ti su brzo nestali. Jedan od njih, Vladimir Singer, u emigraciji u Italiji organizirao je ustaški pokret. Ustaše su ga ipak ubile u koncentracionom logoru Stara Gradiška u oktobru 1942. (3).

Mnogi su se Jevreji prihvatili za taj paragraf, po kojemu je bilo moguće dobiti “počasno arijevstvo”, kao za trsku spasenja. Podnijeli su molbe i dokaze. Tačno je da su mnogi Jevreji bili vatreni hrvatski patrioti. Već sam spomenuo da je Pavelićevu stranku predvodio u prošlom stoljeću Frank, koji je bio Jevrej.

Nitko od onih, koji su podnijeli molbe, nije dobio to “počasno arijevstvo”. Neki su mjesto toga dobili “Dopusnicu” po kojoj su im priznata neka osnovna prava (točan tekst mi nije poznat).

No kada je pravi progon počeo, ustaše koje su došle da uhapse Jevreje taj “dokument” su jednostavno poderale.

Prva direktna primjena zakona za zaštitu “hrvatske krvi i časti” bilo je naređenje da kućne pomoćnice ne smiju živjeti pod istim krovom sa svojim jevrejskim poslodavcima. Dakle, trebalo je te djevojke otpustiti. Naredba je zahtijevala od Jevreja da tim djevojkama plate znatnu odštetu.

Manda je radila kod nas nekih osam godina. S njom se dobro postupalo i nije se previše od nje zahtijevalo. Ipak, sada je bila zadovoljna. Imala je više novaca nego ikada u životu i nije joj bilo teško naći novo mjesto.

No, sada je uslijedilo razočaranje. Na novom mjestu od nje se tražilo da radi od ranog jutra do kasno navečer, a postupalo se s njom kao sa robom. Ona je to teško podnosila, a i gazdarica nije bila zadovoljna. Tvrdila je da su je Jevreji razmazili i konačno ju je otpustila. Gazdarica je još rekla da nikada više neće uzeti služavku koja je radila kod Jevreja.

Intersantno je da su u isto vrijeme novine bile pune pripovjedaka kako su Jevreji te djevojke iskorištavali.

Spomenuo sam već par čudnih riječi koje su novi gospodari uveli u hrvatski jezik: poglavnik (podsjećalo je na poglavicu), doglavnik, dopusnica itd. Ali bilo je još mnogo drugih, jedna čudnija od druge. Htjeli su po svaku cijenu imitirati Njemce tako da svaku stranu riječ nadomjestite hrvatskom. Auto, na njemačkom Kraftwagen, nazvan je “samovoz”, tramvaj – munjovoz itd. Bilo je mnogo šala oko toga. Tako je netko nazvao psa “četveronožni samolaj”.

Popis svih Jevreja i nove mjere

Sredinom maja svi Jevreji su bili pozvani da se prijave kod ustaškog redarstva radi registracije (ustaško redarstvo bilo je nadležno i odgovorno za Jevreje). U oglasu, koji je bio plakatiran po cijelom gra-

du, još je rečeno da će onaj koji se ne odazove biti poslan u logor na prisilni rad.

Dakle, onaj koji se uredno prijavi, bit će pošteđen od logora, zaključili su neki naročiti optimisti. Ali takvih je već bilo jako malo. U stvari, svrha tog popisa bila je obuhvatiti sve Jevreje u gradu – i one koji nisu bili prijavljeni u Jevrejskoj općini. Poslije su pomoću tog spiska hapsili Jevreje i slali ih u koncentracione logore.

Popis je trajao nekoliko dana. Svaki dan po drugim početnim slovima prezimena.

Bili smo svrstani u redove, usred Bogovićeve ulice, koja se nalazi u centru grada. Tu smo satima stajali i čekali dok smo konačno bili pozvani u zgradu u Bogovićevoj br. 7 u kojoj se sprovodio popis. Sreli smo ljude koje smo poznavali, a za koje nikada nismo slutili da su Jevreji.

Svatko od nas dobio je iskaznicu: “za Jevreja ...”. Željeli su tom prilikom da nas ponize i demoraliziraju. Uobičajeni naslov: “za gospodina” ..., zamijenjen je “za Jevreja”... Ostavili su nas da stojimo na ulici izloženi znatiželjnom puku koji nas je opkolio. Moram reći da nije bilo zlobnih primjedaba od strane publike. Protivno onome što su vlasti, vjerojatno, željele i očekivale. Otišli smo kući. Riješili smo se još jedne neugodnosti. Nije bilo tako strašno! No što će biti idući potez ustaša?

Nije dugo potrajalo, pa je izašlo naređenje da svaki treba da nosi “jevrejski znak”: dva komadića žute krpe na kojemu je bila naštampana Davidova zvijezda i slovo Ž (Židov – Jevrej). Znakove je trebalo prišiti na odjeću, jedan odnaprijed, a drugi odostrag (da bi se već izdaleka raspoznalo tko je Jevrej ...?!). Kako u “uputama” nije rečeno koja su godišta obuhvaćena ovom naredbom, Jevreji su, iz straha, prišili te znakove i na odjeću dojenčadi i na dječja kolica.

To nije bilo smiješno. Ohrabrujuća je bila reakcija široke publike koja je tu mjeru općenito osuđivala. Čule su se i primjedbe: "To je naša sramota, a ne vaša!"

Poslije je taj dvodjelni znak zamijenjen metalnom, okruglom, žutom pločicom sa slovom “Ž”. Naime, katolička crkva se protivila da prekršteni Jevreji (bio je znatan broj takvih među hrvatskim Jevrejima), nose Davidovu zvijezdu, jer je to vjerski znak.

Novi znak je bio obavezan za sve Jevreje, prekrštene kao i neprekrštene, koji su navršili četrnaest godina.

Interesantno je da još i danas hrvatsko svećenstvo pokušava izbiti kapital iz ovog beznačajnog "zalaganja" crkve u korist prekrštenih Jevreja. Tako, u zva-

ničnom zborniku "Antisemitizam, holokaust, antifašizam", koji je izdala Jevrejska općina u Zagrebu (1996), dr Jure Krišto, teolog i predavač na raznim sveučilištima u Sjedinjenim Državama, osvrće se na taj predmet (3). On tvrdi da je hrvatski nadbiskup Stepinac, odmah nakon što je čuo o protujevrejskim zakonima, molio ministra unutarnjih poslova, Artukovića, da izuzme Jevreje koji su postali kršćani. On je postigao da pokršteni Jevreji nisu potpali pod uredbu od 22. 5. 1941. o nošenju znaka o vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti.

Kako reko, ta je "intervencija" (koja se odnosila samo na nošenje onog jevrejskog znaka s Davidovom zvijezdom i ništa drugo) imala samo privremeni, kratkotrajni efekat. Novi znak svi su morali nositi. Kada je pravi progon započeo, ustaše su jednako progonile, zlostavljale i ubijale prekrštene kao i one neprekrštene.

Slika br 2¹

Svi Jevreji su morali nositi jevrejski (židovski) znak

---

¹Slika je uzeta iz zbornika: ZNALI STE 1941-1945. ANTISEMITIZAM, HOLOKAUST ANTIFAŠIZAM, koji je izdala Jevrejska općina, Zagreb. 1996.

Hrvatski Jevreji i narodi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske

Na ovom mjestu želim navesti neke podatke i činjenice o narodima koji su živjeli na tom teritoriju u to doba i, naročito, o Jevrejima.

U teritorij "Nezavisne Države Hrvatske" (zvana skraćeno NDH) bila je uključena i Bosna i Hercegovina, te Srijem sve do Dunava tj. do predgrađa Beograda.¹ Na tom teritoriju nalazila se masovna grupacija Srba. O njihovoj sudbini će još biti riječi kasnije.

U Bosni i Hercegovini, Muslimani predstavljaju većinu, iako ne apsolutnu. Oni nisu Turci, već Slaveni koji su za vrijeme turske vladavine, koja je potrajala stotine godina, primili muslimansku vjeru. Sporno je pitanje da li oni potiču od Hrvata ili od Srba.

Bosanske Muslimane je malo intresirala "historijska istina" u pogledu njihovog porijekla. Oni su uvijek bili pragmatični, opredjeljivali su se na stranu onih koji su im više nudili. Pavelićeva vlada je sve učinila da bi udovoljila tim Muslimanima. Dodijelila im je visoke položaje u vladi, u upravi, i u vojsci. Laskala im je svim sredstvima. Na primjer: u Zagrebu, gdje je prije rata bio minimalni broj Muslimana, Umjetnički paviljon, koji se nalazio u centru grada, pretvoren je u džamiju izgradnjom tri visoka minareta kraj njega.

I stvarno su ih pridobili potpuno na svoju stranu. Mnogi među njima su postali oduševljene ustaše. Ovi su po okrutnosti, krvoločnosti i broju počinjenih zločina nadmašili hrvatske ustaše.

Demografski sastav (približan) Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine

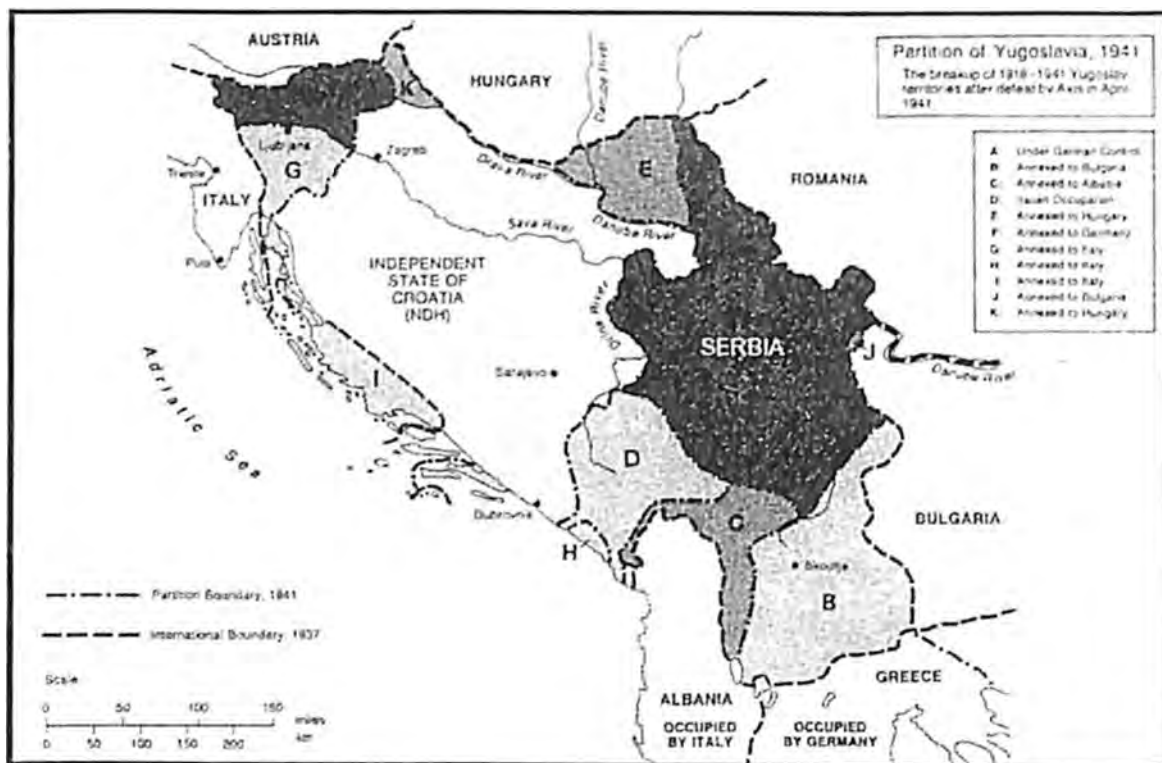
Čitavo pučanstvo:	6,600.000	100%
Hrvati	3.370.000	51%
Srbi	1.970.000	30%
Muslimani	870.000	13%
Jevreji	45.000	0,7%
Cigani	20.000 do 35.000	
Ostali (Njemci, Česi, Italijani, Mađari, Vlasi itd.)		

---

¹Vidi kartu br. 2

Točan broj Jevreja u Hrvatskoj nije moguće utvrditi, kao i broj ubijenih. Poslednji popis stanovništva u Jugoslaviji sproveden je 1931. Nisu svi izjavili svoju pripadnost Jevrejstvu. Neki su pobjegli neposredno prije okupacije. S druge strane, u Hrvatskoj su se nalazile hiljade emigranata iz Njemačke i od drugdje, koji su, također, bili progonjeni i ubijani. Prema nekim izvorima, od 45.000 hrvatskih Jevreja ubijeno je oko 35.000, dakle, oko 77 % (1, 2). Prema drugim, (3), od 40.000 ubijeno je 30.000, dakle 75 %. Ima i drugih procjena, no razlike nisu značajne.

Karta br. 2

Kako je Njemačka razbila i podijelila Jugoslaviju:

Hrvati su dobili veliku državu, ali su zato izgubili veliki dio jadranske obale koju su anektirali Italijani (područje naznačeno sa I). Slovenija je podijeljena između Njemaca i Italijana (područja F i G). Makedonija je priključena Bugarskoj (B). Mađari su dobili Međumurje (K) i veći dio Vojvodine: Bačku i Baranju (E). Srbija i Banat su bili pod direktnom njemačkom kontrolom (A). (Hitler je obećao cijelu Vojvodinu Mađarima, dakle, i Banat. Razlog da je Banat ostavljen Srbima općenito nije poznat. Naime, rumunjski diktator Antonesku je prijetio da će napasti Mađare ako oni uđu u Banat, koji graniči s Rumunjskom. Hitler je želio izbjeći konflikt (4). Osim toga, Njemcima je odgovaralo da Banat ostane u okviru Srbije. Ovom izvanredno plodnom provincijom upravljali su mjesni Volksdeutscheri. U Srbiji je kasnije uspostavljena satelitska vlada s bivšim jugoslavenskim generalom Nedićem na čelu. Kosovo (C) bilo je prključeno Albaniji, koja je već ranije bila priključena "italijanskoj kruni". Crna Gora (D) bila je pod italijanskom okupacijom, a obala Crne Gore (H) priključena je Italiji.

Postojala je njemačka manjina, narod ih je zvao Švabe. U NDH su dobili izvanredna prava. Bili su kao neka država u državi. Politički jako aktivni i utjecajni, zahtjevali su brzo i radikalno rješenje jevrejskog pitanja.

Jevreji su predstavljali brojčano malu manjinu u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kako se to vidi iz gornje tabele. Koncentrirani uglavnom u gradovima kao što je Zagreb, Sarajevo, Osijek, ali bilo je i malih općina u svakom gradiću i mjestu.

Prije dolaska ustaša na vlast, ekonomsko stanje Jevreja je općenito bilo dobro. Bilo je i bogataša, i milionera. Mali broj siromaha podupirala je i izdržavala mjesna jevrejska općina. Pomoć Jevreja Jevreju bila je legendarna i često zavidana od drugih. Jevreji su bili trgovci i industrijalci koji su mnogo pridonjeli napretku zaostale jugoslavenske privrede.

Uz trgovce bilo je mnogo intelektualaca. Bili su zastupljeni u svim slobodnim zvanjima. Naročito je bilo mnogo odvjetnika, liječnika i apotekara. Bili su zastupljeni i u drugim granama: tehničkim (inženjeri i tehničari) i kulturnim (muzičari, pjesnici, pisci i slikari). Bilo je nešto zanatlija i malih privatnih namještenika.

Društvena i politička djelatnost Jevreja bila je raznolika i obuhvatala je i ekstreme.

Cionistički pokret bio je jako razvijen, naročito kod mladih koji su hteli da se isele u Palestinu. Samo mali broj njih tu težnju je sproveo u djelo.

Omladina je bila uglavnom okupljena u Hašomer Hacıairu.² Ali bio je i nezanemarljiv broj revizionista (vatrenih pristalica Žabotinskoga).³ Postojale su stalne trzavice među tim dvema grupama i mnogo energije bilo je utrošeno u toj ideološkoj borbi, i u doba kada je katastrofa evropskih Jevreja bila na horizontu.

Mnogi su bili za asimilaciju. Oni su vidjeli u zemlji u kojoj su se rodili i živjeli, svoju domovinu, a jevrejstvo samo kao vjeru. A bilo je i takovih koji su bili pripralni da se odreknu svake veze s jevrejstvom.

Stav prema državi, tada Kraljevini Jugoslaviji, bio je raznolik. Većina je bila lojalna, na koncu, Jevrejima je dobro išlo. No bilo je i "vatrenih" Hrvata koji su se protivili jugoslavenskom režimu.

Bilo je među Jevrejima nešto komunista koje je vlast nemilosrdno proganjala. Među istaknutima – Moše Pijade – beogradski slikar, koji je mnogo godina proveo u jugoslavenskim tamnicama. On je kasnije po-

---

²Omladinski organizacija na lijevom krilu cionističkog pokreta.

³Revizionisti su, za razliku od Cionista – koji su željeli mirnim putem "otkupiti" Palestinu, htjeli silom zavladatai Zemljom.

stao Titu desna ruka. Bio je ideolog Komunističke partije Jugoslavije. Pratio je Tita za cijelo vrijeme Narodnooslobodilačkog rata i poslije rata.

Mali broj Jevreja je bio u državnoj službi. Oni nisu bili osobito željeni, a i sami Jevreji se nisu "gurali", jer su plaće bile vrlo niske. Još manje ih je privlačila vojska. Našao bi se tu i tamo koji mladi liječnik.

Nasuprot tome, broj rezervnih oficira bio je naročito velik. U sklopu obavezne vojne službe, svi oni s maturom, a takovih nije falilo među Jevrejima, bili su poslani u oficirsku školu. Naravno, nisu svi postali oficiri, a mnogi to nisu ni željeli.

Vjera je bila prakticirana, ali samo mali dio hrvatskih Jevreja može se nazvati strogo religioznim. I onda ih treba svrstati među napredne, tzv. neologuei, a nikako u ortodoksne. Iako je postojala, na primjer u Zagrebu, mala grupa takvih, a vjerojatno i drugdje.

U svakom mjestu, gdje je bila znatnija općina, sagrađen je hram. U Zagrebu je bio veliki, raskošan hram, koji se nalazio u centru grada. Ustaše su hram porušile do temelja.

Do sada je bilo, uglavnom, riječi o „hrvatskim Jevrejima“. No, u Nezavisnu Državu Hrvatsku bila je uključena i pokrajina Bosna i Hercegovina. I tu su živjeli brojni Jevreji.

Njihova prošlost potpuno se razlikuje od prošlosti drugih evropskih Jevreja.

Nakon što su bili protjerani s Iberijskog poluotoka, koncem 15. stoljeća, mnogi od njih su našli sklonište u Otomanskom carstvu.

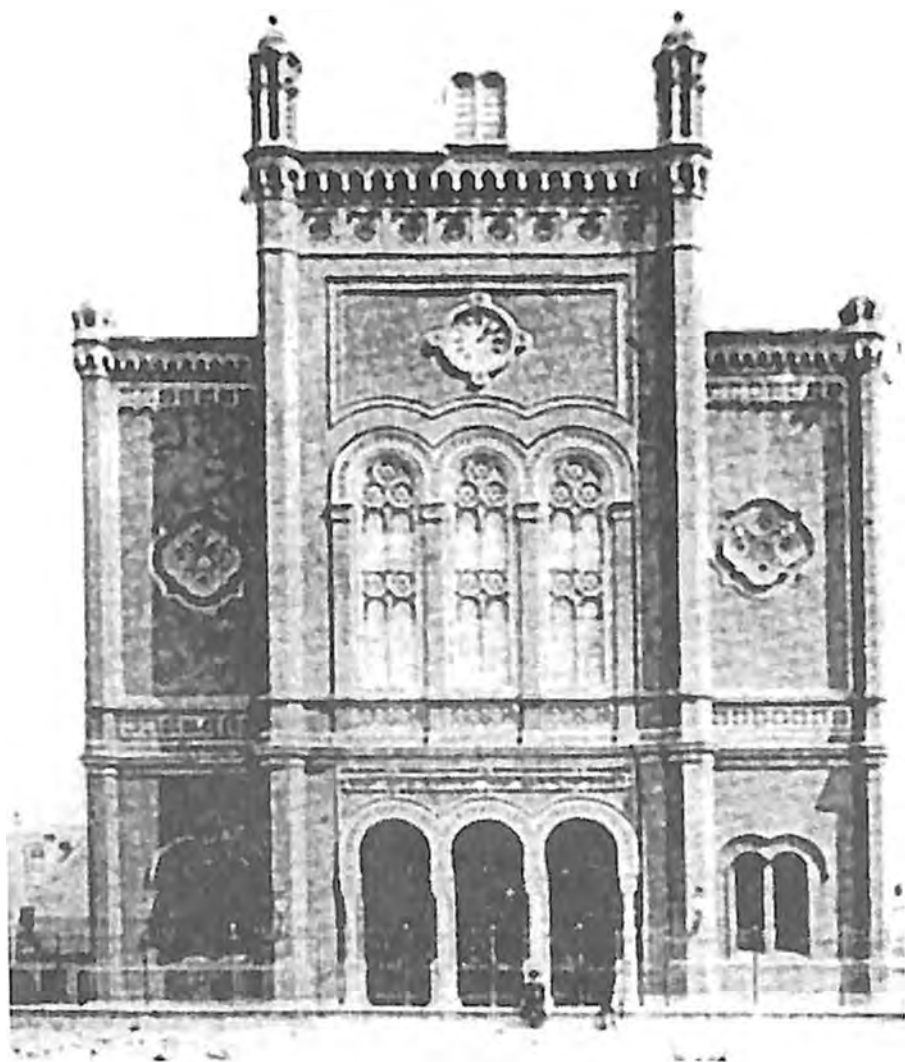
Sredinom 16. stoljeća započelo je naseljavanje Jevreja iz drugih dijelova Otomanskog carstva, u provinciju Bosnu. Njihov je društveno-politički položaj bio sličan onome drugih „nemuslimana“ u Otomanskom carstvu. Jevreji su uživali vjersku autonomiju, što je značilo da je Jevrejima bilo dozvoljeno osnivanje i upravljanje vjerskim općinama, gradnja hramova, vjerskih škola, biranje rabinera itd. Vlastima je bilo zabranjeno miješanje u vjerske obrede, familijarne odnose itd.

Nasuprot ovim privilegijama, Jevreji su morali plaćati veće poreze nego muslimanski građani.

Jevreji su se bavili uglavnom trgovinom i zanatima – obradom svile i vune, zlatarstvom, urarstvom. Među Jevrejima bilo je i naobraženih koji su radili kao činovnici.

Iz svega toga proizlazi da su Jevreji u Otomanskom carstvu uživali sigurnost, ličnu, kao i svog imetka. Dakle, Osmani, koji su u očima Evropejaca uvijek smatrani „barbarima“, bili su prema svojim Jevrejima daleko tolerantniji nego „kulturni“ kršćani.

Nakon što je oblast Bosna i Hercegovina, potkraj 19. stoljeća bila okupirana i poslije priključena Austrougarskoj, uslijedile su i tu velike promjene. Jevreji su sada došli u dodir s Jevrejima koji su već ranije živjeli u Austrougarskoj, u prvom redu s hrvatskim. Zbliženje tih općina se nastavilo nakon uspostave Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Ujedinili su se i sa srpskim Jevrejima (čiji su korjeni, također, u Španiji). Formalno i praktično, sve su se jevrejske zajednice ujedinile pod jedan krov, u organizaciju – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, sa sjedištem u Beogradu.

Slika br. 3

Zagrebački hram u Praškoj ulici

Moje rano školstvo

U Zagrebu je postojala jevrejska osnovna škola (u Jugoslaviji je bilo obavezno osnovno školovanje od samo četiri razreda). Poslije je mogao, tko je htio, u državnu gimnaziju ili u stručno školstvo.

Ja sam, također, učio u toj školi. Program je bio paralelan onome u drugim školama, samo smo mi još učili molitvu i nešto hebrejski.

Ja sam bio dobar đak, ali molitvu nisam volio. U kući potpuno nereligiozno odgojen, bio sam u stalnom konfliktu s vjeroučiteljem rabi-

Slika br. 4

Zgrada Jevrejske općine u Zagrebu, u Palmotićevoj ulici (još i danas). Tu se nalazila i jevrejska škola koju sam ja posjećivao

nom, dr Marglom. Ovaj je znao povući me za uho, kako je to onda bilo uobičajeno. Osim toga, prijetio je da će mi rasjeći glavu na tri polovine. Izgleda da je on u školi bio tako dobar u računu kao ja u molitvi.

Kada bi na ulici zastao mog tatu, potužio bi se na mene i još bi rekao: "...To je grijeh otaca!" U tome je sigurno imao pravo.

Poslovno i društveno Jevreji su bili u tijesnoj vezi s kršćanima iako su im najbliži prijatelji bili, obično, Jevreji. Tako sam se i ja u gimnaziji družio sa školskim drugovima koji su bili kršćani, no moji najbolji prijatelji bili su Jevreji. S nekima sam išao u jevrejsku školu od prvog razreda, pa i kasnije, u gimnaziji.

Još nešto o društvenoj djelatnosti Jevreja, prije i za vrijeme Jugoslavije

Osim jevrejske škole, Jevreji su osnovali razna udruženja i ustanove (5). Među markantnim, raskošan Dom umirovljenika na ime Lavoslava Schwarza u Zagrebu (1911). U tom domu bilo je smješteno 100 starijih ljudi. (Ustaše su ih smjesta istjerale i tu smjestile ministarstvo za zrakoplovstvo.) Osim toga, postojale su jevrejske organizacije, kao Federacija jevrejskih žena, te humanitarna organizacija Bnei Brith. Ova su društva podupirala Jevreje bez sredstava, stipendijama su omogućavali studije neimućnim jevrejskim studentima i sakupljali novac za izgradnju jevrejskih naselja u Palestini. Postojala je, također, "ferijalna kolonija" koja je omogućavala ljetovanje neimućnih školaraca na moru, te cionistička udruženja i još mnoga druga. Slična djelatnost postojala je u svim gradovima u Jugoslaviji. U Beogradu je osnovan Jevrejski historijski muzej itd.

Među intelektualcima bilo je "slobodnih zidara" (oni su bili proganjani i hapšeni od ustaša odmah na početku).

Jevreji su bili učlanjeni u mnogobrojna hrvatska i jugoslavenska društva, udruženja i klubove: profesionalne, dobrotvorne, sportske, kulturne, patriotske i druge. Čak su mnogi zauzimali počasne, ili upravne položaje.

Općenito, bili su prihvaćeni iako su često iza leđa kritizirani, ili ismijavani. Naravno, bilo je i takvih koji su Jevreje odbijali, pod ovom ili onom izlikom.

Slika br. 5

Moj razred u jevrejskoj osnovnoj školi u Zagrebu

*Dole, čučim, drugi s lijeva. Drugovi i drugarice koje spominjem u knjizi: kraj mene je Erich Blüh, u najgornjem redu (treći s desna) Fedor Kern, kraj njega Ha-
im Broclavski (Bar-Lev). U redu ispod njih, najviša djevojčica Medi Fried-
mann. U sredini su učiteljica Mira Schreiberstein i njen sin Božo.*

Moj rani interes za radio-tehniku.

Ja sam se od djetinstva zanimao za radio-tehniku, onda je to bila još mlada grana u elektrotehnici. Poslije sam bio član Radio kluba. Tu smo zajedno gradili radio aparate, prisustvovali elementarnim kursevima i slušali predavanja. Stariji članovi su većinom bili studenti, a bilo je i nekoliko diplomiranih inženjera. Atmosfera je bila ugodna i ja sam mnogo toga naučio, što mi je kasnije mnogo pomoglo. Možda čak spasililo život.

Po uspostavljanju ustaškog režima, Jevreji su bili isključeni iz svih klubova i udruženja. No, to nije bilo dosta.

Za epilog mog članstva u Radio klubu saznao sam tek poslije rata od mog školskog druga, koji je bio sekretar kluba. On mi je ispričao da mu

je jednog dana predsjednik kluba pokazao pismo ustaških vlasti, u kojemu oni zahtijevaju da im se pošalje popis Jevreja koji su ranije bili članovi kluba. Predsjednik je predložio: "Imali smo samo jednoga"! "Bit će najbolje da im javimo da u klubu nije bilo Jevreja, a njegovu člansku kartu ćemo jednostavno poništiti". Na to je i moj prijatelj, naravno, pristao. Mislim da mi je učinjena velika usluga. Da je moje ime bilo predano ustašama, posljedice bi bilo teško procijeniti. Nikada se nije moglo znati da li bi se ustaše za mene zainteresirale da su saznali za znanje koje sam stekao o radio tehnici, a što je još gore, da sam kod kuće imao dijelove za građenje radio aparata. Zaista, kod kuće sam imao mali aparat za kratke valove, koji sam sam sagradio i koji nije bio prijavljen vlastima. Tako smo mogli nastaviti slušati London i nakon što nam je oduzet naš radio aparat. No, kasnije smo se bojali, pa sam aparat rastavio.

Tom predsjedniku kluba nisam se mogao zahvaliti, jer je on u posljednjim danima rata pobjegao pred partizanima u Austriju.

Korjeni antisemitizma u hrvatskom narodu

U osamnaestom stoljeću u Habsburškoj monarhiji kretanje i privredno djelovanje Jevreja još je bilo ograničeno, kao i u ostalom dijelu Evrope. Jevrejima je bilo uskraćeno posjedovanje nekretnina i bavljenje bilo kojim obrtom, a bili su, naravno, isključeni iz sudjelovanja u javnom životu. Zato su se bavili sitnom trgovinom, posuđivanjem novca itd. Dok je vladao tolerantni car Josip II, svojim ediktima je (1781–1783) znatno popravio položaj Jevreja (6, 7, 8).

U Hrvatskoj, u Varaždinu, osnovana je prva Izraelitska bogoštovna općina i, nešto kasnije, godine 1806. u Zagrebu. U prvoj polovici devetnaestog stoljeća Jevrejima su postepeno davana razna prava, kao dozvola za naseljenje, za trgovanje itd., što je s druge strane izazvalo nezadovoljstvo kršćanskog pučanstva. Bilo je i izgređa protiv Jevreja i pljačke njihove imovine.

Godine 1849. Jevrejima u cijeloj Monarhiji priznata su sva građanska prava, ali su mnoga ograničenja u praksi ostala na snazi.

1867. konačno je u Austriji i Mađarskoj donesen temeljni zakon po kojem su Jevreji postali ravnopravni građani i sva su ograničenja ukinuta.

Hrvati, koji su u pogledu "bogoštovlja" uživali autonomiju, priključili su se tom zakonodavstvu tek 1873. godine.

Već prije postignuća potpune ravnopravnosti počelo je doseljavanje Jevreja u Hrvatsku iz drugih krajeva Monarhije, najviše iz Burgenlanda i Mađarske. Kada su konačno ograničenja ukinuta, porastao je broj useljenika i Jevreji se nisu bavili samo sitnom trgovinom, već su postali i industrijalci, bankari, a bio je i veliki broj intelektualaca: liječnika, odvjetnika, graditelja i umjetnika.

Te tendencije nastavile su se i u dvadesetom stoljeću.

Među samim Jevrejima bile su tada dvije struje. Liberalna, čije pristaje vide sada, nakon što su sva ograničenja ukinuta, mogućnost asimilacije i intergracije u mjesno društvo, dakle – u Hrvatskoj s Hrvatima, u Mađarskoj s Mađarima itd. Druga, konzervativna i ortodokсна, željela je ostati vjerna religioznim nazorima i djelovati u društveno-političkom životu zasebno.

Tako je došlo do raskola i stvaranja zasebnih općina. Treba naglasiti da je broj ortodoksnih u Hrvatskoj bio malen i takav je i ostao.

U tom razdoblju, kada su Jevreji dobivali građanska prava, izbio je antisemitizam u Hrvatskoj, kao i u drugim zemljama Evrope. Moderni antisemitizam nije više baziran samo na tradicionalnoj vjerskoj mržnji, već ima nove razloge, kao reakciju na prava koja su Jevreji stekli.

Jevreji su se mogli naseliti u gradovima i slobodno trgovati, dakle, postali su konkurencija kršćanskim trgovcima. Izbijaju nemiri i ispadi protiv Jevreja.

Jevreji iz drugih dijelova Monarhije doseljavaju se sada u Hrvatsku. Hrvati vide u njima strance, pridošlice, k tome još govore mađarski ili njemački, a hrvatski govore slabo, ili uopće ne.

Ali to se stanje brzo mijenja i iduća generacija već vlada jezikom i prima kulturu svoje okolice, ulazi u društveni i politički život. To ne smanjuje antisemitizam, već ovaj prima nove oblike: sada se tvrdi da je jevrejski duh, "koji se ne mijenja i ne prilagođuje", infiltriran među evropske narode da bi njima "manipulirao" u svoju korist. I Hrvati su bili toga mišljenja. To je novi antisemitizam, od kojega se Jevrej više ne može spasiti, čak ni prekrštavanjem.

Ta tvrdnja da Jevreji primaju kulturu svoje okolice da bi njome manipulirali, kasnije je postala "Leitmotiv" nacističke propagande protiv jevrejskih intelektualaca u Njemačkoj, gdje su Jevreji bili integrirani u sve grane privrede, ali također u kulturi, umjetnosti i politici.

U Hrvatskoj se antisemitizam krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća često služio "importiranom" robom. Tako slučaj Dryfusa, objelodanjene "protokola cionskih mudraca" itd. Importeri antisemitske "infekcije" u to doba bili su i mnogobrojni hrvatski studenti u Pra-

gu. Česi su optuživali Jevreje da su nosioci njemačke kulture i neprijatelji čeških nacionalnih težnji. Dakle, slično onome što su Hrvati tvrdili za svoje Jevreje, koji su bili njemačkog ili mađarskog porijekla.

Novi razlog antisemitizmu bio je – što je na čelo “pravaša” (dakle, najčistijeg i najradikalnijeg hrvatskog nacionalnog pokreta), došao dr Josip Frank, pokršteni Jevrej.

Pristalice su bile nezadovoljne, a njihovim protivnicima je sada omogućeno da optuže Stranku prava da služi jevrejskim, a ne hrvatskim interesima.

U naznačenom razdoblju “cvate” antisemitska štampa u Hrvatskoj. Ona obuhvaća široki spektar političkih struja. Od kršćansko-socijalističke, koja ne zaboravlja krivnju Jevreja za Isusovu smrt, te kao i u prošlosti vidi u njima pohlepne izrabljivače. Optužuju ih da izrabljuju radnike, ali i da su nosioci socijalizma i liberalizma. Nacionalisti, rodoljubi (raznih ideologija i struja) vide u Jevrejima strance. K tome, možda i presudan razlog antisemitizmu – jest zavist zbog brzog napredovanja Jevreja u privredi i u slobodnim zvanjima.

Često su vlasti plijenile pojedine publikacije i zabranjivale njihovo raspačavanje. Naime, poticanje na neprijateljstvo protiv Izraelićana kvalificirano je kao prestup po Zakonu o javnom redu i miru.

No, valja naznačiti da kraj te antisemitske huške – u kojoj su sudjelovali, ili barem bili istomišljenici mnogi hrvatski političari i državnici – nisu nijedna stranka, ili pokret, stavili u svoj program smanjenje građanskih prava Jevreja, ili čak njihov progon. Zadovoljili su se izolacijom Jevreja i spriječavanjem njihovog upliva i prodiranja u javni život.

Prvi svjetski rat dao je novi polet antisemitizmu. Trebalo je naći nekoga ko je kriv za teškoće i oskudicu koju je rat sa sobom donio. A tko bi to mogao biti drugi, nego Jevreji. Oni su bili okrivljeni zbog špekulacija i brzog bogaćenja.

No, za Jevreje se javila i nova nada. Cionisti – koji su uvidjeli da samo u svojoj državi mogu naći zaklon od antisemitizma, kojemu su bili izloženi i koji ih je progonio vječnim optuživanjem, klevetama, uvredama, sve do fizičkog istrebljenja – sada su vjerovali da je ostvarenje njihovih snova bliže nego ikada. Naime, bila je to deklaracija engleskog ministra vanjskih poslova Balfoura,⁴ u kojoj je jevrejskom narodu obećana domovina u Palestini.

Po završetku rata i raspadu Austrougarske i svakog državnog autoriteta, odigrali su se brojni izgredi protiv Jevreja i pljačka njihove imovine. Sudbinu mojih u tom razdoblju opisat ću još na drugom mjestu.

---

⁴Deklaracija je izdana u ime Kraljevske britanske vlade, 2. novembra 1917.

Nakon ujedinjenja Hrvata sa Srbima i Slovencima u novu državu – Jugoslaviju, antisemitski ispadi su se znatno smanjili.

Novi val antisemitizma buknuo je u tridesetim godinama pod utjecajem njemačke nacističke propagande.

Ustaški pokret pod vođstvom Pavelića nema na početku nikakve znakove antisemitizma. Taj pokret je nastavak stranke odvjetnika Franka. Njegovi sinovi i drugi Jevreji aktivno u njemu sudjeluju. Tek kasnije su ustaše prisvojile antisemitizam. Vremenom su Pavelić i njegove ustaše postajali sve radikalniji u svojoj mržnji prema Jevrejima.

Srž ustaškog pokreta zajedno s Pavelićem, nalazila se u tridesetim godinama u inozemstvu, ali njihove pristalice u Hrvatskoj su taj radikalni antisemitizam širile, također, uz pomoć dijela štampe koji je bio pod njihovim utjecajem.

No, nisu samo frankovci, kako su pristalice Pavelića nazivane, bili antisemiti. Mnogi hrvatski političari i ličnosti koje su pripadale Hrvatskoj seljačkoj stranci (koja je predstavljala većinu naroda), također su bili antisemiti. Njihov vođa Stjepan Radić javno je huškao protiv Jevreja, ali je svoj stav kasnije promijenio.

Mi smo i kao djeca osjećali antisemitizam. Tako, kada smo se nedjeljom vraćali iz škole (u jevrejskoj školi nije bilo poduke subotom, mjesto toga smo učili nedjeljom ujutro) s torbama na leđima, druga djeca su se vraćala iz crkve. Tada se moglo jasno raspoznati tko je Jevrej, a to je bila i prilika za obračun s njima. Dovikivali su nam svakoja-ke pogrdne riječi i kletve, a često smo se bijegom morali spasavati od batina.

Kada danas mislim o tome, da smo mi išli u školu nedjeljom, koji je bio praznik za sve ostale vjere u zemlji, dolazim do zaključka da je to bila neopravdana provokacija naših sugrađana. Bilo je, vjerojatno, i drugih.

Općenito, u današnjoj Republici Hrvatskoj vlada konsenzus: "Hrvati nikada nisu bili antisemiti! Za vrijeme rata bili smo njemački saveznici, jer su nam oni dali državu. Dakle, morali smo s njima surađivati i također "nešto" učiniti protiv Jevreja, jer su to Njemci od nas zahtijevali."

Eto, kako se sa lakoćom može banalizirati i, čak opravdati, okrutan pokolj desetina hiljada nedužnih, žena, staraca i djece.

Njemci su zahtijevali od Hrvata protujevrejske mjere i zakone, ali nisu zahtijevali da ovi ubijaju Jevreje. Postupak prema Jevrejima u satelitskim državama je na početku bio prepušten vladama tih zemalja. Hrvatska je bila jedina satelitska država koja je na svojem teritoriju us-

postavila koncentracione logore u kojima su masovno istrebljivani Jevreji.

Tek nakon odluke o “konačnom rješenju jevrejskog pitanja”, u januaru 1942. godine, Njemci su počeli zahtijevati od svojih satelita izručenje Jevreja, koji su potom slani u logore smrti. Tako su prvi hrvatski Jevreji krajem 1942. bili slani u te logore. Njihov broj nije bio velik, jer je tada većina hrvatskih Jevreja bila zatočena, ili već ubijena u hrvatskim logorima.

U Slovačkoj Jevreji su bili sačuvani od onog najgoreg do 1942, u Mađarskoj do 1944, u Bugarskoj su svi Jevreji sačuvani, osim onih na područjima koje je Bu-

Slika 9

Moja omama

Slika 10

Moj otata

garska prisvojila i anektirala, a koji su ranije pripadali Jugoslaviji (Makedonija) i Grčkoj (Trakija). Iz ovih pokrajina svi Jevreji su bili deportirani i uništeni .

U jednom sam hrvatskim novinama, našao još ciničniju tezu: “U vihoru rata za oslobođenje naše hrvatske domovine, nastradalo je i nekoliko Jevreja ...”

Jedan događaj iz davne prošlosti, koji je pogodio našu familiju

Roditelji moje mame (Adolf i Roza Pajtaš) već u prošlom stoljeću su živjeli u Hrvatskoj. Oboje potječu iz Mađarske. Živjeli su u selu Lukaču, nekoliko kilometra od gradića Virovitice, gdje su se kasnije preselili. Tu su im se rodile tri kćerke i sin (Elizabeta, Anka (moja mama), Ilona i Andrija).

Moj otata imao je izvanredne sposobnosti za trgovinu, te je zahvaljujući "svojim rukama", svom talentu, marljivosti i ustrajnosti, postao poslije uvaženi industrijalac, veletrgovac i imućan čovjek. Omama mu je uvijek bila desna ruka. Otata ne bi donio neku odluku, a da se s njom nije posavjetovao.

U Lukaču je posjedovao mali parni mlin i trgovinu na "malo i veliko".

On je, osim otvorene radnje u kojoj je pomagala čitava obitelj, opskrbljivao i sve trgovce u okolici, čak i u gradovima. Svaki tjedan je putovao u Budimpeštu, odakle je donosio najraznolikiju robu. U njegovom dućanu se moglo naći sve: od šibica, do poljoprivrednih strojeva, što je u to doba bio novitet.

Otata je bio jako pobožan i on ne bi pošao na vlak, koji je kretao u šest sati ujutro, a da nije prije toga obavio molitvu. U isto vrijeme bio je izvanredno liberalan, nikoga nije silio na pobožnost i imao je puno razumijevanje za to da je omama željela odgajati djecu u slobodnom duhu.

Okolica ga je poštivala iako mu je zavidjela. Nije bilo lako živjeti u selu kao jedini Jevrej. Tek mnogo kasnije namjestio je jevrejskog šegrtu.

Prebrodili su i preživjeli teškoće rata (Prvog svjetskog rata).

No sada je uslijedila katastrofa. Pod kraj rata mnogi hrvatski vojnici su dezertirali iz austrougarske vojske i skrivali se u šumama. Zvali su ih "zeleni kadar". Kada je konačno došlo do raspada Austrougarske, taj se zeleni kadar bacio na pljačku i uništavanje imovine. Ta pljačka i uništavanje bili su upravljani, u prvom redu, protiv imućnih Jevreja i bilo je i slučajeva ubojstva. Tom pogromu su se priključili i neki seljaci.

Tako je jedne noći došla hrpa tih pljačkaša do kuće mog otate. Otata je bio u Budimpešti. Omama je uspjela upregnuti kola i pobjeći s djetecom u noćnim košuljama, bez ičega.

Opljačkali su im sve što je bilo u kući i u dućanu, ali nisu se s time zadovoljili, već su zapalili i kuću koja je izgorjela do temelja.

Moj otata je morao početi iz početka. Kuću je ponovo sagradio i uspostavio dućan, a onda je sve prodao svom bivšem šegrtu i pomoćniku koji se zvao Weiss. Njegov sin Marko još i danas živi u Virovitici, nakon što je preživjeo Auschwitz (jedini iz ovog kraja).

Otata se sa svojim preselio u Viroviticu gdje je kupio veći mlin koji je s vremenom povećao i modernizirao.

Dakle, takvih ispada i divljaštva protiv Jevreja nije bilo samo u Poljskoj i Rusiji. Hrvati su to, također, znali sprovjesti u djelo.

Još mnogo godina nakon tog događaja seljaci, kada su se htjeli umiliti mom otati, rekli bi: "Ja onda nisam pljačkao!"

No, sve se to sada ponovilo. Kad je rat s Njemačkom započeo, otata i omama su se privremeno preselili kod svoje kćerke, jer je njihova kuća bila u neposrednoj blizini željezničke stanice, a oni su se bojali bombardiranja. Njemci su već nakon dva dana zauzeli Viroviticu. U tom prelaznom razdoblju dobri susjedi su provalili u njihovu kuću i opljačkali sve što im je palo u ruke. Svaki je nešto odnio. Netko stolac, drugi jastuk iz krevata, ili lonac iz kuhinje.

Srećom, pojavio se šef željezničke stanice koji je, doduše, bio "veliki Hrvat", ali se protivio pljački. Njega je još ljutilo što su pljačkaši većinom bili željezničari. On je s revolverom u ruci potjerao pljačkaše i čak neke prisilio da vrate ukradene predmete.

Ono što će sada uslijediti – od države sprovedena pljačka i ubojstvo jednog naroda – nije za usporediti s ovim što se ranije dogodilo. Karakteristično je da su Hrvati uvijek bili pripralni da napadnu Jevreje, ako ih vlast nije štitila.

Ono najgore je došlo – logori

Vratimo se događajima onog sudbonosnog i tragičnog proljeća i ljeta 1941.

Sva omladina je pozvana na radnu službu. Tako i jevrejska. Naravno odvojeno od hrvatske omladine, što je bilo razumljivo pod postojećim okolnostima.

Jevrejska omladina iz Zagreba (nekih 200 mladića) bila je pozvana na "radnu službu". Nitko još nije slutio da će oni biti prve žrtve ustaških ubojica. Odvedeni su najprije u logor u Koprivnicu, odatle u logor Jadovno na Velebitu, gdje su skoro svi okrutno ubijeni. Preostalo ih je deseterica. Oni su prevedeni u logor u Gospić, a odatle u Jasenovac. Sedmorici je uspio bijeg u partizane. Četvorica su poginula. Dakle, svega trojica su ostala na životu.

Akcije protiv Jevreja nisu u svim mjestima bile jednake i istovremene, bar na početku.

Ja sam se u mjesecu maju nalazio u Virovitici (gradiću koji je u to doba brojio oko deset hiljada stanovnika i bio ustaška tvrđava).

Tu je živjeo veći dio naše familije: moj djed i baka, stric, tetka sa svojim mužem i njihova kćerka (dvije godine starija od mene).

Moj djed je tu posjedovao veliki parni mlin; bio je imućan i poštovan građanin. Cijela familija je radila u poduzeću, a moj otac se bavio prodajom mlinskih proizvoda u Zagrebu.

Ja sam jako volio svog djeda i baku, koji su me obasipali pažnjom i ljubavlju. K tome, naročito sam volio svoga strica. On je bio neženja i bio mi je pravi prijatelj. Razumio se u mnoga područja tehnike. Kako je sve to mene jako zanimalo, mnogo sam od njega naučio. Tako i o mlinarstvu, parnim strojevima itd. U mlinu sam još mogao svoje znanje povezati s praksom. Volio sam raditi i u mehaničkoj radionici i u stolariji.

Bila je tu i djevojka koju sam volio.

Svako ljeto dolazio sam ovamo na mjesec ili dva. Više sam volio biti tu, nego ljetovati s mojim roditeljima negdje na moru, ili u brdima.

No, sada je sve bilo drugačije. Moji roditelji poslali su me ovamo misleći da je tu za mene sigurnije.

Ovdje me je zatekla radna služba i žuta značka.

Zajedno sa svojim ovdašnjim vršnjacima, odazvao sam se i ja pozivu na radnu službu, naravno, ne sluteći što se iza toga krije.

Prvo smo bili poslani na liječnički pregled. Tu se dogodilo nešto neočekivano: sreski liječnik je oslobodio od radne službe, jednog po jednog, sve jevrejske mladiće. Zbog raznih bolesti koje im je pripisao. Ja sam u to vrijeme imao na tijelu neke bradavice, na koje je on prstom pokazao i odmah izdiktirao svom pomoćniku nekakvu, izgleda, tešku i neizlječivu bolest.

On nije mogao znati kuda nas ta radna služba može odvesti, ali je, izgleda, mislio da je za Jevreje bolje ako ostanu kod kuće. To je, bez sumnje, s njegove strane bilo vanredno humano djelo.

Ne znam da li je to koristilo i da li su se ustaše zaista uvjerile da su svi Jevreji nesposobni za rad. Teško je vjerovati. Uopće, bio je to iznimni slučaj da su Jevreji bili poslani na liječnički pregled. Tko je već mario za njihovo zdravstveno stanje? U Virovitici ta "radna služba za Jevreje" nije sprovedena u djelo, vjerojatno iz nekih drugih razloga. Možda jer nas je bilo tako malo? Mjesni ustaški stožeri (štabovi) su u to vrijeme postupali samostalno.

Jevrejsku značku sam nosio samo nekoliko dana. Onda smo došli do zaključka da je bolje da je ne nosim. Svrha mog boravka ovdje bila je "da se sakrijem". Ja nisam odavde i malo sam poznat (tako smo barem mislili). Moj otac ovdje je potpuno nepoznat i možda će misliti da on nije Jevrej, te zato ne moram nositi tu značku.

Brzo će se pokazati da je ta procijena bila kriva.

Mi smo živjeli izvan grada, u blizini mlina. Tih dana moja jedina razonoda je bila da odem do mlina i razgovaram sa mojima koji su još tu radili. Od države postavljeni povjerenik imao je vlast u mlinu, ali se korektno ponašao prema mojima, bar u to vrijeme.

Taj povjerenik – zvao se je Franjo Kovačević – bio je poluinteligen-tan čovjek srednjih godina koji u životu nikada nije nešto ozbiljno radio. Bavio se politikom i vršio je razne dužnosti u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Nije mu bilo teško preći u ustaše – iz čistog oportunizma.

Bio je još tu nadmlinar, koji je već godinama radio u mlinu. On je kod mojih uživao veliko povjerenje, bio je odlično plaćen i obasipan darovima. Zvao se Kratz. Sada je on postao Volksdeutscher i vršio dužnost Kreisleitara. Naoko, bio je korektan prema mojima, ali je izbjegavao da s njima razgovara, više nego što je to bilo potrebno.

On se sada malo brinuo za mlin. U svojoj kancelariji je primao seljake koji su se željeli upisati u njemački "Kultur-bund" i time biti pri-

znati kao Volksdeutscheri. Procedura je bila jednostavna: "kandidat" je morao dokazati da je njemačkog porijekla i potpisati izjavu da je arijevac. Tko je nosio njemačko prezime, a bilo je mnogo takvih, odmah je bio primljen. Drugi su to morali nekako dokazati, npr. da je netko u porodici bio Volksdeutscher. Njemačke vlasti su, očito, željele da bude što više Volksdeutschera u zemlji. Ovi su bili njihov glavni oslon, jer Hrvatima nisu vjerovali previše.

Taj nadmlinar imao je dva sina koji su, također, radili u mlinu. Jednog dana su se obojica dobrovoljno javili u vojsku, u Waffen SS, bez da su to ranije rekli svojim roditeljima. To je slomilo njihovu majku, a i oca.

Kada se to dogodilo, on je došao mome otati da se isplače, kao prije kada su bili u prijateljstvu.

Ali to se nije više ponovilo. Uvidjeo je, izgleda da je otišao predaleko, povjerio se jednom pripadniku najniže rase: Jevreju.

Jednog dana, dok sam se vraćao iz mlina, dva njemačka vojnika su mi zakrčila put. Jedan me je pitao nešto, pokazujući na moja prsa. Govorio je nekim nerazumljivim dijalektom, ali nije bilo sumnje za što se on interesira.

Ja sam bio još jako mlad, ali sam u teškim situacijama uvijek sačuvao hladnokrvnost. Ovo je bilo moje prvo iskušenje.

Da bih stekao nešto vremena, pitao sam ga mirno i na dobrom njemačkom što želi. To je izgleda već malo uzdrmalo njegovu sigurnost. Ipak je ponovio svoje pitanje: "Zašto ne nosiš jevrejsku značku?"

Odgovorio sam ljutito: "Jeste li poludeli, zar vi zaista mislite da sam ja Jevrej?"

Reakcija je bila momentalna: jedan se maknuo lijevo, drugi desno, a ja sam ponosno prošao između njih. Ali na drhtavim nogama, jer mi je tek sada došlo do svijesti kakvoj sam se opasnosti izložio zbog mog drskog odgovora.

No što sam drugoga mogao učiniti? Da kažem da sam zaboravio da stavim značku? Nisam je uopće imao kod sebe. Da kažem da sam je izgubio?

Oni su, vjerojatno, mislili da su se zabunili i možda čak molestirali Volksdeutschera.

Nije to uopće bila stvar njemačkih vojnika, da nadziru nošenje jevrejskog znaka. Ispostavilo se da ovi posjećuju jednu švapsku familiju u našem susjedstvu i oni su te vojnike nahuškali da me zaplaše, a možda i tuže ustaškim vlastima.

Nisam više odlazio u mlin i jedva sam izlazio iz kuće.

Masovno sakupljanje Jevreja u Zagrebu, da bi bili poslani u logore, započelo je 22. juna te nesretne 1941. godine.

Vijest o tome se brzo proširila i u Virovitici, očekivala se i tu slična akcija. Jednog dana se pročulo da će po noći doći po Jevreje. Cijelu je familiju uhvatio strašan strah, ali moji su prvo mislili kako bi mene spasili.

Ja se nisam nalazio u ovdašnjem popisu Jevreja, tako smo bar vjerovali. S druge strane, ako bi došli da odvedu članove familije, bila je opasnost da će i mene odvesti, bez da sam u popisu, ili baš zato što nisam.

Odlučeno je da tu noć ne spavam kod kuće. Moj stric odveo me je u mlin i povjerio me noćnom čuvaru, s nekom slabo uvjerljivom pripovijetkom zašto ja moram ostati u mlinu čitavu noć.

Mlin je uvijek radio 24 sata. Meni je bilo dosadno, spavati nisam htio, pa sam se prošetao pogonom i promatrao rad raznih strojeva. To sam uvijek jako volio.

Kada sam slučajno bacio pogled kroz prozor, imao sam što da vidim: pred mlinom se zaustavila jedna ustaška patrola i odmah ušla u mlin. Izgleda da je bilo prijavljeno da se tu netko krije. Možda im je i rečeno tko. Prijavio me je netko od malobrojnih radnika koji su radili po noći, ili sam noćni čuvar?

Trebalo je brzo donijeti odluku. Što uraditi? Da im kažem tko sam i da pokušam nekako objasniti moju noćnu prisutnost u mlinu? Vjerojatno se neće zadovoljiti mojom pripovijetkom, već će me povesti sa sobom na daljnje ispitivanje. To je trebalo izbjeći po svaku cijenu.

Za mene nije bila nikakva poteškoća da se sakrijem u labirintu strojeva i tunela, koje sam dobro poznavao. Ako bi mi ustaše ušli u trag, znao sam kako i kuda dalje. Samo sistematskom potragom i uz pomoć prisutnih radnika mogli bi me naći. Radnici su voljeli mog otaču, pa sam računao s njima iako je postojala mogućnost da me je baš jedan od njih prijavio. Ja sam više sumnjao u noćnog čuvara. On je bio nov, zamijenio je prijašnjeg noćnog čuvara, koji je bio Jevrej i kojega je povjerenik otpustio.

Na moje iznenađenje i radost, ustaše su površno prošle mlinom i nakon kratkog vremena su ga napustili.

Kada sam se vratio noćnom čuvaru, taj se pravio da ništa ne zna.

Možda taj noćni "posjet" ustaša nije uopće imao vezu s mojom prisustnošću? Svakako je bilo jasno da se tu ne mogu skloniti u času potrebe.

Ništa se te noći nije dogodilo, a tako i u narednim danima i noćima.

22. jun 1941. Dan kada je Njemačka napala na Sovjetski Savez

Taj dan je sigurno, u historiji Drugog svjetskog rata, jedan od najsudbonosnijih datuma. Hitlerova odluka da proširi rat i napadne Sovjetski Savez je, na kraju, dovela do sloma Trećeg rajha. No, na to smo još dugo morali čekati.

Baš taj dan je za hrvatske Jevreje bio početak svršetka. Od ranog jutra su se mogle vidjeti na zagrebačkim ulicama čitave familije sa ruk-sacima i najnužnijom prtljagom, kako se kreću prema Zagrebačkom zboru na Savskoj cesti. Tu su sakupljali Jevreje za logore. To sakupljanje je nastavljeno i narednih dana. Većina zagrebačkih Jevreja nije u tom odlasku u logor vidjela tragediju, a neki mlađi su čak rekli: "Neće nam škoditi malo fizičkog rada na svježem zraku". Nisu slutili kakove ih strahote čekaju: glad, sadističko mučenje i ubijanje na najjezovitije načine.

Komandant tog "sabirnog" logora u Zboru bio je neki Baraković. Taj je mnoge poslao kući. Na intervenciju raznih utjecajnih osoba, a često i po svojoj inicijativi.

Tako se tamo našao i moj najbolji prijatelj Fedor Kern, kojeg sam već ranije pomenuo, zajedno sa svojim roditeljima. Baraković je poznao oca mog prijatelja iz zajedničkog djelovanja u hrvatskim patriot-skim krugovima. On je čitavu familiju smjesta poslao kući.

Na žalost, svojoj tragičnoj sudbini oni nisu izbjegli. Bili su kasnije opet uhvaćeni. Najprije otac, a poslije Fedor i njegova majka, a bila je tu još i stara baka. Nitko od njih nije preživjeo.

Iz Zbora ovi Jevreji su bili poslani u logore u Gospiću, na otoku Pagu i Jadovno na Velebitu. Ti logori su kasnije zatvoreni na zahtjev Italijana u čijoj su se okupacionoj zoni nalazili. One koji su preživjeli strahote tih logora, ustaše su prebacile u novouspostavljene logore: muškarce u Jasenovac, a žene s djecom u Loborgrad

Jasenovac je održan do kraja ustaške strahovlasti. U njemu su bili zatočeni, uz Jevreje, tokom te četiri godine, stotine hiljada Srba, Cigana i Hrvata. Skoro svi su ubijeni na najjezovitije načine. Od Jevreja je samo nekoliko desetaka preživjelo.

Bilo je još tuce i više drugih logora u kojima su bili zatočeni Jevreji. Sabirnih, povremenih i stalnih. Ti logori su bili likvidirani do jeseni 1942. Zatočeni Jevreji iz ovih logora bili su uglavnom izručeni Njemcima, koji su ih deportirali u Auschwitz (tako i one žene i djecu koji su još bili živi u logoru Loborgrad); ili su bili poslani u Jasenovac. Mnoge

su, po likvidaciji logora, odmah ubili (žene i djecu iz logora u Đakovu) (1, 2).

Moji roditelji su bili pošteđeni u tom "prvom valu". Zato što su bili nešto stariji? S druge strane i mnogi mladi ljudi i parovi nisu bili odvedeni. Koji su to bili kriteriji po kojima su bile izabrane prve žrtve?

Kako to da je dan početka sakupljanja Jevreja za logore bio identičan sa onim kada je Njemačka napala na Sovjetski Savez? Taj dan je bezuvjetno bio stepenica u zaoštavanju konflikta, tako i u odnosu prema Jevrejima, koji su za sve bili krivi. Bili su sada ne samo plutokratski imperjalisti, već i bolješevici.¹

U svakom slučaju ta akcija protiv Jevreja zahtijevala je savjesnu pripremu, koja je vjerojatno potrajala danima ili tjednima. Možda je hrvatska vlada bila upućena u njemačke namjere, pa je sve pripremila i započela tu akciju istog jutra kada je njemački napad započeo. Teško je vjerovati da su Hrvati bili unaprijed obaviješteni o točnom datumu. Možda je to bio puki slučaj?

Zavladala je teška briga za one koji su odvedeni i za čiju se sudbinu nije mnogo znalo, a ono malo što se čulo bilo je jezivo. Bilo je sada svima jasno da se tu ne radi o nekoj radnoj službi, koja će se jednog dana i završiti i ljudi će biti opet slobodni, kako su mnogi na početku vjerovali.

I u drugim zemljama pod njemačkom kontrolom Jevreji su slani na "radnu službu". Tako u Mađarskoj i u Bugarskoj. No, to su bili samo muškarci i njima se, uglavnom, nije ništa strašno dogodilo (u okviru te službe).

Mi, koji nismo bili obuhvaćeni tim "prvim valom", slobodno i nesmetano smo se kretali. Neobuzdana ustaška propaganda danomice nas je krivila za sve: za rat, za pomanjkanje u živežu, za neprijateljski stav prema novoj državi itd. itd. Bili smo bespravni, opljačkani, ali nas fizički nitko nije dirao. Kretali smo se po gradu s jevrejskom značkom. Sretali smo i ustaše; oni nas nisu napadali, niti vredali.

Zato je bilo teško i u najmračnijoj mašti predočiti ono što su u logorima proživljavali oni nesretnici.

U Zagrebu je sada slijedilo razmjerno mirno razdoblje u kojemu je onaj koji je ostao "vani" mogao da odahne, bar na kratko vrijeme.

Svi smo živjeli u velikoj brizi i strahu. Bilo je jasno da će nakon ove kvazi tišine doći novi val hapšenja i progona.

---

¹Za naciste su židovi uvijek bili odgovorni za boljševizam. U doba "sporazuma" sa Sovjetima o tome se šutilo.

Jevrejima se omogućuje “bijeg iz pakla”

U tom razdoblju, u ljeto 1941, ukazala se za preostale Jevreje jedna prilika. Ustaške vlasti su dozvoljavale Jevrejima da napuste Hrvatsku i da pređu u italijansku okupacionu zonu.

Što je bio razlog ove spontane velikodušnosti, bez da je to imalo ikakav utjecaj na one strahote koje su se zbivale i nastavljale u logorima? Dakle osnovni stav prema Jevrejima nije se promijenio, pa ipak?

Što je predstavljala ta italijanska okupaciona zona?

U ratu u kojemu je Jugoslavija pobijeđena, okupirana i rastrgana, sudjelovali su i Italijani.

Kao Njemci, koji su nakon uspostavljanja vazalne države NDH ostali u zemlji kao “zaštitna vojna sila”, tako i Italijani.

Italijanski udio u porazu Jugoslavenske vojske bio je jednak ničtici. Ipak su, po utanačenju između ministara vanjskih poslova Njemačke – Ribbentropa i Italije – grofa Ciana (potpisanog u Beču 22. 4. 1941), italijanske snage ušle u primorje, Dalmaciju i Hercegovinu. (Italijani su, također, zauzeli druge dijelove bivše Jugoslavije: dio Slovenije i Crnu Goru.)

K tome, Pavelić je bio prisiljen da ustupi Italijanima veći dio obale Jadrana sa gradovima Splitom, Šibenikom, Sušakom i drugim, te dio otoka. Ta područja bila su priključena Italiji. Radi stanovitih prava koja su Hrvati zadržali, nije bilo dozvoljeno preći iz tih područja u Italiju bez dozvole. Da bi, dakle, odvojila ta područja administrativno od same Italije proglašeno je to područje za Prvu okupacionu zonu.

Ove teritorije u primorju i Dalmaciji ustupljene su Italiji po sporazumu sklopljenom između Pavelića i Mussolinia na sastanku održanom 7. maja 1941. u Monfalconeu (1). Na tom sastanku je, također, potvrđena želja da Hrvatska bude kraljevina, a vojvoda Spoleta hrvatski kralj. Svečana “ponuda krune” sprovedena je u Rimu (2) 18. maja (kako je već rečeno, vojvoda Spoleto nikada nije postao hrvatski kralj).

Njemci nisu sudjelovali u tim pregovorima. Oni su italijanske zahtjeve već ranije odobrili, a Hrvatima su preporučili da ih prihvate jer “nisu teški”.

Osim toga, Italijani su, u svojstvu zaštitne sile, okupirali pojas uz obalu Jadrana – od albanske granice na jugu, do italijanske granice na

sjeveru. Prosječna širina tog pojasa je iznosila 60 kilometara. To je bila takozvana Druga okupaciona zona.

U početku Italijani su u Drugoj zoni zaista igrali ulogu zaštitne sile i nisu se miješali u upravu tih krajeva, koji su spadali pod suverenitet Hrvatske. Na tom su se teritoriju, također, nalazile i hrvatske oružane snage – domobrani i ustaše.

Na tom teritoriju ustaše su uspostavile svoje prve koncentracione logore u kojima su mučili, izgladnjivali i ubijali Jevreje i Srbe.

Tokom vremena, odnosi sa Hrvatskom su se pogoršali. Jedan razlog (možda i glavni), bio je da Italijani nisu htjeli biti svjedoci nečovječnog postupanja ustaša u ovim logorima.

Na koncu, Italijani su praktično preuzeli vlast i u Drugoj zoni. Prvo su protjerali ustaše skoro iz čitave zone (malobrojni koji su ostali, bili su potpuno nemoćni). I redovitoj hrvatskoj vojsci (domobranima) nije dozvoljen pristup u zonu. Civilna administracija i policija ostala je hrvatska, ali je potpuno podlegala italijanskoj vojnoj upravi.

Dakle, hrvatske vlasti u Zagrebu i drugim mjestima počele su izdavati Jevrejima, koji su to željeli, putne isprave – propusnice, s kojima se moglo putovati u Prvu ili Drugu zonu.

Na početku, Jevreji su bježali u Prvu zonu – Sušak, Split i na neke otoke. Kada su Italijani u augustu 1941. protjerali ustaše iz Druge zone, počela je emigracija u ovu zonu. S druge strane, Italijani nisu više dozvoljavali Jevrejima ulazak u Prvu zonu.

Italijanske vojne vlasti šutke su primale te izbjegle Jevreje, pružajući im neku vrstu političkog azila. Svako je dobijao italijansku iskaznicu po kojoj mu je dozvoljen boravak, samo je morao jedanput u mjesecu javiti se u komandaturi.

Izbjeglom Jevrejima na italijanskom suverenom teritoriju (Prva zona i u samoj Italiji) također je pomagala italijanska jevrejska organizacija "Delassem" (Delegazione per assistenza agli emigranti). Italijanska vlada je, osim toga, dobivala od jevrejske organizacije Joint jedan dolar dnevno za svakog Jevreja, da bi im poboljšali uslove opstanka.

Ipak, mnogi Jevreji su bili nepovjerljivi. Na koncu, u Prvoj zoni su se nalazile i hrvatske vlasti, a Druga zona je bila na suverenom hrvatskom teritoriju i ustaše bi se mogle ovamo vratiti. Želja svakog potencijalnog emigranta bila je da se prebaci u Italiju. Bila je i neka neizvjesnost, što se tiče budućnosti Jevreja pod italijanskom vlašću. Fašistička Italija bila je glavni njemački saveznik. U Italiji su već od 1938. godine postojali rasni zakoni.

Italija je jedna od malobrojnih evropskih zemalja u kojima nije bilo antisemitizma. Na početku je u Mussolinijevoj vladi bilo nekoliko jevrejskih ministara, a u vojsci visoki oficiri, čak generali. No, pod njemačkim pritiskom ipak su 1938. uvedeni protujevrejski zakoni. Oni su, uglavnom, ograničili ekonomsku djelatnost Jevreja i isključili ih iz javnog života. Zakoni nisu svagdje jednako primjenjeni. Mnogo toga dalo se zaobići mitom u korumpiranoj italijanskoj upravi. Životi italijanskih Jevreja nisu bili ugroženi do kapitulacije Italije u septembru 1943. Nakon toga Njemci su okupirali veliki dio Italije. Mussolini je tu opet uspostavio novu fašističku vlast, ali je on sada bio potpuno ovisan od Njemaca. Italijanska policija je sada hapsila Jevreje i predavala ih Njemcima, koji su ih slali u logore smrti u Poljsku.

Samo nekih pet hiljada od preostalih Jevreja iskoristili su tu jedinstvenu priliku. No, svi među njima nisu se spasli. Velika iskušenja i stradanja još su stajala pred njima. O doživljajima te grupe još će biti riječi, kao i o onome što se događalo iza kulisa: o borbi između onih koji su ih željeli uništiti i onih koji su ih po svaku cijenu željeli spasiti. O tome smo saznali poslije rata i kasnije, kada su bili istraživani bezbrojni dokumenti i svjedočanstva iz toga doba.

Mnogi nisu iskoristili taj "prozor za spasenje"; u stvari, jedini koji je postojao. Nakon kratkog vremena taj prozor bio je zatvoren zauvijek.

Jevrej nije više mogao dobiti "propusnicu" da bi prešao u područje okupirano od Italijana. Ustaše su počele strogo kontrolirati puteve i prelaze koji su vodili u italijansku zonu i Jevreja, kojeg bi uhvatili na bijegu, smjesta bi poslali u logor.

Kada je stanje postalo nesnosno, ilegalni bijeg u italijansku zonu je unatoč velikog rizika, ipak obnovljen. Neki su uspjeli, među njima i ja sa svojim roditeljima. No, to nam je uspjelo tek nakon više od godinu dana.

Što smo u međuvremenu još proživjeli?

Drugi pravac, s kojim su se mnogi pokušali spasiti, vodio je u Mađarsku i bio je ilegalan, kako za ustaše tako i za Mađare. Mađari su mnoge vratili, tako i mog starijeg dobrog prijatelja iz Virovitice Josipa Binga i njegovu sestru Milicu. (On se poslije spasao kod Italijana, a njegova sestra i ostala njegova familija je nastradala.) Većina onih, kojima je uspio bijeg u Mađarsku su kasnije (1944), zajedno sa mađarskim Jevrejima, pali kao žrtve nemilosrdnog Eichmanovog "čišćenja" i bili uništeni u gasnim ćelijama u Auschwitzu.

Zašto nisu svi Jevreji iskoristili mogućnost, koja im se pružila, da pobjegnu u italijansku zonu? Naravno, tu nije riječ o "svima", jer su već

hiljade Jevreja bile zatočene u logorima. Riječ je samo o onima koji su se još nalazili na slobodi.

Jedan razlog je već spomenut – neizvjesnost u pogledu italijanske zone. Kraj neizvjesnosti, postojala je i nada. U Hrvatskoj nije bilo nikakve nade, pa ipak se mnogi nisu mogli odlučiti. A bilo je i takvih koji su vjerovali da se “njima” ništa neće dogoditi.

Koji Jevreji su bili zaštićeni u NDH? Što je s drugima?

Naravno, bilo je i takvih kod kojih je ta nada, da im se neće ništa dogoditi, bila opravdana. Na primjer, mnogi liječnici su bili primljeni u domobransku vojsku, drugi su bili zaposleni na suzbijanju endemičnih (spolnih) bolesti u zaostalim krajevima Bosne. Familije tih liječnika su bile zaštićene (poslije se ustaše nisu uvijek držale tih pravila).

Isto tako i mješoviti brakovi. Iako to nije bilo osigurano nekim zakonom, vidjela se tendencija da ih ne kane dirati. Za tu grupu se zauzela katolička crkva, inače prema Jevrejima neprijateljski orijentirana.

Osim toga bili su tu “polujevreji”. Odnos prema njima bio je drugačiji na početku, a kasnije se zaoštrio (tako je bilo i u Njemačkoj).

I mi smo gajili neku nadu. Mlin je radio za državu. Svi u familiji su bili stručnjaci. Naročito moj djed i njegov sin. I zaista su nakon nekoga vremena dobili nekakav “papir” po kojemu im je potvrđeno da su oni potrebni za vođenje mlina. Već smo onda znali koliko “papiri” vrijede, ali možda ipak!? Problematičniji je bio položaj moga oca i zeta moga otate koji je, također, radio u mlinu ali nije dobio takav “papir”, kao ni moj tata.

Bilo je i mnogo obiteljskih razloga koji su sprečijevali Jevreje da emigriraju. Mnoge familije već su bile rastrgane. Muževi su bili u Jasenovcu, a žene se nisu htjele udaljiti. Gajile su nadu da će, ipak, nešto čuti o njima i moći da im pomognu dok se nalaze na mjestu. Bilo je bolesnih i starih koje nisu htjeli napustiti.

Kako sam već spomenuo, s nama je živjeo moj djed, s tatine strane. Bio je 84 godina star i djelomično uzet. Dugo vrijeme smo odlagali emigraciju, jer nismo imali rješenje za njega dok, na koncu, već nije bilo moguće dobiti propusnicu.

Bila bi nepravda optužiti sve te Jevreje koji su ostali (i u većini zaglavili), kao kratkovidne ili lakoumne. Vremena su bila grozna. Ipak si nitko nije mogao, ni u svojoj najluđoj mašti predočiti da će se takve stvari dogoditi.

Trebalo je donijeti teške odluke, često nečovječne. Samo da uzmem naš slučaj. Nismo bježali, jer moji roditelji nisu htjeli napustiti bespomoćnog djeda, ali su, s druge strane, reskirali moj život koji još nisam počeo živjeti i, naravno, njihov. Da se moje riječi krivo ne razumiju, ja sam u to doba bio potpuno sporazuman s tom odlukom.

To je u ona vremena sigurno bila kriva odluka. U jednadžbi: život mladića prema životu starca, ili život troje prema životu pojedinca, rezultat je jasan. Kraj svega što smo vidjeli da se oko nas odigrava, a još k tome one strahote o kojima smo svaki dan sve više slušali, jesmo li mi bili duševno pripravljeni da nam takve nečovječne formule diktiraju naše odluke? Sigurno nismo!

Tako smo mi, cijela naša obitelj, ostali gdje smo bili. Govorili smo o sreći da nas je "prvi val" progona poštedio i preostala nam je nada da do drugog neće doći.

Moji roditelji se moraju preseliti u drugi stan. Ja se vraćam u Zagreb

Mojim roditeljima je u Zagrebu otkazan stan. Udruženje rudara, čije je vlasništvo bila ta velika i raskošna stambena zgrada u Radišinoj ulici, trebalo je stan za svoje urede i, naravno, Jevrejima je otkazano. Još su bili jako obazrivi; mom ocu su omogućili da potraži drugi stan.

U Zagrebu u to doba nije bilo lako naći stan, a naročito za Jevreja. Na koncu, moj otac je našao mali dvosobni stan u kući koja je pripadala jednom njegovom poslovnom prijatelju. On je odmah pristao da mu taj stan iznajmi. To je bio sasvim drugi kraj grada, gdje su živjeli "mali ljudi". To je bila samo prednost za nas.

Kod preseljenja moji roditelji su višak pokućstva i drugih predmeta (naročito onih skupocijenih, kao perzijske tepihe itd.), pospremali kod vjernih kršćanskih prijatelja.

Za mene nije imalo mnogo smisla da ostanem u Virovitici. Kada su se moji roditelji smijestili u novom stanu, negdje u augustu, ja sam se vratio u Zagreb.

Kako u to vrijeme ništa nije moglo da prođe glatko, tako je bilo i sa mojim povratkom u Zagreb.

Ja sam u Virovitici imao dobre prijatelje Srbe, brata i sestru. Pošto je sudbina Srba bila slična sudbini Jevreja, to smo se u tim teškim prilikama još više zbližili. Njihov je otac bio željeznički činovnik i baš u to

doba, kada sam se trebao vratiti u Zagreb, on je premješten u jedno malo mjesto u Gorskom Kotaru.¹

Željezničari su uživali privilegiju, pa su dobijali na raspolaganje

Slika 7

Kuća u kojoj smo živjeli prije rata i do ljeta 1941.

teretni vagon kojim su mogli preseliti svoje stvari. Obično je i familija putovala u tom vagonu koji je bio prikopčan za redoviti vlak.

Kako je put tih prijatelja vodio kroz Zagreb, odlučeno je da im se priključim i putujem s njima u vagonu. Ja sam imao propusnicu (za svako putovanje je bilo obavezno zatražiti propusnicu od mjesnog redarstva i te propusnice u vlaku su bile redovito kontrolirane). Naravno, imao sam i voznu kartu.

---

¹Odmah na početku ustaške vlasti državni namještenici srpskog porijekla bili su otpušteni ili premješteni u zabačena mjesta.

Nije bilo za očekivati da će kontrolirati taj “službeni” vagon. A to je bilo povoljno za mene, jer se nikada nije moglo znati kakva pitanja ustaše (oni su sprovodili kontrole u vlakovima) mogu postaviti i što se može dogoditi. Tim više što je, osim propusnice, jedina isprava koju sam imao, bila “Jevrejska iskaznica”, a nju nisam želio pokazati.

Tako sam sretno stigao u Zagreb i oprostio se od svojih prijatelja.

Vlak je stigao noću. U to doba postojao je takozvani “redarstveni sat” poslije koga se nije smjelo biti na ulici. Zato sam se već unaprijed dogovorio s mojim roditeljima da ću tih par sati do jutra, presedjeti u kolodvorskoj čekaonici. Ja sam, kako je to bilo dogovoreno, otišao u čekaonicu. Još sam se telefonom javio roditeljima, smijestio se na klupi i zadrijemao.

Probudio me je redar i pitao me kuda putujem? Kada je čuo da sam stigao dva sata ranije, nije razumio što ovdje tražim i zašto nisam otišao kući s drugima?

Kako nisam putovao s drugim putnicima, to nisam znao da su ovi bili upućeni kolodvorskoj redarstvenoj stanici, gdje je svaki dobio izvanrednu dozvolu s kojom je mogao otići kući, unatoč poodmaklog sata.

Na to me je redar odveo na redarstvenu stanicu, gdje me je dežurni oficir nastavio ispitivati. Moji odgovori: “nisam znao”, “nisam vidio” nisu mu se uopće sviđali. Vagon nisam spomenuo, da ne pobudim nove sumnje i nova pitanja. Kada je čuo moje prezime, iduće mu je pitanje, naravno, bilo da li sam Jevrej? I ovaj put sam to hladnokrvno nijekao. Na to se on nasmiješio, jer mi očito nije vjerovao i bez daljih pitanja ispostavio mi dozvolu. Rekao je da se smjesta udaljim od željezničke stanice. Jevrejima nije bilo dozvoljeno kretanje ulicama već poslije osam sati navečer ni pod kakvim izgovorom. Tako je on, vjerojatno, došao do zaključka da se nisam usudio zatražiti dozvolu da odem kući kasno noću zato što sam Jevrej. On mi nije dalje pravio poteškoće. To je bilo redovito redarstvo i većina njih su preuzeti od prijašnjeg režima.

Ja bih se radije vratio u čekaonicu, da odatle nazovem roditelje i da im javim da se “plan” promijenio. No, iza mene je još stajao onaj redar koji me je predveo i sada je pratio svaki moj pokret.

Izašao sam iz željezničke stanice. Grad je bio zamračen, samo nekoliko glavnih ulica su bile rasvjetljene. Naravno, nema nikakvog prometnog sredstva, nijedne duše na ulici.

Sada mi je tek došla spoznaja da, doduše imadem adresu našeg novog stana, ali znadem samo otprilike gdje se on nalazi. Svakako, u drugom dijelu grada koji sam malo poznavao.

Odlučio sam da nastojim prvo da dođem u taj kraj, a onda da pokušam da nađem ulicu i kuću. Nisam išao kraćim putem, već rasvijetljenim ulicama, da se u mraku ne izgubim. Nakon šetnje od, otprilike, jednog sata, nalazio sam se u okolici našeg stana, tako sam bar mislio.

Za orijentaciju mi je služila vojna kasarna u Ljubljanskoj ulici. Kasarnu je čuvao hrvatsko-bosanski domobran s fesom. Naravno, on nije znao gdje se nalazi ulica koju sam tražio. Lutao sam mračnim ulicama pokušavajući odgonetnuti njihova imena. Ploče sa imenima ulica visoko su smještene na uglovima ulica, pa je u mraku bilo teško odgonetati ih.

Na koncu sam uspio da nađem ulicu. Sada je još trebalo naći kuću. To je bilo mnogo teže, jer ako je na uglovima i prodiralo još malo svjetla, ulice su bile u potpunom mraku.

Međutim, prošlo je već mnogo vremena od onog sata koji je bio zapisan na mojoj dozvoli. Samo je još trebalo da se pojavi redar i da vidi kako ja bez cilja lutam po mraku.

Kada sam na koncu mislio da sam našao kuću, nisam bio u stanju da pročitam imena stanara. Jedno je zvono bilo odvojeno od drugih, očito od pazikuće. Odlučio sam da pozvonim, da se izvinim i dadem mu dobru napojnicu.

Kada je pazikuća stigao i kada se ispostavilo da sam zvonio na krivom broju, potpuno je podivljao. Psovao me i kleo najprostijim riječima i nije se mogao umiriti. Ponudio sam mu napojnicu, ali je on nije prihvatio. Ja sam ga preklinjao da mi pokaže gdje je kuća koju tražim. Ništa nije koristilo. Na kraju mi je ispred nosa zalupio kapiju.

Naravno da nisam mogao nastaviti sa buđenjem svih pazikuća u ulici.

U svojoj zdvojnosti, vratio sam se u jednu rasvijetljenu ulicu. Izgleda, u nadi da će mi se tu mozak prosvijetliti.

Ovdje sam naišao na čistače koji su polijevali ulicu. Od njih sam dobio kutiju šibica uz pomoć kojih sam pokušao da odgonetnem kućne brojeve i pročitam imena stanara. Ne znam kako bi reagirala "civilna zaštita", koja je nadzirala zamračenje, da je vidjela kako ja palim šibicu za šibicom.

Na kraju sam našao našu kuću. Nalazila se točno preko puta od onog bijesnog pazikuće.

Drugi val

Sada je bilo mirno u Zagrebu. Tada je Virovitica došla na red (ne znam što se u drugim provincijskim mjestima odigravalo u to vrijeme). Sakupili su sve Jevreje, osim moga djeda, bake i njihovog sina. Svi su bili otpremljeni u Bjelovar i tu smješteni u jednom napuštenom mlinu, koji je pretvoren u logor.

Ovdje su se, dakle, našli i članovi naše porodice – moja tetka sa svojim mužem i njihova kćerka. Nakon što su ustaše ustanovile da je on bio austrougarski oficir i u Prvom svjetskom ratu odlikovan srebrnom i bakrenom kolajnom za hrabrost, pušteni su iz logora. S njima još neki iz sličnih razloga.

Opet taj nejednolik postupak. Tu je nešto koristilo što na drugom mjestu nije značilo ništa. Ali ono što je ovaj puta bilo spasonosno, sutra neće vredjeti ništa.

Nakon kratkog vremena, tjedan ili dva – ne sjećam se točno, dogodilo se opet nešto neočekivano: svi virovitički Jevreji oslobođeni su i vraćeni kući, u svoje stanove koji su bili zapečaćeni i, začudo, nitko ih nije dirao. Nije jasno zašto su pušteni, ali se moglo očekivati da će se hapšenja ponoviti – sa fatalnim posljedicama.

U Virovitici se govorilo da je namjera ustaša bila da ove Jevreje odvedu u novo uspostavljeni logor Jasenovac. No pošto je "prolazni logor" u Zagrebu bio prepun Jevreja iz drugih provincijskih mjesta, ustaše su plan odložile. U to vrijeme, mi u Zagrebu nismo znali za Jevreje u prolaznom logoru, tako da ta verzija možda i nije bila točna.

Što se tiče naše porodice, imali smo osjećaj da su oni koji su ovaj put bili pošteđeni priznati od vlasti kao neophodno potrebni za vođenje mlina i da su prilično sigurni. Nekoliko mjeseci kasnije, dobili su neki novi spis koji to potvrđuje – opet samo njih trojica. Položaj druge polovice familije bio je mnogo kritičniji, jer je bilo jasno da je to s kolajnom bio više slučaj nego pravilo.

Mi u Zagrebu, također, nismo bili zaštićeni. Moj tata, kako je već rečeno, nije imao nikakav "papir", niti kolajnu za hrabrost. On je skoro za cijelog trajanja Prvog svjetskog rata služio kod Dunavskog parobrodarstva u Beču.

U Zagrebu smo jednog dana, na naše najveće zaprepaštenje, čuli da opet hvataju Jevreje. Ovoga puta po drugoj metodi. Detektivi su bili raštrkani po cijelome gradu i hapsili su svakog muškarca kojeg bi našli na ulici sa jevrejskim znakom. Otprilike, kao što šinteri hvataju lutajuće pse. Jedina razlika je da oni hvataju pse koji nemaju značku, a Jevreje su hvatali jer su nosili značku. (Da su, na koncu, bili ljudska bića skoro smo zaboravili.)

Detektiv bi odveo takvog nesretnika k njegovoj kući, da bi ovaj po-
neo sa sobom najnužnije stvari koje će trebati u logoru. Poslije ga je od-
vodio u sabiralište. Ne sjećam se da li je to opet bio Zbor, ili koje drugo
mjesto.

Detektivi su bili od redovitog redarstva i vrlo su nerado izvršavali
tu zadaću. Bilo je i takvih koji su, onima koje su uhapsili, nudili da po-
bjegnu. Ne znam da li je bilo takvih koji su tu ponudu iskoristili. U stva-
ri, nije ni bilo moguće nekuda se sakriti, ili pobjeći.

Takav slučaj bio je i sa ocem mog prijatelja Fedora. Bio je uhvaćen
na ulici, doveden kući i detektiv mu je rekao da spremi svoje stvari, a on
će poslije podne doći po njega. Očito mu je htio pružiti priliku da pobjeg-
ne. Njegova žena i sin preklinjali su ga da se sakrije kod prijatelja, ali on
to nije htio. To je bio čovjek sa dubokim, štoviše, fanatičnim, osjećajem
za pravdu i jednakost. Njega je mučila savjest što su njega i njegovu fa-
miliju dva mjeseca ranije pustili, dok su drugi morali u logore. Sada, ka-
da je opet došao red na njega, čak je osjećao neko olakšanje. Njegova že-
na je bila očajna i gorko plačući sve to nam je ispričovala.

Kada smo čuli što se u gradu događa, mi više od mjesec dana ni-
smo izašli iz kuće.

Trebalo je doći do živežnih namirnica, koje je i tako već bilo teško
nabaviti.

Prije rata je kraj naše kućne pomoćnice još dolazila ispomagati,
nekoliko puta u mjesecu, "bedinera". Ona i njen muž, koji je bio no-
sač na glavnom kolodvoru, stavili su nam se sada na raspolaganje. Oni
su dolazili svakih par dana i donášali nam najnužniji živež. Ti plemeni-
ti ljudi će nam još jedanput, godinu dana kasnije, biti od velike koristi.

Često smo se pitali što je razlog da nam je tako mnogo ljudi htjelo
pomoći. Jedan je razlog, bezuvjetno, odličan odnos koji smo mi održa-
vali prema jednostavnim ljudima. Naročito je moja majka bila prema
svakome ljubazna, pažljiva i srdačna. Nitko od nas nije bio arogantan
iako smo bili imućni ljudi.

Nisu svi bili takvi. Mnogo se toga prebacivalo Jevrejima u pogledu
njihovog ponašanja, arogancije itd. S druge strane, veći dio njih bili su

pošteni, pravedni, tolerantni, humani i izvanredno marljivi ljudi. Bezuvjetno, pozitivan elemenat u hrvatskom društvu, privredi i kulturi.

Ali sada sve to nije značilo ništa. O uništenju hrvatskih Jevreja odlučivalo je ustaško vodstvo. Uništenje svih evropskih Jevreja je odlučeno u Berlinu i definitivno "zapečaćeno" na sastanku u Wannsee, 20. januara 1942. Hrvati su bili ne samo revni izvršitelji, već su dodali i svoju ličnu notu: najjezovitiji sadizam. Oni su počeli sa uništavanjem svojih Jevreja već godinu i pol prije nego što su to Njemci od njih zahtijevali.

Sjediti u "kavezu" bilo je teško, ali svakako neuporedivo sa zatvorom, ili logorom. Najgora je bila strašna neizvjesnost i nemoć da nešto učinimo za poboljšanje našeg stanja.

Da ispunim vrijeme, ja sam se bavio svojom zbirkom maraka. Priredio sam novi album. Imao sam netiskane listove dobrog bijelog bristol papira. Na njima sam, s najvećim strpljenjem, crtao tušem okvire za svaku pojedinačnu marku. Posjedovao sam opsežnu zbirku, jer sam bio filatelista već od ranog djetinstva.

Taj posao bio bi pravo zanimanje za pacijenta jedne psihičke klinike. U duševnom stanju u kojem sam se nalazio, ta terapija mi je zaista pomogla.

Naš prvi susjed je bio Jevrej, mali činovnik i dosta ograničen. Bio je oženjen kršćankom i imali su malu djevojčicu. Mi smo svake večeri slušali kod njih radio London. To je i bilo jedino vrelo naše nade iako su vijesti bile općenito nepovoljne.

U NDH su mješoviti brakovi bili pošteđeni. To je bila zasluga katoličke crkve, koja je imala veliki upliv na ustašku vlast. Crkva je općenito davala svoj blagoslov svim ustaškim akcijama. Mnogi svećenici su bili ratni zločinci, ubojice i koljači (1). Jedan od najvećih ustaških koljača je bio pop, franjevac, Filipović – Majstorović. On je svojom rukom zaklao stotine ljudi, a sudjelovao je i predvodio masakre u kojima je ubijeno hiljade ljudi, među njima žene i djeca.

Franjevac Miroslav Filipović (2) služio je kao vojni svećenik kod ustaških jedinica koje su sprovodile sistematski masakr srpskog pučanstva i sam je u njima s oduševljenjem učestvovao. Papinski legat u NDH, Marcone, radi njegovog sudjelovanja u masakrima suspendirao je Filipovića svećenstva. (Marcone nije protestirao protiv samog sprovođenja masakra, za koji je, dakle, znao.) I Njemci su zahtijevali suđenje Filipoviću zbog "pretjeranih zločina" koji su doveli do pobune. Da ga spasi, Luburić ga je imenovao komandantom najzloglasnijeg logora, Jasenovca, promijenivši mu prezime u Majstorović. Tu je on nastavio sa najbrutalnijim mučenjem i ubijanjem Srba, Jevreja i Cigana. Filipovića – Majstorovića su poslije rata Englezi izručili jugoslavenskim vlastima.

S njim se mogao mjeriti samo Vjekoslav Luburić, koji je bio odgovoran za sve logore u NDH. Luburić je na najjezovitije načine mučio svoje žrtve i svojom rukom ih sadistički ubijao.

Prehrana

Početak Drugog svjetskog rata, kada je Jugoslavija još bila izvan konflikta, uvedene su razne mjere, čija je svrha bila osigurati opskrbu čitavog pučanstva. Uvedena je kontrola preko trgovine žitaricama i drugim osnovnim živežnim namirnicama. Ovi proizvodi su bili racioni-rani. Kraj toga je u neracioniranim proizvodima vladalo obilje. Trgovine i trgovi bili su preplavljeni robom.

Mješanje vlasti u trgovinu postiglo je samo negativne rezultate. Neki krajevi su ostali neopskrbljeni, cijene su porasle, trgovci i pojedinci su počeli da grću robu. Vlasti nisu htjele priznati vlastitu krivnju, pa su podigle optužbu protiv trgovaca. Specijalni sudovi su sudili “špekulantima”.

A kako su mnogi trgovci bili Jevreji, to su oni i bili prve žrtve. To je i bio početak “državnog” antisemitizma, još prije nego što su Njemci i ustaše zavladao zemljom.

Kazne su trebale biti odgojne, zato su ti trgovci (često i bez da im je krivnja dokazana) bili poslani na prisilni boravak u udaljena sela u pasivnim krajevima (bez ograničenja vremena).

Novine su na prvim stranama objelodanjivale te presude, često sa slikama osuđenih, naročito kada se radilo o Jevrejima.

Moji zlobni drugovi bi me pitali: “Kada će tvoj tata doći na red?”

Moj tata je zastupao familijarni mlin, ali je djelovao kao samostalni trgovac. Kada je započela ova “huška” protiv trgovaca, otac je otkazao svoj obrt i postao namještenik mlina, ali je, u stvari, nastavio sa onim što je i ranije radio – prodavao je brašno koje je mlin proizvodio.

Spomenuo sam već da je u Zagrebu bilo dovoljno naranči i slatkiša, pa su Zagrepčani mogli da ih bacaju na njemačke tenkove kada su ušli u grad.

To se brzo promijenilo – za kratko vrijeme su se dućani i trgovi ispraznili. Njemački vojnici su sve pokupovali i poslali kući. Plaćali su u njemačkim markama, ali ne u novčanicama, već u obveznicama “Kassen-Scheine”, koje su štampali u svojoj pokretnoj štampariji instaliranoj u Tuškancu.

Osim toga, njemačka vojska je za svoje potrebe rekvirirala sve što je trebala.

Racioniranje je pooštreno. Količine kruha, mesa, masnoće i drugih proizvoda, koje su se dobivale "na karte" bile su nedovoljne. Crna burza je procvatila, a za sve su, naravno, krivili Jevreje. Odmah na početku ustaškog režima Jevrejima je bilo dozvoljeno kupovanje na trgovima samo poslije 11 sati, kada je već sve bilo rasprodano. Ali se i dalje tvrdilo da su Jevreji krivi za oskudicu.

Ja sam kao dijete trpio od pomanjkanja apetita i bio sam jako izbirljiv. To se promijenilo kada je počela nestašica. Sada se kod mene probudio takav apetit, da ga je bilo teško zadovoljiti. (To stanje nije se promijenilo do danas.)

Problem prehrane će nas pratiti cijelo to vremensko razdoblje, iako je, naoko, bio sporedan kada se radilo o životu i smrti.

Od čega smo živjeli?

Tko je osuđen na smrt bar nema novčane brige. S Jevrejima je to bilo drugačije. Oni su svi bili osuđeni na smrt, ali dok nisu došli na red, morali su se sami za sebe brinuti. Za to je trebalo novaca. A tko je još sanjao o bijegu, taj je trebao mnogo novaca.

Tako rekuć od prvog dana ustaškog režima Jevreji su bili lišeni svakog prihoda. Slobodna zvanja su za Jevreje bila uglavnom zabranjena. Njihovim radnjama su upravljali državni povjerenici. Vlasnici i namještenici bili su otpušteni, ili su morali raditi za minimalnu plaću, koja je bila posebno određena za Jevreje. Mnogi nisu više mogli doći do svoga imetka, ili novca, jer im je bio zaplijenjen. Drugi su uspjeli da sakriju dio svog imetka ili ušteđevine kod kršćanskih prijatelja. Bilo je mnogo slučajeva da su ti prijatelji, ovaj njima povjereni novac, ili druge pokretnine, jednostavno zadržali za sebe i uskratili – makar i nešto od toga da vrate Jevreju – kada se on našao u neprilici. Jevreji su bili lišeni svih prava, pa nisu niti mislili da se potuže.

Bilo je pojedinačnih slučajeva da su Jevreji imperativno zahtijevali da im se novac, ili koji predmet, vrati. Takvi slučajevi su obično tragično završili. Naime, da bi ih se riješili, prijavili bi Jevreje vlastima, a ovi bi ih uhapsili i poslali u logor.

Progon nije došao potpuno iznenada. Mi smo čuli o onome što se događa u Njemačkoj već u 1933. godini, pa onda u Austriji itd. Odmah na početku potekla je struja emigranata i kroz našu zemlju.

Iako su mnogi mislili da će Jugoslavija ostati izvan konflikta, ipak je skoro svaki Jevrej nešto poduzeo.

Najpametniji su prodali svoju imovinu i emigrirali. Kuda tko; u Ameriku, Palestinu ili drugdje. To nije bilo lako. Skoro sve zemlje su uskraćivale Jevrejima useljenje. Palestinu su Englezi, baš u tom kritičnom razdoblju, zatvorili za masovno useljenje Jevreja. Oni su prekršili obećanje koje su dali Jevrejima i vodili su jednostranu proarapsku politiku. Arapi su se protivili useljavanju Jevreja.

Tko je imao dovoljno novca mogao je prebroditi i te zaprijeke.

Neki su poslali svoju djecu, a sami su ostali. Tako je učinio moj školski drug Haim Broclavski, kojega su roditelji već 1939. godine poslali u Palestinu. Oni su poslije i sami emigrirali. Haim je kasnije promijenio svoje prezime u Bar-Lev. U Izraelu je postao šef generalštaba, ministar i poslanik u Moskvi. Jugoslavensko Jevrejstvo je dalo još jednog šefa generalštaba, Davida Elazara (Dado), koji je rođen u Bosni.

Drugi su nešto novca transferirali u inozemstvo ili pretvorili svoj novac u stranu valutu ili u zlatnike i pohranili ih na "sigurnom" mjestu. Čak su neki zakopali svoje vrijedne stvari pod zemlju i kada su bili prisiljeni naglo napustiti svoj dom, morali su to ostaviti. Mnogi nisu preživjeli, pa to zlato ili nakit leže još i danas zakopani i neotkriveni, kao i novac u švicarskim bankama, o kojem se toliko govori.

Nakit je uvijek bila "valuta" emigranta. Moj otac nakupovao je dosta nakita. Od toga smo živjeli kada se sav novac potrošio, ili je postao bezvrijedan.

Tata je onaj dan kada su Njemci ušli u Zagreb sav novac što smo imali, povjerio svom poslovnom prijatelju Rupčiću i od njega je, prema potrebi, povlačio novac. Jednog dana nam je taj Rupčić poručio da je novac iscrpljen, što svakako nije bilo točno. Najmanje trećinu je zadržao za sebe.

Izvori informacija

Informacija je bila važna komponenta u toj borbi za opstanak. Alarmantne vijesti su se širile kao vatra. Često su bile krive, a često su stigle prekasno. Na primjer, kada su hvatali Jevreje na ulicama kao bijesne pse, tko je o tome pravovremeno čuo on nije izlazio na ulicu. Tko je znao da će po noći hapsiti Jevreje, mogao se skloniti, ako je imao gdje. Na koliko dugo? Često su nas prijatelji kršćani upozoravali na ne-

posrednu opasnost. I Jevreji su javljali jedan drugome, ako bi nešto saznali. Da smo imali telefon, to je bio pravi spas.

Držala nas je nada da će se rat svršiti pobjedom Saveznika i da će to biti skoro. Putem radio Londona čuli smo što se dešava na raznim frontama. Iako je slušanje stranih stanica bilo zabranjeno pod prijetnjom smrtne kazne, skoro cijelo vrijeme koje smo bili pod ustaškom vlašću, i kasnije, pod italijanskom, slušali smo radio London. Bilo je dnevnih emisija na hrvatskom, a još veći broj na njemačkom i francuskom. Nama su oduzeli radio aparat odmah na početku. Slušali smo kod susjeda. To je bio veliki rizik, ali bez toga nismo mogli. To je bila ona trska za koju smo se hvatali, iako vijesti nisu bile ohrabrujuće u godinama 1941. i 1942.

Pokolj Srba u NDH

Istovremeno s progonom i uništavanjem Jevreja, ustaše su počele sa sistematskim istrebljivanjem srpskog pučanstva u Hrvatskoj.

To je imalo najmanje četiri razloga, koji su zajedno, ali i svaki za sebe, bili za podivljale ustaše “motivacija” za sprovođenje jednog od najvećih i najokrutnijih genocida u Drugom svjetskom ratu.

1. Ideološki: ustaški pokret je zasnovan na nauci Starčevića, osnivača pokreta za uspostavljenje nezavisne Hrvatske. On je osnovao taj pokret u prošlom stoljeću s namjerom da odvoji Hrvatsku od Habsburške monarhije.

Pristalice tog pokreta zvali su se “Pravaši”. Starčevićeva ideologija poriče opstanak srpskog naroda. Hrvati su gospodareći, ratnički i državotvorni narod, dok su Srbi samo prosjački i sužanjski puk (1) (teorija gospodareće rase već sredinom prošlog stoljeća!).

2. Hitler je Paveliću “poklonio” veliku državu, u kojoj je srpsko stanovništvo predstavljalo 30% od ukupnog broja stanovnika. Čitava područja bila su nastanjena isključivo Srbima. U očima Pavelićeve vlade to stanje je ugrožavalo opstanak Hrvatske. Osim toga, vlada je bila odlučna u svojoj namjeri da država treba da bude “čisto hrvatska”. To su ustaške vođe naglašavale otvoreno i svakom prilikom.

3. Hrvatska je bila “granično područje” između rimokatoličke vjere i pravoslavne vjere. Ustaše, koji su bili klerofašisti, željeli su proširiti utjecaj katoličke crkve na cijeli teritorij Hrvatske i onemogućiti opstanak pravoslavne vjere i tradicije na svom području. U tome su djelovali konformno s težnjama Vatikana, koji je tu aktivnost odobravao i podupirao.

Papa Pius XII, kod primanja hrvatskih hodočasnika na čelu s nadbiskupom Stepincom, 14. novembra 1939. u Rimu, navodi riječi Pape Lea X. (795-816): “Hrvatska je predstraža kršćanstva”, (2).

4. Za 23 godine postojanja Kraljevine Jugoslavije, Srbi su vodili glavnu riječ. Hrvati su bili u velikoj mjeri zapostavljeni. Djelomično svojom krivnjom, jer su se odmah od početka protivili toj zajednici sa Srbima, koja im nije bila nametnuta, već su je sami željeli. Odnosi Hrvata i Srba u

Jugoslaviji predmet su bezbrojnih studija, s različitim zaključcima (ovisno o tome, isključivo, tko je bio istraživač).

Ustaše su sada imale priliku da se osvete.

Kako su ustaše željele sprovesti “konačno rješenje srpskog pitanja”?

1. Jedan dio Srba, koji su živjeli na području Nezavisne Države Hrvatske trebalo je protjerati u Srbiju.

2. Pošto su ustaše vjerovale da su jednim dijelom Srbi u Hrvatskoj Hrvati koji su primili pravoslavnu vjeru, trebalo ih je, dakle, pokrstiti. Kada oni prime katoličku vjeru, slit će se s Hrvatima.

3. Preostale treba istrijebiti.

Nije rečeno po kojim kriterijima i u kojoj proporciji je trebalo podijeliti Srbe u te tri grupe. To je mnogo ovisilo od postojećih mjesnih okolnosti.

Treba još naglasiti da su Hrvati sprovodili progon i pljačku Jevreja u sporazumu s njemačkim okupatorom i, uglavnom, bili su od Njemaca “poticani”, a poslije i “požurivani”. Je li takav konsenzus postojao i u pogledu Srba? Na prvom sastanku Pavelića s Hitlerom, 6. juna 1941, Hitler je rekao: “Ako Hrvati hoće da ostanu jaki, treba da vode netolerantnu nacionalističku politiku u toku idućih pedeset godina (3). (Pavelić je, dakle, primio odobrenje od Hitlera za pokolj Srba, koji je već ranije započeo). Prilikom njihovog drugog sastanka, 23. septembra 1942, Hitler je rekao Paveliću: “Takvu manjinu (srpsku) nije moguće jednostavno istrijebiti, ima ih suviše.” (On, dakle, nije osudio pokolj, samo je došao do zaključka da je teško sprovodiv.) Hitler je pričao o tom razgovoru s Pavelićem svom prijatelju Hermannu Neubacheru (4).

Masovno ubijanje Srba i protivnika režima dovelo je do oružanog otpora, protiv kojega su se uglavnom Njemci morali boriti za sve četiri godine okupacije. Više puta Njemci su se kolebali da li da zbace ustaški režim koji im je postao teret. General Edmond Gleise von Horstenau, predstavnik njemačke vojske u Hrvatskoj (5), preporučivao je da se Pavelić smjeni. Drugi su se protivili. Za Pavelića najviše se zalagao njemački poslanik u Zagrebu – Kasche, koji je tvrdio da su Pavelić i njegove ustaše jedini na Balkanu u koje se Njemci mogu pouzdati. Tako su ustaše mogle nesmetano nastaviti sa svojim zlodjelima.

Italijani su se otvoreno suprostavili ustaškom teroru na teritoriju koji je držala italijanska vojska i poduzeli su odgovarajuće mjere da se teror obustavi.

Nije se tu radilo o nekom tajnom planu. Na pučkim skupštinama su vodeći ustaški ministri nagovještavali sprovođenje ovog “plana” čiji je cilj bio “oslobođenje hrvatskog naroda od svih stranaca”, u prvom redu od Srba i Jevreja.

27. maja 1941, veliki župan zapadne Bosne, Viktor Gutić, izjavio je na jednoj javnoj skupštini: "Nepoželjni elementi bit će istrebljeni da im trag neće preostati" (6).

22. jula 1941, hrvatski ministar za odgoj i vjeroispovjedi, Mile Budak, u svom govoru najavio je taj plan. I mnogi drugi, na javnim skupštinama objavljivali su ovaj plan.

Protjerivanje u Srbiju se pokazalo kao problematično. Tome su se protivili Njemci koji su vladali Srbijom. Ipak je protjerano nekih 200.000 Srba.

Sproveden je stanoviti broj prisilnog pokrštavanja ali to ustaše, u njihovoj slijepoj mržnji prema Srbima, nije zadovoljilo. Bilo je bezbroj slučajeva da su ustaše sakupile sve stanovnike nekog sela da bi ih odveli u crkvu na pokrštenje, ali umjesto toga nemilosrdno su ih pobili, do posljednjeg. Bilo je i slučajeva da su Srbi bili ubijeni nakon što su se već pokrstili. (Apsurdno je govoriti o "pokrštavanju" pošto su Srbi, također, kršćani.)

Kako je to počelo?

Odmah nakon uspostavljenja ustaške vlasti, počelo je hapšenje Srba (7, 8, 9). Hapšenje pojedinaca je brzo prešlo u masovna hapšenja. Koncem aprila započeo je masovni pokolj Srba širom Nezavisne Države Hrvatske.

Između 27. i 28. aprila u selu Gudovcu kraj Bjelovara ustaše su streljale 184 srpska seljaka. U Blagaju, u području Korduna, bili su sakupljeni seljaci iz Veljuna i okolice i tu je streljano skoro 250 seljaka. Nekoliko dana kasnije, 11. i 12. maja ustaše su u Glini ubile oko 300 Srba. U mjesecu junu sprovedena su masovna ubijanja u Hercegovini. 2. juna ustaše su ubile u predgrađu Ljubinje 140 srpskih seljaka. Tri dana kasnije ustaše su zaklale 180 seljaka iz sela Korita blizu mjesta Gacko. 23. juna, opet kod Ljubinje, ubijeno je 160 ljudi, a u tri sela kraj Gackog ubijeno je oko 80 muškaraca, žena i djece. Dva dana kasnije, u nekoliko sela u okrugu Stolac, zaklano je oko 260 ljudi. 30. juna u Ljubskom ubijeno je 90 Srba koji su tamo dovedeni iz Čapljine. U junu je, također, sproveden pokolj u sjevernoj Dalmaciji. Najprije su sprovedena masovna hapšenja Srba u području Drniša i Knina. Ovi su bili zatočeni u Kninskoj tvrđavi, gdje su ih ustaše potom zaklale. U selima, koja spadaju u općine Vrlika, Drniš i Promina, ubijeno je oko 250 srpskih seljaka, među njima brojne žene i djeca. Nekih 50 Srba je zaklano

na putu između Knina i Gračaca. U četiri sela oko Knina, 12. jula ubijeno je 70 Srba. U selu Prosoj, blizu Sinja, uhapšeno je 90 osoba, koje su kratko vrijeme iza toga ubijene.

Progonjeni Srbi bježali su u šume; počeo je oružani otpor u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.

Vremenom, ustaški teror protiv srpskog pučanstva se umnogostručio.

1. jula, u selu Suvaj kraj Gračca, ubijeno je oko 300 muškaraca, žena i djece. U selu Grahovac, kraj Petrinje, ubijeno je 24. i 25. jula 1.200 osoba. Stotine Srba ubijeno je u pravoslavnoj crkvi u Glini. Istovremeno, sprovedena su masovna ubijanja na cijelom teritoriju NDH i sada se već radilo o mnogo hiljada žrtava. Među žrtvama bezbrojne žene i djeca.

Masovno uništavanje srpskog pučanstava se nastavilo za sve četiri godine ustaške strahovlade. Naročito je bio okrutan "obračun" sa pravoslavnim svećenstvom koje je od ustaša bilo skoro potpuno istrijebljeno.

Poznata su i objavljena imena od 171 pravoslavnog svećenika, među njima i sarajevskog mitropolita, koji su ubijeni od ustaša (10).

K tome treba pribrojiti stotine hiljada žrtva u koncentracionim logorima koje su ustaške vlasti uspostavile. Najgori među njima – Jasenovac – u kojem su Srbi, kao i Jevreji, bili sadistički mučeni i ubijani.

Protiv tog bezumnog terora podigao se partizanski oružani otpor. Kraj neizmernih žrtava koje su pretrpjeli u ovoj neravnoj borbi, partizani su ipak uspjeli spasiti znatan dio pučanstva od potpunog uništenja.

Dok je broj jevrejskih žrtava neoporeciv (više od 35.000), broj srpskih žrtava je predmet političkih manipulacija (hrvatskih i srpskih historičara), ali je sigurno da daleko premašuje broj od pola milijuna.

Odakle toliko Srba u Hrvatskoj?

Mogao bi netko pomisliti da su se te mase Srba doselile za vreme trajanja Kraljevine Jugoslavije, da bi tako sproveli u djelo ideju o "Velikoj Srbiji", koja se Srbima uvijek prebacuje.

U tom slučaju, zahtjev Hrvata da se riješe ovih pridošlica, mogao bi biti opravdan (naravno, ne masovnim ubojstvom).

No, činjenice su sasvim drugačije.

1. Samo jedan mali broj Srba se naselio u Hrvatskoj u naznačenom razdoblju.

2. Jedan dio teritorija "Nezavisne Države Hrvatske" oduzet je od Srbije. Naravno da su tu živjeli Srbi.

3. U Bosni i Hercegovini Srbi su uvijek bili u većini u odnosu na Hrvate. Oni su starosjedioci i nalazili su se tu i u doba prije turske vladavine. (Još je, k tome, neriješeno pitanje jesu li Muslimani po porijeklu Hrvati ili Srbi.)

4. I u samoj Hrvatskoj pretežna većina Srba su starosjedioci.

Nakon što su Turci 1527. godine porazili Mađare kod Mohača, pučanstvo južne Hrvatske pobjeglo je pred Turcima prema sjeveru.

Da bi spriječila upade Turaka, austrijska vlada je uspostavila duž rijeke Save (pokrajina južna Slavonija) i rijeke Une (pokrajine Kordun i Banija) posebnu provinciju – Vojnu krajinu (Militärgrenze) i naselila je srpskim bjeguncima koji su napustili svoje domove u Srbiji, jer je cijela Srbija bila okupirana od Turaka. Tom provincijom upravljano je direktno iz Beča – ona tada nije bila dio Hrvatske. Tek 1881. godine ukinut je status "Vojne krajine" i taj kraj je priključen Hrvatskoj .

Kao što su Kinezi, da bi odbranili svoju civilizaciju, sagradili svoj "zid", tako su i Habsburgovci 1578. godine uspostavili i utvrdili provinciju "Krajinu" za obranu od Turaka. Za vrijeme ustaške vlasti u ovom kraju je sproveden masovni pokolj Srba. 1995. godine nova Republika Hrvatska protjerala je sve Srbe iz tog kraja. Oni su pobjegli u Srbiju. Zapadne demokracije pozvale su Hrvatsku da vrati ove izbjeglice. Hrvati su ignorirali taj poziv i stvar je pala u zaborav.

Zar to nije etničko čišćenje? K tome, sprovedeno je dva puta u razdoblju od pedeset godina.

Netko je ovo naseljenje Srba u Krajini usporedio s naseljenjem Engleza u Americi: nekoliko stotina pionira iz Engleske krenulo je u Ameriku na lađi Mayflower 1620. godine, gdje su osnovali prvo naselje u "Novoj Engleskoj". Dakle, pola stoljeća nakon naseljenja Srba u Krajini. Imaju li potomci ovih pionira više prava na taj kraj nego li Srbi na Krajinu?

Septembar – decembar 1941.

Sve se sada smirilo u Zagrebu. Nije se čulo o novim proganjanjima. S druge strane, čule su se strašne vijesti: omladina koja je bila poslana na "radnu službu", sva je pobijena, a u Jasenovcu se događaju jezive stvari – ubitačan rad, gladovanje i mučenje. Ustaše ubijaju iznemogle maljevima i bacaju ih u Savu. Nismo u sve vjerovali, ali ako je samo dio bio istinit, to je bilo grozno.

Počeli smo izlaziti iz kuće. Jako oprezno, bez žute značke. Ljudi su bili uhvaćeni jer su nosili značku; dakle, nama je izgledalo da je rizik manji bez nje.

Našu familiju u Virovitici nisu dirali. Radili su kao i prije u mlinu kojim je upravljao povjerenik. On i dalje nije loše postupao s njima.

U to vrijeme su nas redovito posjećivali prijatelji od mojih roditelja, familija Kardoš. Zapravo, ostatak jedne velike i imućne familije. Oni su imali dva sina. Stariji je bio glumac – početnik u zagrebačkom Narodnom kazalištu. Odveden je s omladinom. Mlađi, mojih godina, bio je s njima. Kardoševa braća, stariji i mlađi, bili su već ranije odvedeni u logor i od njih nisu imali nikakvih vijesti.

Uz Kardoševe, upoznali smo njihove susjede, jednu kršćansku obitelj pod imenom Zorić. Oni su bili primorci iz Novog Vinodolskog (mjesto se onda zvalo Novi Vinodol). Majka je bila glava familije. Njen muž se držao po strani; stanovao je u služinskoj sobi i rijetko se pokazivao. Imali su dvije kćerke. Starija je bila rastavljena, a mlađa gimnazijalka bila je nekoliko godina mlađa od mene. Treba tu još pribrojiti bivšeg muža od starije kćerke, koji ih je redovito posjećivao i ostajao preko noći.

Nitko u familiji nije radio; od čega su živjeli nije bilo jasno. Govorilo se da je prije rata majka imala starog Jevreja koji ju je izdržavao, a kćerka mladoga. To se nas nije ticalo. Za nas je bilo važno da je majka bila protiv ustaša i da je bila pripravna da pomogne Jevrejima. Starija kćerka, također. Njen bivši muž bio je već nešto drugo. On je bio Čeh, ali kada su došli Njemci izdao se za sudetskog Njemca i posjedovao je njemačku putovnicu. Mi smo ga se u početku bojali. Nikada s nama nije jednu riječ progovorio. Zorićka, kako smo zvali majku, nas je umirivala: "On je prije rata bio komunist, član partije, zato se on boji od me-

ne, da ga ne izdam". Tako je među njima vladao prešutni sporazum o obustavi vatre. Pričala nam je da su oni imali kćerkicu koja je umrla. Zvala se Lesta: Lenjin-Staljin. Dakle, tako vatreni komunista je on bio. I on je imao ulogu u daljem razvoju događaja.

Ali veliko otkriće doći će poslije rata. Naime, on je, očito, ostao komunista i radio je za Titove partizane, a njemačko državljanstvo mu je služilo kao pokriće.

Mi smo kod njih pohranili razne stvari. Kod nas u podrumu imali smo nekoliko sanduka s porcelanom, kristalom i srebrom. Moja mama je imala jako lijepe i skupocjene stvari. Kada je izgledalo da se stanje smirilo, počelo se misliti kako da se te stvari spasu (umjesto, kako spasiti sebe).

Moja mama je svaki dan zajedno s gorivom donosila iz podruma nešto od tih predmeta, koje je poslije u košarici – kao da ide na trg – donosila kod Zoričke.

Mi smo se već tako smirili da smo tata i ja išli par puta u kino. To je Jevrejima, naravno, bilo zabranjeno

Pod kraj 1941. godine vodila se sudbonosna bitka za Moskvu, koju su Njemci, prvi put u ovom ratu, izgubili. Jedan od razloga njihovog neuspjeha bila je njihova slaba odjeća i obuća koja nije odgovarala ruskoj zimi. Kao u čitavoj, od Njemaca okupiranoj Evropi, tako je i u Hrvatskoj sprovedena akcija velikog opsega – "Zimska pomoć." U okviru te akcije građani su poklanjali tople odjevne predmete za njemačku promrzlu vojsku.

I mi smo, također, odnijeli na sabiralište nekoliko vunениh predmeta. Mislili smo da će ljudi u ulici u kojoj smo živjeli, vidjevši kako nosimo te predmete, smatrati da smo i mi Hrvati.

Teško je danas razumjeti te naše podvige. Zar je bilo vrijedno izložiti se životnoj opasnosti da bi se spasilo par tanjura, ili da se vidi jedan glupi film? No, takva je, izgleda, ljudska narav.

Ono sa zimskom pomoći bio je vrhunac naše neracionalne mašte. Na početku su nas u ulici vidjeli sa jevrejskim znakom, a sada se brinemo za "zdravlje" njemačkih vojnika!?

Što smo mi zapravo mislili? Da su ustaše (i Njemci, koji su bili sponzori progona Jevreja) odustali od daljeg proganjanja? Nije bilo nikakvih znakova, da ima kakve promjene u odnosu prema Jevrejima. Nije pušten na slobodu niti jedan Jevrej koji se nalazio u njihovim rukama. Štoviše, o njihovoj sudbini se ništa nije moglo saznati. Osim onih strašnih glasina.

Propaganda protiv Jevreja nije prestala niti jedan časak: u novinama, na radiju, i na plakatima koji su bili nalijepljeni svagdje po gradu. U kinematografima je igrao film "Jud Süß", vrhunac njemačke huškačke propagande protiv Jevreja. Tu je bila i izložba "Jevrej" (u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu) kojom su ustaše pokušale naučnim putem dokazati da su Jevreji najgori zločinci i da su krivi za sva zla ovoga svijeta.

Bili su, među ostalim, izloženi "dokumenti" koji dokazuju da su Staljin i Roosevelt jevrejskog porijekla.

Prigodom te izložbe čak je izašla posebna poštanska marka.

Jednog dana prošao sam kraj Umjetničkog paviljona i vidjeo kako mnoštvo ljudi ulazi i izlazi i živahno komentira ono što su vidjeli. Među njima i "bolji ljudi", inteligentnog izgleda i dobro obučeni – čitave obitelji, ne baš samo "jednostavan puk".

Ne sjećam se u kom razdoblju je porušen zagrebački hram. Tako i hram u Virovitici, kao i skoro svi drugi na teritoriju NDH.

Ne vjerujem da je netko u stanju razumjeti kriterije po kojima su ustaše sastavljale popise svojih žrtava, kriterije po kojima su birali datume za svoje akcije. Zašto su jedanput vodili ljude u logore u po bijela dana, drugi put hapsili noću, ili ih hvatali po ulicama? Koji put su hapšenja sprovodile same ustaše, drugi put to su povjeravali redovitom redarstvu.

U svakom slučaju, to "mirno" razdoblje završilo se novom katastrofom.

Treći val. Zagreb, početak januara 1942.

Kao grom iz vedra neba proširila se vijest da ustaše dolaze po noći u jevrejske stanove, hapse čitave familije i odvođe ih u zatvor na Savskoj cesti. Odatle su nakon nekoliko dana slani u logore i opet se o njihovoj sudbini ništa nije moglo saznati.

Među odvedenima bio je i moj najbolji prijatelj, Fedor Kern, s majkom i starom bakom. Prije sam već pričao o njima. Nitko od njih nije preživjeo. Tako je uništena cijela jedna obitelj. Oni nisu imali druge rođake.

Sada nas je uhvatila strašna panika i odlučili smo da pokušamo pobjeći po svaku cijenu. Ali kako? Mog otatu, koji je živjeo s nama i bio zaprijetka za naš bijeg, primila je familija Zorić. Preselili smo ga zajedno s pokuštvom sobe u kojoj je živjeo i to je bilo idealno rješenje. Mislim da smo to uradili još prije ove posljednje krize.

Tata se obratio svom prijatelju, dr Klinčiću, s kojim smo bili u stalnoj vezi, i molio ga da nam pomogne. Taj čovjek je bio visoki funkcioner u jugoslavenskoj upravi. On je po dolasku ustaša smjesta bio poslan u penziju. U prijašnjem režimu bio je jako utjecajan i uz njegovu pomoć svojedobno smo dobili jugoslavensko državljanstvo. Mi smo, naime, prije toga bili Mađari. Moji roditelji su oboje rođeni u Austrougarskoj, na teritoriju koji je pripao Jugoslaviji. Ipak, moj otac je po svome ocu postao mađarski državljanin i nije se toga mogao riješiti mnogo godina. S njim i moja mama, i ja.

Sada je položaj Klinčića bio drugačiji, jer su njegovi prijatelji i on sam, bili za ustaše "nepouzdana element". On je, ipak, pokušao da nam pomogne. Tata je bio spreman staviti mu na raspolaganje svaku sumu novca koja bi bila potrebna.

Prvo je pokušao preko nekih prijatelja, koji su ostali u redarstvu, redovitim putem dobiti propusnicu za italijansku zonu. Ispostavilo se da mi uopće nismo registrirani. To je i njemu i nama izgledalo jako povoljno. Kao da su nas izgubili iz evidencije. Možda su nas pogrešno izbrisali misleći da smo već odvedeni? To bi bilo divno!

Naravno, opet je to bila slamčica za koju smo se hvatali. Očito, kada smo se ono registrirali na ustaškom redarstvu kao Jevreji, bili smo izbrisani kod redovitog redarstva. No, na to onda nismo htjeli misliti.

Kasnije se ispostavilo da naša nada nije bila potpuno neopravdana. Naime, u proljeće 1943, kada su ustaše odlučile deportirati preostale Jevreje iz Zagreba (mi već nismo bili tu), sproveli su prije toga novu registraciju (1). Bez sumnje, izgubili su evidenciju tko je još tu, a tko je već ranije deportiran.

Nakon nekoliko dana naš prijatelj je javio da ima za nas propusnice, ali za drugi pravac – za Viroviticu. Mi smo bili zaprepašteni. Pa tamo je isto tako loše kao i ovdje, ili čak gore. Osim toga, tata je rekao da našima tamo ne želi još otežati njihovo i tako teško stanje.

Naš prijatelj je tvrdio da je za nas glavno da napustimo Zagreb, gdje se sada sprovode hapšenja. Naravno, te propusnice su stajale mnogo novca, ali to nije bilo važno. Gore je što nam je s tim propusnicama učinio zaista medvjedu uslugu. Ja sam uvjeren da je naš prijatelj samo želio da nam pomogne i da iza toga nije bila neka namjera da nas iskoristi. To će biti potvrđeno kasnije, kada se pokazala njegova vjernost i požrtvovanost.

Odmah smo krenuli na put i već tokom noći smo stigli kod naših dragih. Nismo im ništa javili o našem dolasku. Veselje je bilo veliko, ali situacija vrlo loša. Oni su još radili, ali su bili svakodnevno molestirani od ustaša. Ovi su u svako doba znali da upadnu u kuću da bi nešto odnijeli – bilo živežne namirnice, ili kakve druge stvari. K tome bi vrijeđali ukućane ili bi im prijetili: “Ti to ne trebaš, i tako ćeš skoro u logor” Moja omama i stric su bili uplašeni i htjeli su da bježe, ali nisu znali kuda i kako.

Nasuprot njima, moj otata je bio optimista i vjerovao da se nikome od njih neće ništa dogoditi. Moja teta i njen muž, a naročito njihova kćerka Valika, bili su u panici.

Ostali smo u Virovatici oko mjesec dana. To nam je bila, na žalost, posljednja prilika da budemo i uživamo zajedno, iako pod takvim teškim uslovima i u sjeni tragičnih događaja koji će uslijediti.

Za vrijeme našeg boravka u Virovatici dogodile su se još dvije stvari.

Prvo je moja sestrična Valika uspjela pobjeći iz Virovitice. Sretno je stigla u Crikvenicu, kupališno mjesto na jadranskoj obali u Drugoj italijanskoj zoni, gdje su se već nalazili mnogi izbjegli Jevreji.

Da bi se razumljelo kako je ona to uspjela treba je prvo upoznati. Već kao dijete bila je “enfante terrible” u familiji, hiperaktivna i, ako je nešto željela, ona je to i postizala. Nikada se nije stidjela da nagovori i

strane ljude, koje čak nije ni poznavala, da joj pomognu ako je nešto htjela postići. Što si je uvrtjela u glavu, to je i sprovela.

Kao mlada djevojka, imala je najviše razloga da se boji da padne u ruke ovih razbojnika. Htjela je da bježi, makar i sama. Njeni roditelji su je podupirali u toj namjeri, ali pitanje je bilo – kako?

Ona se obratila na redarstvenog činovnika, koji je izdavao propusnice i uspjela ga je nekako nagovoriti, da joj ispostavi propusnicu iako mu je to bilo zabranjeno, kada se radilo o Jevrejima. I tako, pošla je na put sasvim sama. Imala je svega 19 godina.

Nešto malo o njenom odlučnom i neobuzdanom karakteru može se razabrati i iz onoga što se odigralo na putu. U vlaku je s njom putovala grupa ustaša s kojima se upustila u prijateljski razgovor. U Zagrebu je trebala prijeći na drugi vlak i ustaše, koji nisu dalje putovali, još su joj pomogli da prenese kofere.

Tek je stigla u Crikvenicu, a već je javila da tamo može nabaviti propusnice svakome tko želi bježati. Nitko se, na žalost, nije usudio da putuje s "Valikinom" propusnicom, osim njenog zaručnika Egona Badera, koga je na taj način spasila. Oni su se u Crikvenici odmah vjenčali.

Drugi događaj bio je da sam ja dobio napadaj slijepog crijeva. Kirurg je odmah htio operirati, naravno, u državnoj bolnici (druge nije bilo). No, situacija je bila strašno nepovoljna. Bolnica je bila puna ranjenih ustaša. Naime, početkom 1942. godine Titovi partizani su pokrenuli ustanak i u Slavoniji. S tim u vezi, treba spomenuti da su baš u to vrijeme tri jevrejska mladića pobjegla iz Virovitice (dva brata Wolner i Reich) i priključili se partizanima. To je svakako još pogoršalo odnos ustaša prema Jevrejima.

Ja sam poslije operacije trebao ostati još nekoliko dana u bolnici. Taj kirurg, koji je bio i direktor bolnice, obećao je da će me držati odvojeno od drugih pacijenta i zaštititi me koliko god može, ali moja sigurnost nije ovisila samo o njemu.

Sporazumjeli smo se da ćemo čekati nekoliko sati. Propisao je ledene obloge. To je bilo i jedino što se u međuvremenu moglo učiniti.

Kada se poslije vratio, moje se stanje, začudo, tako popravilo da se po njegovom mišljenju operacija dala odložiti ali je, naravno, bila neizbježna.

Napadaji su se u idućim godinama sporadično ponavljali, no nikada nije nastupilo takvo pogoršanje, da bi se operacija morala smjesta sprovesti.

Sreća me je i u tome pratila i tek tri godine poslije rata morao sam biti neodložno operiran.

Naš dalji boravak u Virovitici nije imao nikakvog smisla. Pošto nas u Zagrebu nitko nije tražio i proganjanje prestalo, odlučili smo da se vratimo.

Oproštaj je bio težak i dirljiv. Svi smo osjećali da se više nećemo vidjeti. Moja omama je strašno plakala. Neću taj rastanak zaboraviti dok sam živ.

Krenuli smo na put. Mi smo imali propusnice, ali nismo obratili pažnju da su izdane od ustaškog redarstva, a ne redovitog (zbog toga što smo Jevreji).

Kada je u vlaku došao ustaša da kontrolira propusnice, odmah je pitao zašto su one ispostavljene u ustaškom redarstvu? Kako mi sami to još nismo primjetili, nismo imali pripravljen nikakav odgovor. Jednostavno, rekli smo da ne znamo. Sljedeće je pitanje bilo: "Jeste li vi Jevreji?" To, takođe, nismo htjeli priznati, pa smo tvrdili da nismo. On je nastavio s pitanjima, a mi smo davali dobre odgovore, pa nas je na kraju ostavio na miru.

Bili smo u strašnom raspoloženju. Osjećaj da smo naše drage vidjeli posljednji put, sve više je ovladavao nama. I mi sami bili smo u beznadnoj situaciji iz koje nismo vidjeli nikakav izlaz.

U vlaku se dogodilo nešto komično, što je prouzročilo da smo zaboravili naše tmurne misli, bar na kratko vrijeme.

Na jednoj stanici ušao je novi putnik, ustaša. Nosio je nekoliko paketa, očito je krijumčario živežne namirnice koje je kupio na selu. Svi su ga promatrali. On je osjećao potrebu da se opravda, pa je rekao: "Jevreji plaćaju veću cijenu i sve pokupuju, tako da za Hrvate ništa ne ostane". Svoje je pakete metnuo u mrežu za prtljag iznad svog sjedala i zadrijemao. Ušao je novi putnik i metnuo je svoj kofer na te pakete. Kratko vrijeme iza toga ustaša se probudio jer mu je nešto kapalo na glavu. Ispostavilo se da su u paketu bila jaja, koja su sada bila zdrobljena do posljednjeg. Ustaša je kleo, a mi smo se u sebi smijali jer ga je jevrejski Bog kaznio.

Na žalost, jevrejski Bog se samo u rijetkim slučajevima služio svojim autoritetom da bi kažnjavao ove zločince najgore vrste. Pa i tada, tako blagim kaznama.

Naš neuspjeli pokušaj bijega

Vratili smo se u naš stan, ali smo odlučili da sve poduzmemo kako bismo pobjegli iz toga pakla. Sada nam je već bilo jasno da ćemo i mi doći na red; to je samo pitanje vremena.

Naši prijatelji Kardoš također su ostali pošteđeni u januarskom hapšenju i skupa s nama tražili su mogućnost da pobjegnemo.

Bilo je takvih “posrednika” koji su za novac pribavljali krivotvorene papire. Neki među njima su i pratili Jevreje preko “granice” u italijansku okupacionu zonu. To su bili ljudi koji su imali veze s ustašama, a njihova pratnja bi pridonijela sigurnom prelazu. Bilo je, naravno, i varalica koji bi uzeli novac, a ništa ne bi učinili. A bilo je i gorih, oni su svoje “mušterije” izdavali ustašama.

Trebalo je i naći te posrednike. Kardoš je imao mnogo više poznanstava nego moj tata. Nakon duljeg traženja, uspostavio je vezu s nekim koji je tvrdio da može nabaviti propusnice i tražio je veliku sumu po osobi.

Mi smo, naravno, pristali. Jedan dio plaćen je unaprijed, a drugi je trebalo platiti kada dobijemo propusnice. Mi toga čovjeka nismo sreli, jer je pregovore vodio Kardoš, na našu sreću i nesreću porodice Kardoš.

Stvar se tjednima razvlačila, dok smo mi živjeli na vulkanu. Nikada se nije znalo kada će hapšenja biti obnovljena i kada ćemo mi biti na redu.

Najgore je bilo noću. Svaki auto koji bi se zaustavio u blizini naše kuće budio nas je. Mislili smo: eto, sada su došli po nas! To je bilo strašno. Naročito sada, kada smo već znali za strahote u logorima.

Jednog dana je konačno onaj čovjek javio da su propusnice gotove i Kardoš je otišao po njih, naravno s novcem koji smo još trebali platiti. Mi smo bili jako uzbuđeni i puni nade.

Kardoš se vratio jako uzrujan. Ispričao nam je da su propusnice tako loše krivotvorene, da ih svako dijete može kao takve prepoznati. Rekao je tom čovjeku da se s takvim propusnicama ne može na put. On je odgovorio da je to naša stvar da li ćemo putovati ili ne, ali on traži svoj novac. Kada je Kardoš to odbio, čovjek je otišao sav bijesan.

Moj tata se strašno uplašio i rekao: “Zaboga, trebali ste mu platiti, taj nas još može izdati ustašama”!

Kardoš je bio bogat čovjek i u to vrijeme nije mu manjkalo novca i nakita, pa ipak nije htio “baciti novac kroz prozor”. On nije bio svjestan strašne opasnosti kojoj se izložio.

I zaista, iste noći porodica Kardoš je uhapšena – muž, žena i sin.

Drugi dan su ustaše došli kod Zorićevih. Sa sobom su doveli Kardoša da im pokaže gdje je skriven njihov nakit. Izgleda da su još iste noći ispitivali Kardoševe u vezi s njihovim imetkom. Naravno, Zorička je predala sav nakit koji je bio kod njih sakriven. Ustaše su, također, po-

vršno pretražile stan i tako naišle na mog otatu. "Smjesta da izbacite tog starog Jevreja" – rekle su ustaše prije nego što su otišli.

Familija Zorić je još dobro prošla, ustaše su ih mogle poslati u logor jer su sakrivali jevrejsku imovinu. Naravno, spopala ih je strašna panika.

Prvo je Zorićka dotrčala k nama i bez daha ispričala što se dogodilo i zahtijevala da otatu smjesta uzmemo k sebi. Naravno, učinili smo to, jer nismo htjeli ugroziti njenu egzistenciju.

A mi? Imali smo sreću da smo ostali po strani i da nas nisu uhapsili. U neku ruku, naša sreća je bila što s tim čovjekom sa propusnicama nismo imali nikakav kontakt. S druge strane, da je moj tata bio zajedno s Karđošem na tom sastanku, on bi nagovorio Karđoša da se tom ucjenjivaču isplati cijela suma, čak i ako su propusnice bile neupotrebljive. Novac bi propao, ali se možda nikome ne bi ništa dogodilo.

Nikada više o njima nismo čuli, kao i o hiljadama drugih. Bilo nam ih je jako žao. Mi smo s njima bili povezani. Naročito zadnjih mjeseci, kada smo htjeli zajedno pokušati bijeg. Hrabrili smo jedan drugoga. Sanjali smo o budućnosti u slobodi i sigurnosti koju ćemo zajedno uživati. Njih je još pritiskala duboka bol za sinom. U to vrijeme se već znalo da su ustaše ubile sve omladince koji su bili poslani na "radnu službu", osim deseticom. Oni su gajili neku nadu da je njihov sin među tom desetoricom. Ovo je sada bio kraj svega.

Naši planovi za bijeg su se rasplinuli. Ne samo da nismo znali na koga da se obratimo, već je otata bio opet kod nas, pa čak i ako bismo imali priliku da bježimo, ne bismo imali gdje da ga ostavimo.

Otata je živjeo kod nas nekoliko godina. Kada je omama umrla, moji su ga roditelji uzeli k sebi. Prije toga su oni živjeli u Pečuhu u Mađarskoj. On nam nije uopće smetao. Cijeli dan je čitao. Vjerojatno je pročitao u toku tih godina čitavu biblioteku. Tako je i to jutro, kada su ustaše upale u stan Zorićevih, sjedio u svojoj fotelji i čitao. Čuo je galamu i viku iz svih soba. Poslije su uniformirane osobe ušle u njegovu sobu i tu su nešto vikali, na što on nije obratio pažnju, tako je bio zadubljen u čitanje. Tek kada su mu rekli da se mora seliti kući, počeo se raspitivati što se dogodilo.

Nova kriza

Nismo se još oporavili od tih dramatičnih događaja, a već je započela nova drama. Jedan od braće moje omame uhapšen je od strane Gestapoa. Zvao se Janoš Vajda. Živjeo je u Zagrebu sa svojom ženom,

sinom (koji je bio mlađi od mene) i kćerkom, nešto starijom. On je vodio jedno špeditersko poduzeće. Imao je nekoliko kola i nekoliko pari konja. Bio je "crna ovca" u porodici. Svi su bili uspješni trgovci, a on je uvijek bio na gubitku. Moj otac ga je s vremena na vrijeme pomagao i opet postavio na noge.

Razlog za njegovo hapšenje bio je, kako se kasnije ispostavilo, prevoz nečega što je ukradeno Njemcima. Naravno, bez da je on to i naslutio. Osim toga, njegovom radnjom upravljao je povjerenik, a on sam je u njoj samo radio. No, uvijek su krivili Jevreja.

Gestapo je bio smješten u jednoj prostranoj kući na Medveščaku. To je vrlo otmjen dio grada. Gestapo je u svim okupiranim gradovima bio smješten u otmjenim četvrtima.

Njegova žena je svaki dan mogla doći i predati za njega hranu i zamijeniti rublje, ali ga nije mogla posjetiti.

Uključili smo u stvar advokata, koji je provjerio o čemu se radi i također ustanovio da s njim dobro postupaju, te da, zapravo, nemaju ništa konkretno protiv njega i da će ga vjerojatno osloboditi. Postojala je samo opasnost, ako ga otpuste, da on automatski bude izručen ustašama jer je Jevrej. Ustaše bi ga, naravno, poslale u logor.

On je tamo zadržan nekoliko tjedana. Advokat je uspio spriječiti njegovo izručenje ustašama i on je bio pušten na slobodu. Tu je opet pomogao otac novac. To je bio jedan od rijetkih slučajeva da se neko mogao spasiti novcem.

U porodici je odlučeno da Janoš sa ženom i djecom treba da bježi.

Dio porodice je živjeo u Mađarskoj. Našli smo "posrednika" koji je porodicu preveo, naravno ilegalno i stranputicama, preko granice. Porodica u Mađarskoj se pobrinula da ih mađarske vlasti ne vrata u Hrvatsku.

Mađarska je u to vrijeme bila u čvrstom savezu i suradnji s Njemcima. Izdani su i razni rasni zakoni. Jevreji su živjeli pod raznim ograničenjima, naročito u zvanju i poslovanju. Imovina im je djelomično zaplijenjena i uvedena je radna služba za sve muškarce. Ipak, stanje u ovom razdoblju nije bilo za usporediti s onim u Hrvatskoj.

Dok je odnos mađarskih vlasti prema njihovim Jevrejima bio snošljiv (do maja 1944), u novopriključenim krajevima mađarska vojska i, naročito surova mađarska žandarmerija, sprovodila je teror – masovna hapšenja i ubijanje Jevreja i Srba. Sličnu pojavu vidimo u Bugarskoj. Bugari su sačuvali živote svih svojih 55.000 Jevreja. Nasuprot tome, izručili su Njemcima sve Jevreje sa teritorija koje su anektirali: iz Makedonije (koja je oduzeta od Jugoslavije) i iz Trakije (koja je oduzeta Grčkoj).

Velika većina mađarskih Jevreja preživjela bi ta teška vremena, da Njemci nisu 1944. godine sami preuzeli vlast u zemlji, uz podršku domaće nacističke stranke. Njemci su sada poslali u Budimpeštu Eichmanna da konačno riješi "jevrejsko pitanje" u Mađarskoj.

Eichmann je već prije toga bio jedanput u Mađarskoj, u istoj misiji. On je već onda pohapsio i poslao u logor smrti, Auschwitz, mase mađarskih Jevreja. Konačno je, na intervenciju tada još neosporivog vladodržca – regenta Hortya – dalja deportacija bila obustavljena.

U Mađarskoj je prije rata bilo više od 750.000 Jevreja. Nasuprot tome, u Jugoslaviji je živjelo svega 75.000 Jevreja.

Zahvaljujući svome savezu s nacističkom Njemačkom, mogli su Mađari pripojiti dodatne teritorije, koji su prije ovog rata pripadale Rumunjskoj i Jugoslaviji. Na tim područjima su živjeli mnogi Jevreji. Tako je broj Jevreja u Mađarskoj dosegao milion.

Preživjelo je manje od trećine mađarskih Jevreja. Nitko od naše rodbine nije ostao u životu.

**Sada je najveća nesreća dosegla i našu familiju.
Juli 1942.**

Jednog dana u mjesecu julu (vjerojatno 22. jula 1942. godine) nazvao nas je moj stric i uzbuđeno nam saopćio da su ustaše došle da ih odvedu u logor. I moj otata je rekao nekoliko riječi. Te su bile posljednje riječi koje smo čuli od naših dragih, koje smo tako voljeli. Bili smo kao gromom pogođeni.

Čitava naša familija, od kojih su stariji živjeli već pola stoljeća u tom kraju, sada su iskorijenjeni, i odvedeni. Kuda? Što ih čeka? Da li ćemo nekoga od njih ikada vidjeti ako mi preživimo, što je isto izgledalo dvojbeno.

Da ih nabrojim: moj otata i omama Adolf i Roza Pajtaš, njihov sin Andrija, kćerka Elizabeta s mužem Milanom Krauzom i Milanova majka, koja je s njima živjela. Njihova kćerka Valika već ranije se bijegom spasila, kako sam već ispričao. Ona je i jedina od naše virovitičke familije koja se spasila. Ona i njen muž Egon Bader su preživjeli.

Nazvali smo povjerenika, koji je do sada bio privržen našima, barem naoko. On je tvrdio da je pokušao sve da ih ostave kao potrebne u mlinu, ali da ništa nije koristilo. Tamošnji radnički predstavnik je svemu kriv, ali da sve nije izgubljeno i stvar se još daje popraviti. Obećao je da će doći idućih dana u Zagreb i rastumačiti nam što se daje učiniti.

Moja mama je cijelu noć plakala, a i mi s njom. Razbijali smo glavu razmišljanjem što da se radi i da li se možemo pouzdati u tog povjerenika.

Ujutro se na našim vratima pojavio jedan ustaški oficir. Ne treba reći kako smo se uplašili. Pričao nam je da je on dan ranije sproveo tu akciju hapšenja svih Jevreja u pokrajini Slavoniji. Rekao je da je u slučaju naših jako oklijevao, jer su se mnogi mještani za njih založili i opisali ih kao dobre i plemenite ljude. "Da je povjerenik mlina rekao samo jednu riječ da on ne može bez njih, ja bih ih ostavio", rekao je ustaški oficir. On nas je pokušao umiriti. Veliki župan (oblasni načelnik) Slavonije, ne želi da se "njegovi" Jevreji pošalju u Jasenovac, već je priredio za njih poseban logor u Tenju (malo mjesto kraj Osijeka). Tu će mladi raditi i uzdržavati stare. Onda je otišao.

Zašto je došao? Pekla ga je savjest? Kakva savjest, kada je dan rani-
je sakupio i unesrećio stotine familija!

Poslije smo saznali da su vlasnike dva mlina u okolici, koji su bili
mnogo manji i beznačajni u privredi, ostavili na mjestu kao potrebne.
Radi se o mlinovima u Suhom Polju i Slatini.

Ustaške vlasti su ove i druge Jevreje, koje su trebali u privredi, čak
štitili od Njemaca.

Tako se, na primjer, tuži SS Obersturmbanführer Helm – policijski ataše pri
njemačkom poslanstvu u Zagrebu – da hrvatske vlasti tvrde da su im neki Je-
vreji koji su zaposleni u okviru “Zemproa”, neophodno potrebni. (Odlomak iz
izvještaja tog Helma sastavljenog u Zagrebu 18. 4. 1944. koji je bio priložen uz
izvještaj njemačkog poslanika u Zagrebu, Kaschea, od 22. 4. 1944. Bio je upu-
ćen ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu. Naslov izvještaja je “Jevrejsko pi-
tanje u Hrvatskoj”.) (1)

Direkciji “Zempro” (zemaljski proizvodi) podležali su svi mlinovi u
NDH. Dakle, i naši su mogli biti zaštićeni i spašeni. Barem dio njih, da
nisu to spriječili ovi loši i bezdušni zlikovci. Svemu su bili krivi ustaški
povjerenik Kovačević, nadmlinar Kratz i radnički predstavnik (njego-
vog imena se već ne sjećam). Sve to nismo onda znali, štoviše, vjerovali
smo da će nam oni pomoći.

Iz Tenja smo čuli da stric radi u ekipi koja postavlja barake i da eki-
pu vodi Brajner, stolar koji je godinama radio u našem mlinu, a čiji je
sin Tedi bio moj prijatelj. Čuli smo da su i drugi u redu. To nas je malo
smirilo i dalo nam vremena da učinimo koliko se može da ih odande
oslobodimo. Pa iako su ti uslovi bili čovječni, znali smo da stari neće iz-
držati taj život ako se to stanje produži. Naročito ne moja omama, koja
je bila teški šećerni bolesnik i primala dva puta na dan inekcije insuli-
na. Moj stric, koji je mojoj omami davao te inekcije, ponio je sa sobom
jednu količinu tog lijeka. Potrajat će, ali kako dugo?

Povjerenik, u koga smo izgubili povjerenje, ipak je bio jedini koji je
mogao pomoći, tako je bar izgledalo. Zato smo grozničavo očekivali nje-
gov dolazak u Zagreb. Prošlo je nekoliko dana dok nam je javio da dolazi
zajedno s nadmlinarom (Volksdeutscherom), jer i on želi pomoći.

Baš taj dan kada smo primili tu vijest, pročulo se u gradu da će
ustaše ove noći obnoviti hapšenje preostalih Jevreja u Zagrebu. U pani-
ci smo se obratili familiji Klinčić, koji su bili naši odani prijatelji, kako
sam već spomenuo. Oni su rekli da smjesta dođemo k njima i da osta-
nemo kod njih dok se stanje ne smiri. To je bilo plemenito djelo, tim vi-
še što su se, skrivajući nas, sami izložili najvećoj opasnosti. Zaprećeno
je smrtnom kaznom onima koji skrivaju Jevreje.

Njihov stan se nalazio u jednoj velikoj stambenoj zgradi u Mihanovićevoj ulici, dakle, u središtu grada. Opasnost je bila da nas netko vidi kada smo došli i da nas prijavi. Bilo je i sporadičnih racija u kojima su tražili sumnjive osobe, ne baš Jevreje. Naime, partizanski pokret sve se više širio. U ljeto 1942. borbe su se vodile već u čitavoj zemlji. I u Zagrebu su njihove pristalice sprovodile sabotažnu i drugu aktivnost.

Iskoristili smo to "sklonište" u dva navrata. Prvi i drugi put smo ostali oko tjedan dana. Svako jutro bi netko od nas sišao i nazvao iz javne telefonske govornice naše susjede da bi provjerio jesu li nas po noći tražili. Na sreću, nisu nas tražili. Kada bi se sve smirilo vraćali smo se u naš stan. A što bi bilo da su nas tražili? Natrag već ne bi mogli, a onda kuda? Ne bismo vječno mogli koristiti naše plemenite prijatelje, bez da ih izložimo sigurnoj propasti.

Međutim, stigli su iz Virovitice povjerenik i nadmlinar. Nismo nikako htjeli da im otkrijemo naše prebivalište, zato se tata sastao s njima u Botaničkom vrtu koji se nalazi u neposrednoj blizini Klinčićevo stana.

Ta dvojica su tvrdila da su sve učinili da naše ostave na svom mjestu, ali da se radnički predstavnik protivio. Taj hoće novac i ako dobije onoliko koliko traži, pripravan je osloboditi naše iz logora u Tenju. Moj tata je, naravno, odmah pristao i donio im drugi dan traženu sumu. Opet su se sastali u Botaničkom vrtu. Ne sjećam se o kojoj sumi je bila riječ. Naravno, mi bismo platili svaku sumu, makar ostali bez ičega.

Ova dvojica su obećali da će nam se javiti za par dana, vjerojatno s dobrim vijestima.

Kada su tih par dana prošli i oni se uopće nisu javili, tata je nazvao povjerenika. On je imao novu pripovijest: "Na putu je vlak bio napadnut od partizana i ovi su opljačkali sve putnike, pa su tako i njima oduzeli sav novac." Moj tata je predložio da mu dade još jedanput istu sumu i preklinjao ga da odmah dođe u Zagreb po nju. Pristao je, ali je svoj dolazak odlagao iz dana u dan.

Baš tih dana logor u Tenju je bio likvidiran i svi Jevreji su bili utovareni u teretne vagone i poslani u logor smrti – u Auschwitz.

Nitko od naše familije nije preživjeo.

Samo dva mladića iz toga transporta preživjeli su i vratili se poslije rata kući. Jedan od njih je nešto znao o mome otati. Ja sam ga molio da mi ne priča. Bilo mi je strašno u duši dok sam slušao što je taj siromah pretrpio. Na kraju, osjetio sam da moram saznati golu istinu.

Pričao je meni i mojoj sestričini Valiki da je otata, kada se popeo u vagon, rekao: "Sada vidim da je Valika imala pravo". Naš dragi otata nije stigao u Auschwitz, već je umro u vlaku.

O sudbini drugih članova porodice ništa nije znao. Možda je tu bilo još groznijih stvari, pa nam to nije htio ispričati. Međutim, i sam je umro i, ako je nešto i znao, to je sada pokopano za vječna vremena. Kad god mislim na njih – a to mi se često dešava – hvata me groza i bijes protiv onih zvijeri koje su ugasile tolike nedužne živote.

Danas se znade više o ovom prvom transportu Jevreja iz Hrvatske u Auschwitz.

Koncem ljeta 1942. došlo je do sporazuma između njemačkog poslanika u Zagrebu, Kaschea, i ministra vanjskih poslova Hrvatske, Lorkovića, i rizničara (ministra financija) Košaka, po kojem će Jevreji iz Hrvatske biti "preseljeni" na istok. To preseljenje na istok bila je formula za "konačno rješenje jevrejskog pitanja", to jest, sakupljanje Jevreja u čitavoj okupiranoj Evropi i njihovo istrebljenje u logorima smrti u Poljskoj. Isto tako, u sporazumu je rečeno da će jevrejska imovina pripasti hrvatskoj vladi. Košak se sa svoje strane obavezao da će platiti za prevoz svakog Jevreja 30 RM (Reichsmark) (2).

Taj sporazum se, očito, nije odnosio na one koji su već bili u Jasenovcu. Uništenje tih Jevreja prepušteno je Hrvatima.

Istovremeno, likvidirani su i drugi logori u kojima su bili zatočeni Jevreji. Oni su dijelom predati Njemcima i bili su deportirani u Auschwitz, a dijelom ubijeni od ustaša prije nego što je logor bio napušten. Jasenovac je opstao do svršetka rata.

Međutim, moj tata se razbolio. Dobio je teške bolove u leđima i bio je skoro potpuno nepokretan. Ležao je u krevetu i svaki, i najmanji pokret, prouzročio bi mu nepodnošljive bolove. Naš prijatelj Klinčić nam je poslao svoga zeta kirurga, dr Grujića, koji je tatu skoro svaki dan posjećivao i davao mu jake injekcije u hrptenjaču, što je bolove malo ublažilo. Bez sumnje je teški duševni slom, koji je moj tata pretrpio kada su naše odveli, pridonio njegovoj bespomoćnosti.

Moj tata i moj otata iz Virovitice jako su voljeli jedan drugoga. Uzajamno poštovanje, slijepo povjerenje i zajednička gledišta u mnogim područjima, duboko su ih vezali. I sa drugim članovima porodice postojao je srdačan i topao odnos. Moja majka je bila kćerka ljubimica ... A sada se sve to raspalo, rasplinulo, nestalo kao da nikada nije bilo. Zauvijek!

Naš spas je došao neočekivano. August – oktobar 1942.

Izgubili smo naše najmilije, a sada smo mi bili na redu. Nismo imali nikakavu nadu da ćemo uspjeti spasiti se iz toga pakla. Jedino smo se tješili da su nas možda zaboravili. Nada bez ikakvog temelja.

Moja mama je u svojoj zdvojnosti otišla gatalici. Zajedno su popile crnu kavu. Iz sloja kave koji je ostao u maminoj šalici, gatalica joj je "prorekla" budućnost. Ona je moju mamu vidjela prvi put, a mama joj nije rekla ništa o nama i našem zdvojnomo položaju.

Njeno proročanstvo je glasilo: "Vi ćete se spasiti: vi, vaš muž i vaš sin."

Bili smo jako iznenađeni i fascinirani. Mi smo duboko vjerovali u te riječi i često, kada je situacija izgledala očajna, hrabрили smo jedni druge: "Gatalica je rekla ...!"

Ovo strašno stanje je na svakoga drugačije djelovalo. Ja sam vjerovao da se nama ništa neće dogoditi. To sigurno nije bio rezultat nekog logičnog procjenjivanja situacije, već neopravdani fatalizam koji je samnome ovladao. Taj fatalizam održavao je moj moral i moje raspoloženje (također i moje okolice). No fatalizam, s druge strane, u takvoj zdvojnoj situaciji smanjuje otpornost i borbenost i negativno upliviše na odluke koje treba stvoriti, da bi se ipak pokušalo nešto poduzeti.

Fatalizam će me pratiti i u budućnosti. Kasnije se kod mene razvilo svojstvo oštrog zapažanja i analitičnog procjenjivanja raznih događaja i situacija, ali fatalizam nije potpuno nestao. Možda i nije loša ta kombinacija dva tako suprotna svojstva.

Ja sam još u to vrijeme imao jednog dobrog jevrejskog prijatelja u Zagrebu, na žalost, posljednjega. Zvao se je Erich Blüh. Vezalo me s njim zajedničko školovanje, a bio je i vjeran i srdačan drug. I on je sa svojim roditeljima "ostao"; nisu pobjegli i nisu bili odvedeni.

Jednog dana je došao i ispričao mi veliku novost. Njegov otac je uspio dokazati da on nije sin Jevreja Blüha, već nezakoniti sin jednog crkvenog zvonara u njegovom rodnom mjestu. Dakle, da je polujevrej, a takvi su u NDH bili tolerirani i zato je i njegova familija bila zaštićena. Pričao mi je još da su već bili na ustaškom redarstvu i da su ih tamo iz-

brisali iz popisa Jevreja. Oni su molili da njihovu "kartu" u kartoteci ponište, ali su ustaše rekle da im je to zabranjeno – šteta!

Erichov otac se vratio na svoj prijašnji posao. On je bio poslovođa jedne ugledne foto radnje u glavnoj ulici – Ilici. Vlasnik radnje obećao je Erichu da će i njega primiti kao učenika.

Ja sam se jako veselio što su bar oni sigurni. Još sam se našalio, rekao sam da će on sada sigurno preći "na drugu stranu", tj. na njemačku.

Za nas jedino rješenje bio je bijeg. No, mi nismo imali veze ni sa kim ko bi nam mogao pribaviti propusnicu s kojom bismo mogli pobjeći iz Zagreba.

I sada se dogodilo čudo i došlo s potpuno nepredviđene strane.

Starija Zorićkina kćerka, Lucija, bila je, kako sam već spomenuo, rastavljena žena. Ona je običavala posjećivati barove i noćne lokale u potrazi za priključkom. Treba još naglasiti da je u Zagrebu u to doba vladao "Dolce Vita". Nitko nije znao što će biti sutra, pa je svako gledao da uživa u sadašnjosti.

Tu je upoznala jednu mladu, također, rastavljenu ženu. One su se sprijateljile i združile. Ispostavilo se da je ova činovnica na redarstvenoj stanici u Ljubljanskoj ulici.

Lucija joj je ispričala da poznaje jednu divnu jevrejsku familiju koju bi jako željela spasiti. Bez oklijevanja pitala ju je, da li bi ona mogla da pribavi propusnice s kojima bi ta familija mogla pobjeći? Da bi još probudila njen suosjećaj prema nama, dovela ju je k nama. Taj potez je bio sudbonosan, jer se od časa kada nas je upoznala probudila se kod te mlade žene spoznaja da naša sudbina leži na njenoj savjesti. Ona je odlučila da poduzme sve što je bilo u njenoj moći da bi nam pomogla.

No, teškoće su izgledale nepremostive. Ona je pričala da njen šef izdaje propusnice i da ih je, izgleda, u prošlosti prodavao Jevrejima dok mu nisu ušli u trag. Odonda se boji. Ne bi imalo smisla s njime govoriti, čak bi moglo biti opasno. On drži formulare i pečat zaključane u svojoj ladici i ključ uzima sa sobom, čak i kada izađe na zahod.

Idućih dana, vrebala je prilika, ako bi ovaj, ipak, ostavio ladicu otvorenu. No, bez uspjeha. Pokušavala je, također, kada ovaj nije bio u sobi da kroz prerez između pisaćeg stola i ladice uvuče konopac sa ljepilom i da tako "upeca" koji formular. Svi ti pokušaji nisu imali uspjeha.

No, nije odustala. Sada je blagoslovljena žena izradila pravi ratni plan. Rekla je, ako ovaj ne uspije, ona će ipak pokušati govoriti sa svojim šefom, iako sebe time izlaže opasnosti. Ali ako on odbije, stvar je definitivno propala.

U čemu se sastojao njen "plan"?

Naredne nedelje ona i njen šef bili su dežurni. Istog dana je na redarstvenoj stanici u Gornjem gradu bila dežurna njena prijateljica s kojom je njen šef volio flertati. Ona je bila uvedena u tajnu.

U stanovitom momentu su pozvali šefa u drugu sobu, u kojoj se nalazio telefon. Rečeno mu je da ga zove ona prijateljica. On se požurio i ostavio je ladicu otvorenu. Nije bio tako oprezan kao obično, jer to nije bio radni dan i nikoga stranog nije bilo na stanici.

Razgovor je, kako je bilo predviđeno, potrajao dosta vremena, što je omogućilo našoj "spasiteljki" da izvadi formulare, štambilja ih i sakrije.

Onda je ona izašla u predsoblje i započela razgovor s jednim redarom. Kad se šef vratio u sobu ona nije bila tu. Sve to učinila je da ovaj ne bi nešto posumnjao.

Već smo poslije podne znali da su "propusnice na putu"! Bili smo oduševljeni.

No, naše oduševljenje je znatno popustilo kada smo vidjeli te propusnice.

Na putu k nama je još Lucija ispunila naša imena i druge podatke i to je bilo u redu, ali potpis šefa redarstva je trebalo krivotvoriti. Poslužile su se s nekom isteklom propusnicom izdanom na jednoj drugoj stanici. Držale su obje propusnice na prozoru i "precrtale" su potpis s nalivperom. Ta nalivpera su imala svojstvo da su puštala količinu tinte u proporciji s vremenom u kom se pero držalo na jednom mjestu. Rezultat: potpis je ispao neproporcionalno debeo i neprirodan.

I one same vidjele su da su napravile veliku pogrešku, ali sada se nije moglo ništa popraviti. Trebalo je preuzeti rizik.

Moj otac je tu mladu ženu bogato obdario iako ona na početku nije ništa htjela primiti. Učinila je to iz čisto čovječanskih motiva i pri tome sebe izložila velikoj opasnosti. Ne samo opasnosti da bude uhvaćena pri "krađi" propusnica. Što bi se tek dogodilo da su nas ustaše uhvatile da putujemo sa krivotvorenim papirima? Oni su imali "metode" s kojima bi nas prisili da priznamo tko nam ih je pribavio. Toga smo se najviše bojali, manje za naše živote koje bismo i tako izgubili da smo ostali.

Kako je, naoko, to danas lako pripovijedati. Ne za mene!

Još iste večeri došao je k nama naš vjerni prijatelj i zaštitnik Klinčić, da bi se s nama oprostio. Moj tata mu je pokazao propusnice i pitao ga za mišljenje. On je, vidjevši potpise, bio očito šokiran. Nakon kratkog razmišljanja rekao nam je: "Putujte!" Poslije rata nam je priznao da je naše šanse, da ćemo s tim propusnicama proći, procijenio na ma-

nje od 50 posto. S druge strane, po njegovoj procjeni, i ostati bila bi sigurna propast.

Propusnice su važile za put do Novog Vinodola, malog kupališnog mjesta na jadranskoj obali. Mjesto se nalazilo u Drugoj italijanskoj zoni. Familija Zorić je iz toga mjesta; imali su tamo kućicu koju su nam stavili na raspolaganje. Ona im je služila za ljetovanje, ali sada nitko nije putovao na ljetovanje.

Odlučili smo putovati prvim vlakom. Ja sam sišao na ulicu da bih iz javne telefonske govornice nazvao željezničku stanicu, da se raspitam za vlakove. Nismo htjeli nazvati s našeg telefona da ne bi netko prisluškiavao i otkrio naše namjere.

Ispostavilo se da vlakovi već nekoliko nedelja ne putuju na toj pruži i da se ne zna kada će saobraćaj opet biti uspostavljen.

Nije teško opisati naše razočaranje.

Kasnije smo saznali da su partizani digli u zrak veliki dio pruge i da se na tom terenu vode borbe.

Nisam pomenuo da smo već ranije našli rješenje za otatu. U kući je živjeo jedan stari par, penzioneri, kojima je dobro došao mjesečni prihod koji im je moj otac ponudio da preuzmu otatu. Dogovoreno je da će ga uzeti k sebi tek kada mi napustimo stan, da ne bi pobudili sumnju drugih stanara. Bila je u našoj kući jedna, a možda i više ustaških familija.

Svaki dan sam pitao što je s vlakom, a svaku noć je bila opasnost da će doći po nas iako je spas bio tako blizu. To stanje potrajalo je neka tri tjedna.

Konačno: "Sutra (17. 9. 1942) će krenuti prvi vlak za Plase" – rečeno mi je na telefonu.

Plase su bile zadnja stanica, prije italijanske državne granice i nalazile su se u italijanskoj Drugoj zoni. U stvari, vlak je već nešto iza Karlovca, koji je 50 kilometra udaljen od Zagreba, putovao Drugom zonom. Iz Plasa je trebalo autobusom nastaviti put.

Hrvatska kontrola propusnica bila je uvijek između Zagreba i Karlovca. Kontrolu su sprovodile ustaše.

Mi smo odlučili da svakako putujem s tim prvim vlakom iako je postojala opasnost da partizani napadnu, ili miniraju vlak. Mi nismo imali što izgubiti.

Brzo smo se spremili. Obavijestili smo susjede koji su trebali, odmah iza našeg odlaska, preuzeti otatu. Koferi su već tjednima bili spakovani. Naša bivša bedinerica (koja nas je godinu ranije opskrbljivala kada se nismo usudili izaći na ulicu), došla je zajedno sa njenim mužem koji je, kako sam već ranije rekao, bio nosač na kolodvoru. Oni su

došli vrlo rano ujutro i odnijeli neprimjetno naše kofere, kupili za nas vozne karte i čekali nas na kolodvoru.

Poslije smo mi izašli iz kuće praznih ruku, kao da idemo u šetnju ili nekome u posjet. Tramvajem smo stigli na kolodvor i tu smo se sastali i oprostili od naših vjernih pomagača i odmah smo zauzeli mjesta u vlaku.

U vlaku, koji je bio prepun, vladala je velika nervoza. Kod putnika, kao i kod pratilaca. Na krovu vlaka bili su montirani mitraljezi. Sve je vrvjelo od ustaša, do zuba naoružanih. I oni su bili jako uzbuđeni.

Ta atmosfera išla nam je u prilog.

Ustaša, koji je došao kontrolirati propusnice, bio je jako zbunjen. On je, doduše, uzeo u ruke jednu po jednu svaku propusnicu, ali ih je jedva pogledao. Moj tata je htio da pokaže, "da nema što da se boji", pa je zato, dok je ustaša pregledavao naše propusnice, započeo razgovor s putnikom koji je sjedio nasuprot.

Slika br. 12

Željezničke vozne karte s kojima smo pobjegli iz Zagreba u italijansku Drugu zonu, 17. septembar 1942.

Ideja možda nije bila tako loša, da mu glas nije drhtao, što je samo moglo pobuditi sumnju kod ustaše. Uopće, moram reći da je moj otac bio slab u kritičnim momentima, kako će se još pokazati.

Ali, kako rekoh, ustaša je izgleda mislio samo što će biti ako partizani iznenada, iz zasjede, napadnu vlak i zato je malo mario za potpis na našim propusnicama.

Dakle, sve je dobro prošlo. Mi smo se samo ćutke pogledali i bili smo uvjereni da smo spašeni. Brzo će se pokazati da to nije baš tako i da nas čekaju još mnoga teška iskušenja.

Put je prošao bez ikakvih dramatičnih događaja. Kada smo već putovali kroz italijansku zonu, zagrlili smo se jer smo bili sretni.

Konačno u italijanskoj Drugoj zoni. Spašeni!?

Stigli smo u Plase, odakle smo trebali putovati autobusom do Novog Vinodola, našeg konačnog odredišta (nekih 25 km udaljenog od Plasa).

Tu su Italijani kontrolirali putnike koji ulaze u njihovu zonu, a ne u vlak. Dva karabinjera¹ pregledavala su propusnice, pa su se zato putnici podijelili u dva reda. Karabinjer, koji je pregledavao red u kojemu smo mi stajali, bio je jedan mali Italijan i pravio je veliku buku. Postavljao je mnogo pitanja na italijanskom koja ljudi nisu razumjeli. A on nije razumio njihove odgovore. Derao se na njih, i na kraju, ipak ih je propuštao. Ali sve je to išlo jako polako.

Drugi je po naglasku bio Slovenac, ali je malo govorio i hrvatski. Postavljao je malo pitanja i "rep" je brzo napredovao. Moj otac je opet imao jednu od svojih blistavih ideja: "Pređimo u drugi red, tamo je naš čovjek!"

Brzo će se ispostaviti da to nije "naš čovjek".

Kada je ovaj uzeo u ruke naše propusnice, čelo mu se namrgodilo i prvo mu je pitanje bilo : "Ki je to potpisal (Tko je to potpisao?)"?

Moj tata je pokušao objasniti da smo mi podnijeli pismenu molbu i poslije dobili propusnicu, bez da smo vidjeli onoga koji ju je potpisao. Drugo pitanje je bilo da li smo Jevreji.

To mu nije bilo teško naslutiti, jer smo bili sasvim drugačiji nego drugi putnici. Oni su bili mještani koji su se vraćali iz Slavonije, gdje su ljeti radili na žetvi i zaradili si nešto žita, koje su sada u vrećama nosili kući.

Mi smo nastupili s dva velika lakirana kofera, na kojima su još bile nalijepljene vignete hotela u kojima smo nekada ljetovali. Sada nitko nije putovao na ljetovanje! K tome, oni koji su se vraćali u italijansku zonu imali su italijanski žig na svojim propusnicama, a mi nismo.

Staro pravilo emigranta je ne povjeriti se pograničnom stražaru, jer se nikada ne zna što ovaj može odlučiti na svojoj ruku.

Zato smo uporno tvrdili da nismo Jevreji. Na to je on metnuo naše papire u svoj džep i rekao nam da sačekamo po strani. Sam je nastavio

---

¹Italijanska žandarmerija. U vojsci su karabinjeri služili kao vojna policija.

sa kontrolom onih putnika koji su još preostali. Moj tata je bio u velikom uzbuđenju, nervozno je pušio cigaretu za cigaretom. Upozorio sam ga da nas karabinjer cijelo vrijeme ispod oka promatra i molio sam ga da se konačno smiri. Nasuprot tome, mama je sjela na klupu koja se tamo nalazila i malo je odrijemala. Ona nikada nije gubila živce!

Kada je naš karabinjer završio sa posljednjim putnikom, ostavio nas je i pošao nekuda daleko, preko željezničke pruge. Nakon nekog vremena vratio se u pratnji hrvatskog žandara. To je zaista izgledalo vrlo loše za nas!

I opet iznenađenje. Taj žandar nam se obratio vrlo ljubaznim tonom i pitao: "Gospodo, o čemu se tu radi?" Moj tata je rekao da ne zna zašto nas karabinjer ne propušta, jer da imademo uredne papire. Na to mu je karabinjer pokazao naše propusnice i naglasio da su potpisi očigledno krivotvoreni. Na žandara to nije napravilo naročiti utisak, samo je pitao tatu imade li još koji drugi dokumenat? Kada mu je tata pokazao izkaznicu bolesničke blagajne Merkur (koja je već davno istekla, jer su Jevreji bili isključeni iz svih udruženja, pa tako i iz bolesničkih blagajni), žandar nije imao više pitanja. Samo je rekao karabinjeru: "Papiri ove gospode su u potpunom redu." Iza toga se vratio otkuda je došao.

Karabinjer se još minutu predomišljao i na koncu nam vratio naše papire; još nas je posavjetovao da ne ostanemo preko noći u Plasama. Nismo taj čas razumjeli smisao tog savjeta, tek smo nekoliko sati kasnije saznali pravi razlog ove primjedbe od strane karabinjera ...

Mi smo i tako htjeli produžiti put, a svakako nismo željeli ostati u blizini tog karabinjera.

Međutim, autobus je već davno otputovao. Dvije žene su nam se ponudile da nam ponesu kofere do idućeg mjesta, Križišta.

U tom kraju žene rade teške poslove, nose terete na leđima, ili na glavi. Išle su s našim teškim koferima tako brzo, da smo ih jedva mogli slijediti.

U tom mjestu, udaljenom neka 4 kilometra, tata je imao poslovnog prijatelja. Taj je posjedovao dućan, gostionicu i nekoliko gostinjskih soba. On i njegova žena su nas krasno primili. Dobili smo najbolju sobu, malo smo se oprali i preobukli. Sišli smo u gostionicu gdje su nas domaćini već čekali s kraljevskom večerom. Bili smo u odličnom raspoloženju i pričali smo o našim dogodovštinama.

Odjednom, u gostionicu su ušli italijanski vojnici. Oni su nalijepili na zid jedan veliki plakat. Kada su oni otišli, mi smo se približili i pročitali njegov sadržaj. Na italijanskom i hrvatskom proglašena je "bloka-

da". Italijanska armija započela je sa ofanzivom protiv "partizanskih bandi". Da ne bi bili ometani u svojoj akciji, zabranjuje se svako kretanje civilnog pučanstva iz mjesta u mjesto do završetka te operacije. Još je rečeno da će onaj koji prekorači to naređenje biti streljan.

U proglasu je bilo još i drugih stvari za koje se moglo očekivati streljanje, tako: "... tko bude uhvaćen s krivotvorenim papirima".

To sigurno nije zvučalo jako ohrabrujuće za nas.

I još je rečeno: "... Putnici koje je ova naredba zatekla na putu mogu nastaviti put do svog odredišta, ali u pratnji italijanske vojske".

Naši prijatelji su nas umirivali i predložili nam da ne nastavimo put, već da ostanemo kod njih za cijelo vrijeme "blokade" i da se tako ne izložimo kontrolama.

Eto, već smo mislili da smo spašeni, a sada je iskrsla nova opasnost.

Drugo jutro, kada smo se nakon neprospavane noći našli kod doručka, pojavio se jedan italijanski oficir (tenente – poručnik) u pratnji nekoliko vojnika. On je pitao da li imade putnika koji su "zapeli" radi blokade? Ispostavilo se da su, osim nas, bili tu još jedan stariji bračni par u pratnji jednog mladića, te jedan gospodin srednjih godina koji je putovao sam. Bračni par je izgleda, također, bio u bijegu, možda čak Jevreji, a mladić ih je vodio.

Italijanski oficir nam je objasnio da moramo nastaviti naš put i da ne možemo ostati ovdje. Otrgnuo je list iz svoje bilježnice i na njemu napisao naša imena i da nam se dozvoljava da nastavimo put. Ovom prilikom se ispostavilo da onaj samostalni putnik vlada perfektno italijanskim jezikom. Služit će nam kao prevodilac za cijelog tog putešestvija, koje će se sretno završiti, zahvaljujući mnogo i njemu i njegovom znanju italijanskog jezika.

Oprostili smo se od naših domaćina i krenuli na put. Naravno, pješice, i zato s minimalnim prtljagom. Sve ostalo smo ostavili kod naših prijatelja. Mi smo trebali stići prvo u Crikvenicu, a odatle u Novi Vinodol.

Bio je lijep, sunčan jesenski dan. To je sigurno povoljno djelovalo na naše raspoloženje. K tome, bili smo ohrabreni činjenicom da nas italijanski oficir nije pitao za propusnice, ili koji drugi dokument. Zadovoljio se time što smo mu rekli kako se zovemo i kuda putujemo. Mogu reći da smo u našoj "šetnji" zaista uživali iako je vodila u neizvjesnost. Čak je i moj tata, koji je tako rekuć ustao s bolesničkog kreveta, stupao hrabro i veselo.

Cesta je bila potpuno pusta i vodila je kroz sela u kojima su Italijani držali posade. Sela su bila okružena bodljikavom žicom i brojnim bunkerima. Italijani su živjeli u velikom strahu od partizana.

Kada smo dosegli prvo selo, Italijani nisu bili zadovoljni ceduljicom koju nam je ispostavio onaj oficir. Sa velikom galamom su nam dokazivali da nam je taj oficir trebao dati vojnu pratnju, a ne ceduljicu. Kao da je to o nama ovisilo! Na koncu su odlučili da nam dadu pratnju: dva naoružana vojnika koji su nas trebali pratiti do idućeg sela.

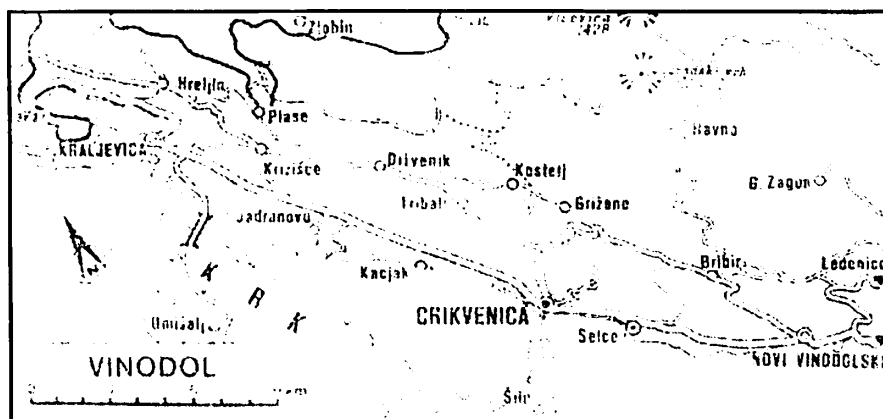
Bili su to simpatični dečki i naš je tumač cijelim putem s njima razgovarao. No to nije dugo potrajalo. Nakon neka dva kilometra vojnici su odlučili da se vrate. Očito, bojali su se da ih partizani ne napadnu na toj pustoj cesti.

Kada smo stigli do sljedećeg sela, nismo imali niti pratnju, niti ceduljicu.

Velika uzbuna! Došli smo im kao da smo pali s neba. Naš prevodilac, kojeg smo imenovali "vodičem", pokušao je strpljivo da im objasni tok događaja.

Komandant tog selu postavio je mnogo pitanja. Palo mu je u oči i naše prezime Müller. "To je njemačko ime!?", htio je znati.

Treba naglasiti da su Italijani bili jako nepovjerljivi prema svojim saveznicima i nisu ih voljeli vidjeti na svom području, kako će se još pokazati drugom prilikom.

Karta br. 4

Vlakom smo stigli do Plasa. Isti dan smo produžili do Križišta. Drugi dan smo dalje pješačili do Crikvenice. Tek nakon ukidanja "blokade" mogli smo produžiti do našeg cilja Novog Vinodola.

Na pitanje da li smo Njemci, bez da nas uplete ili pita, naš vodič im je objasnio kako je tu bila Austrougarska i da su mnogi primili njemačka imena, ali da smo mi Hrvati, a ne Njemci.

Italijani su se među sobom savjetovali što da počnu s nama. Nakon bučnog prepiranja, koje je trajalo najmanje jedan sat, odlučili su vratiti se na onu prvu metodu i napisali su nam novu ceduljicu.

Na sreću, uz put nije više bilo sela i mi smo predvečer stigli do bunkera na ulazu u Crikvenicu, prešavši pješke oko 12 kilometara.

Vojnici koji su tu bili na straži nisu znali što će s nama početi, pa su telefonirali u svoju komandaturu u gradu. Nakon pola sata stigao je karabinjerski marešal (to je najviši podoficirski čin – ne zamijeniti s maršalom!). Taj nam je naredio da ga slijedimo u grad. Putem se često okretao da bi se uvjerio da mu nitko od nas nije pobjegao.

U Crikvenici su se nalazili brojni izbjegli Jevreji.

Put je vodio kroz središte mjesta i mnogi zagrebački Jevreji su nas prepoznali, pozdravili i priključili se "povorci". Od njih smo čuli gorku novost: Italijani su pod pritiskom Njemaca potpisali sporazum s hrvatskom vladom po kojemu, počevši od 1. septembra, neće više primati jevrejske izbjeglice i one koji bi došli vratit će ustaškim vlastima. Štoviše, tvrdili su da je već bilo nekoliko slučajeva da su ljudi vraćeni. Čak su znali i njihova imena.

Danas ne znam da li su Italijani zaista nekoga vratili, je li pomenuti sporazum postojao i da li su prestali primati jevrejske izbjeglice da ne bi još više zaoštrili odnose s Hrvatima (oni su se tužili i kod Njemaca?)

Sada nam je bilo razumljivo ono ustrajno ispitivanje karabinjera na granici, koji je prije toga sigurno propustio stotine jevrejskih izbjeglica, a sada je, izgleda, imao nova naređenja.

Naši prijatelji su nam savjetovali da nastavimo tvrditi da smo Hrvati, jer je to jedina mogućnost koja nam je preostala, inače će nas Italijani predati ustašama.

Eto nas opet u životnoj opasnosti, nakon što smo, već ne znam koliko puta, mislili da smo spašeni.

Doveli su nas u komandu karabinjera, tu smo posjedali i rekli su nam da čekamo. Prošao je sat i naš vodič se raspitivao za razlog tako dugog čekanja. Ispostavilo se da su oficiri, koji bi nas trebali saslušati, na kupanju na moru i ne žure se natrag na službu ...

Na koncu je i našem marešalu stvar dosadila i on nas je uputio u vojnu komandu. To je bilo sjedište jedne brigade. Kapetan koji će nas primiti, bio je iz italijanskog Tirola i govorio je njemački. Zvao se Gadži. Sve to su Jevreji dospjeli da nam ispričaju.

Naravno, moj otac je odmah počeo s njim govoriti njemački, što nije bilo mudro jer je samo olakšao tom oficiru, da postavi puno pitanja i razumije sve odgovore. Osim toga, u Hrvatskoj su uglavnom Jevreji govorili perfektno njemački. Dakle, ta činjenica je mogla pobuditi sumnju italijanskog oficira da smo i mi Jevreji.

Sve je dobro prošlo, samo je ovaj objasnio mom ocu da ne možemo nastaviti put do Novoga (oko osam kilometra udaljenog od Crikvenice), za cijelog trajanja "blokade". Kada se ona završi, neka moj otac opet dođe k njemu i dobit ćemo dozvolu da nastavimo put.

Međutim, pojavila se moja sestričina Valika i njen muž Egon. Oni su nas pozvali da prenoćimo kod njih. Živjeli su u jednoj sobi. Imalo se što pričati cijelu noć. Uglavnom smo razgovarali o nesreći koja nas je pogodila. Valika je izgubila svoje roditelje, isto tako i Egon. Osim toga, našeg otatu, omamu i strica. Onda se još nije znalo za Auschwitz i gajili smo neku nadu da će netko od mlađih ipak preživjeti.

Drugo jutro su nam našli sobu u hotelu. Tu smo morali prvo ispuniti redarstvene prijave, kako je to zakon zahtijevao za svakog pridošlog. Formulari su bili od hrvatskog redarstva, ali su se morali ispuniti u dvije kopije, jer je jedna bila proslijeđena Italijanima.

Dok smo još sjedili kod doručka, pojavio se jedan karabinjerski podoficir na motornom kotaču. Tražio je nas. Sjeo je kraj našega stola, u ruci je imao naše prijave. Okrenuo ih je i počeo da pita i piše po redu: "Croatii?, Catolicii?, Arijati ili nešto sličnoga?" Bilo nam je jasno da pita da li smo Hrvati, katolici i arijevcii? Na sve smo odgovorili: Si! Iza toga je svako morao potpisati. Tati je drhtala ruka. Ja sam znao par italijanskih riječi, pa sam rekao: "Molto malato" (jako bolestan), da bih popravio utisak. Karabinjer je samo sažalno klimnuo glavom. Onda se udaljio.

Za cijelog našeg boravka u Crikvenici, koji je potrajao pet tjedana, tako se, naime, produžila ta "blokada", nitko nas više nije uznemiravao.

Interesantno je da se taj karabnjer pravio da ne razumije ni jednu hrvatsku riječ. Par dana kasnije smo ga čuli kako se zabavlja s jednom djevojkom na dobrom hrvatskom. Karabinjeri su bili vrlo lukavi i opasni.

Crikvenica je prije rata bila omiljeno, mondensko morsko kupališno mjesto, s lijepim plažama i otmjenim hotelima. Sada su jedini "turisti" bile izbjeglice iz Hrvatske. U prvom redu, Jevreji, ali je bilo i drugih. Okupili su se tu i Hrvati, protivnici ustaškog režima, čak i neki viši funkcioneri Hrvatske seljačke stranke, koji nisu željeli surađivati s "novim vlastima" (kako im je to naredio predsjednik stranke, Vlatko Maček, u svom proglassu kada je njemačka vojska ušla u Zagreb 10. 4. 1941). Bili su tu i pravoslavni svećenici, koji su naročito bili proganjani od ustaša, i još mnogi drugi.

Tata je, naravno, i tu imao poslovnog prijatelja – prezivao se Baretić. Ugledna mjesna familija s kojima smo bili u vrlo prijateljskim odnosima u doba kada smo prije rata ovdje ljetovali. Ti ljudi su nam sada jako išli na ruku.

Italijanska vojska

Sada smo stekli i prvi utisak o kraljevskoj italijanskoj vojsci.

Oficiri su nosili vrlo elegantne uniforme, a vojnici su bili bogački obučeni. Na primjer, njihov kaput (šinjel) nije bio porubljen, pa su sa njega visili konci. Oficiri su jeli u elegantnim hotelima koje su rekvirirali, sa stolova koji su bili pokriveni bijelim stolnjacima i konobari su ih posluživali. Vojnici su jeli iz metalnih porcija i slabo su bili hranjeni.

Italijani su nosili čudne kape. Svaki rod vojske imao je svoju. Kape su još bile okićene raznim peruškama. Ali najsmiješnija je bila njihova elita – bersalieri. Oni su imali crvene kape sa dugačkim copfom. Njihova je parola bila: "Bersalieri ne stupaju, nego trče." I zaista – čak je i njihova glazba svirala trčeći.

Mnogo tradicije, ali malo borbenog duha. Italijani su bili umorni od vojne službe i od ratova. Samo su željeli da se sve to svrši. Nije im bilo važno s kakvim rezultatom. Bilo je među njima takovih koji su bili u vojsci već deset godina. Bili su u Abesiniji, Sjevernoj Africi i Bog znade gdje još.

Skoro svaki italijanski vojnik, također je bio i trgovac. Prodavali su cigarete iz kantine. U gradu su svi pušili italijanske cigarete, drugih uopće nije bilo. Iz Italije su krijumičarili ženske cipele i svilene čarape (najlona još nije bilo). Krali su i prodavali živež iz vojnih skladišta.

Dio pučanstva bio je slabo hranjen i siromašan, pa su se zadovoljavali s "mješavinom" koja je bila namijenjena za italijanske mazge, a italijanski vojnici su je prodavali. Mazge su se morale zadovoljiti manjim obrocima, ali još više su stradali ljudi. Mnogi su se razboljeli, patili od bolova u stomaku, neki su čak i umrli.

Na raskršću, u središtu mjesta, jedan karabinjer je stajao na podijumu i upravljao prometom. Taj je bio živac trgovine. Kod njega se mogla naručiti svaka vrsta robe. Trebalo je samo prići k njemu; on bi na časak zaustavio promet da bi primio narudžbu. Valika je preko njega snabdjevala cigaretama moga tatu i njenog muža. Obojica su bili strani pušači. Oni sami to se ne bi usudili, ali Valika se ni od čega nije ustručavala kada se radilo o "njenom Egonu".

Vojna glazba je svaku večer svirala na glavnom trgu. To su bili pravi koncerti.

Kada smo mi došli u Crikvenicu, baš je započela odlučna bitka za Staljingrad u kojoj su sudjelovale i italijanske jedinice (one su mnogo pridonjele njenom katastrofalnom ishodu). Bilo je objavljeno da glazba neće svirati dok Staljingrad ne padne.

Kako je poznato, borba oko Staljingrada se produžila, a Italijanima je bilo teško bez muzike. Zato su nakon nekoliko tjedana koncerti šutke obnovljeni.

Raznim parolama Italijani su pokušavali da ohrabre svoje vojnike. Sjećam se jedne, koja je velikim slovima bila namaljana na jednom zidu: "Njemačka vojska je zadivila cijeli svijet, a italijanska vojska je zadivila Njemce"!?

Kraj trgovine i muzike, Italijani su bili jako aktivni i jako uspješni u ljubavi. Iako je stanovništvo bilo općenito neprijateljski orijentirano prema Italijanima, djevojke i mlade žene nisu se mogle oduprijeti šarmu mladih Italijana. Oni su bili ljubazni, romantični, darežljivi i iskusni. A k tome, mnogi među njima prijatne vanjštine. Mnoge su djevojke bile zaručene s Italijanima i samo su birokratske vojne odredbe spriječavale i odlagale ženidbe.

U stvari, ta "birokratija" je išla u prilog italijanskim zaručnicima, jer su mnogi od njih kod kuće bili oženjeni, i čak imali djecu.

Po onome što je do sada rečeno, utisak je da je ta vojna okupacija više ličila na neku operetu.

No, postojala je i obratna strana iste novčanice. Italijani nisu imali milosti prema svojim protivnicima, ili onima koje su za takve držali. Oni koji su pomagali ili čak samo simpatizirali partizane, bili su zatvarani deportirani i brutalno mučeni. Bilo je i strijeljanja. Sela koja bi pomagala partizanima bila su spaljena, a pučanstvo protjerano. Najgore su bile fašističke jedinice, "Crne košulje". To je bila vojska u vojsci, kao Waffen SS u njemačkom Wehrmacht-u.

Ipak, kada se radilo o ženama i djeci, oni su kod Italijana budili samilost i već u tome su se toliko razlikovali od Njemaca, za koje pojam samilost nije postojao.

Naš boravak u Crikvenici

Mi smo, očekujući svršetak blokade, živjeli kao drugi emigranti. Sastajali smo se na obali, ili u kavanama. Brbljali smo i diskutirali o stanju na frontama i o onome što nas još čeka.

Tako je naš boravak, koji je trajao pet tjedana, protekao bez uzbuđljivih događaja.

Dva događaja je ipak vrijedno ispričati.

Prvi događaj – Jednog dana pao sam u more. Iz dosade na obali sam pecao ribe. Riba, koja se uhvatila na mojoj udici nije bila neka velika, pa da me je povukla u more, već sam se jednostavno okliznuo na mokroj stepenici na kojoj sam stajao. Moje odijelo je bilo potpuno mokro i, k tome, zeleno obojeno od morske trave. Kako nikoga nije bilo u blizini ko bi mi mogao pomoći, nije mi preostalo drugo nego da pođem kući duž obale, gdje me je vidjelo mnoštvo ljudi koji su sjedili u kavanama. Svi su bili zapanjeni, a mnogi su se i smijali, no ja sam stojički produžio do našeg hotela.

Drugi događaj – Dobio sam opet napadaj slijepog crijeva. Trebalo je pozvati liječnika. Nije bilo preporučljivo pozvati mjesnog liječnika, jer bi on tom prilikom ustanovio da sam Jevrej. Italijanski vojni liječnici su uvijek bili pripravnici da pomognu i liječe Jevreje, i to na potpuno dobrovoljnoj, humanitarnoj bazi. Odbijali su svaki honorar, u najboljem slučaju bi primili mali dar.

Valika je poznavala svakoga u mjestu. Tako je znala i za jednog mladog, simpatičnog liječnika, koji je smjesta došao da me pregleda. Za njega sam, naravno, bio jevrejski emigrant kojemu je trebalo pomoći. Kako sam registriran, naravno da ga nije interesiralo.

On je ustanovio da ne postoji nikakova neposredna opasnost. Nakon prvog napadaja upala je postala kronična i operacija može čekati na bolja vremena. Još je naglasio da bi me u slučaju potrebe uzeo u vojnu bolnicu i operirao. Nije bio pripravan da primi ikakvu platu i još je rekao da ga možemo pozvati kada god ga trebamo. Izvanredan čovjek!

Nešto o privredi i opskrbi. Taj kraj uz more, uvijek je bio pasivan: krš s malim obrađenim terasama. Glavi prihod je bio turizam i ribolov. Osim toga, mnogi muškarci su odlazili u Ameriku, gdje su radili i redovito slali dolare svojim familijama, što sada nije bilo moguće.

Italijani su iz "sigurnosnih" razloga jako ograničili ribarima njihovo izlaženje na more. A jedini "turisti" bili su emigranti.

U plodnim dijelovima Hrvatske već se osjećalo pomanjkanje živih namirnica, jer su Njemci odnosili koliko god su mogli. U mnogim dijelovima zemlje vodile su se borbe, što je još više otežavalo proizvodnju i transport. U primorju je vladala nestašica, a ono što se dalo nabaviti na "crno" nije bilo pristupačno većini stanovništva.

Mi smo se skromno prehranjivali. Čak i za novac bilo je teško nešto dobiti.

Egon je jednom prilikom nabavio desetak kilograma pšenice. Nju je još trebalo samljeti. Neki su mještani još imali ručne mlinove, koji su se sastojali od dva kamena koluta među koje je trebalo metnuti zrna pšenice. Gornji kolut je trebalo okretati i tako se mljela pšenica. To nije bio lagan posao i trajalo je par sati mljevenje te male količine. Bilo je u tome i nešto tragikomično: tamo je ostao naš paromlin koji melje 40 tona pšenice na dan, a ja se ovdje trudim da srednjevjekovnim “žrvnjem” sameljem par kilograma.

Konačno na cilju. Oktobar 1942.

Blokada je ukinuta i mi smo mogli produžiti naš put u Novi Vinodol. Trebalo je samo otići u komandaturu onome kapetanu iz Tirola, pokazati naše propusnice i dobiti italijansku dozvolu za nastavak puta.

Baš u tome je i ležala nova opasnost – opet pokazati te nesretne propusnice, a tamo, u Novom opet se prijaviti kod Italijana i kod mjesnih vlasti i izložiti se novim ispitivanjima. Možda je bolje ostati ovdje. Tu su nas već “progutali”. Možda je bolje odreći se komforne kuće, koja nas je čekala u Novom, i ostati u sobici u kojoj smo sada živjeli ne izlažući se nepotrebnim opasnostima?

Tatin dobar prijatelj, Wollner, dao nam je razuman savjet koji smo i poslušali: “Ove propusnice će za vas uvijek predstavljati opasnost! Nekad će biti neka kontrola, racija ili štogod slično, pa ćete ih morati pokazati jer nemate druge dokumente. Bolje je reskirati jedanput i riješiti se brige”. Ako zatražite dozvolu za nastavak puta i sve dobro prođe, dobit ćete na vašim propusnicama potpis i žig italijanske komande. Od toga časa nitko neće gledati na ono što su Hrvati napisali ili potpisali. Ovdje u Crikvenici je komandant general i on lično potpisuje svaku dozvolu. U Novom Vinodolu je pukovnik i tome neće pasti na um da preispita nešto što je general potvrdio.

Mislim da je ova zadnja hipoteza primjenjiva na sve vojske ovoga svijeta. Samo s tom razlikom da se generali u drugim vojskama, ne potpisuju lično na dozvoli koja ovlašćuje jednu civilnu osobu da putuje iz jednog mjesta u drugo, koje je samo osam kilometra udaljeno jedno od drugog.

Sve je dobro prošlo. Kapetan iz Tirola je odmah prepoznao mog oca i rekao mu: “Ostavite ovdje vaše propusnice i vratite se poslije ručka i vaše će propusnice biti potvrđene”. Tako je i bilo.

Mi smo taksijem stigli pred kuću za kojom smo tako čeznuli. Tu smo mirno živjeli čitavu jednu godinu, ali ipak ne sasvim mirno.

Kuća naših snova nalazila se u starom gradu, gdje su kuće stare i gusto raspoređene, kako se to može vidjeti u većini sredozemnih gradova. To je bila stara kuća, ali potpuno obnovljena i ukusno namještena, sa tri sobe i kuhinjom. Na svakom spratu soba s terasom sa pogle-

dom na more i malu luku. Kako kuća leži na visoku obronku, i pogled seže daleko preko mora, do susjednog otoka Krka. Ništa u toj kući nije manjkalo. Od posteljine do kuhinjskog suda. Pravi raj. Konačno smo imali svoj stan, svoju udobnost i, što je glavno, bili smo izvan dosega ustaških ubojica.

Naša "prijava" je protekla točno kako je naš prijatelj predvidjeo. Na komandi, službujući italijanski oficir odmah je okrenuo naše propusnice na onu stranu gdje je bio žig i potpis: "Italo Amato, Generale, Commandante de la Brigada." Sjećam se tog imena i danas. Oficir nam je vratio naše propusnice i zaželio nam ugodan boravak.

Te propusnice su nas dugo pratile, dok ih sami nismo uništili u toku jednog događaja koji ću još opisati.

Prije nego što smo ostavili Crikvenicu, naš prijatelj Baretić opskrbio nas je s nešto namirnica i mnogim dobrim savjetima. Uputio nas je na svog šogora koji je u Novome bio predsjednik suda. On je, doduše, bio simpatizer ustaškog režima, ali je obećao da će nam pomoći. Da izbjegnemo znatiželju mještana, koji su u svakom pridošlom vidjeli Jevreja on nas je, kao ugledan hrvatski građanin, redovito posjećivao. On i njegova žena su nas, također, pozivali k sebi. Navečer bi se prošetao s mojim ocem. Kada bi sreo nekog znanca, predstavio bi mog oca kao svog prijatelja iz Zagreba koji se ovdje nalazi na bolovanju. U nedelju smo morali sa njim u crkvu. To smo učinili jedanput, ali tu je bila granica.

Više nismo bili pripravnici da poduzmemo za učvršćenje našeg hrvatskog identiteta.

U tom mjestu jedan trgovac je, također, bio tatin poslovni prijatelj. On nam je išao na ruku u nabavci živeznih namirnica. Sin mu je bio mlađi od mene. Sprijateljili smo se, ali smo se malo sastajali. On je učio gimnaziju u Senju i bio je kod kuće samo na blagdane.

Tako su prošli prvi tjedni u Novome.

Italijani odvođe sve Jevreje

Jednog jutra baš sam bio na zahodu, koji se nalazio na najvišem spratu, kada sam čuo da netko energično lupa na našoj ulaznoj kapiji. Kroz mali prozorčić vidjeo sam grupu italijanskih vojnika u punoj ratnoj spremi, s kacigama i puškama, kako razgovaraju sa mojim tatom. Nakon nekoliko minuta Italijani su se udaljili. Kada sam sišao, tata nam je ispričao da su ga pitali tko tu stanuje. Kada im je on nabrojio ukućane, oni su

ta imena usporedili sa nekim popisom koji je jedan od njih držao u ruci. Kako se mi, očito, nismo nalazili na tom popisu, oni su se udaljili.

Dok smo mi nagađali što bi to trebalo da bude, uletio je bez daha i jako uzbuđen naš prijatelj sudac i odmah odahnuo: "Hvala Bogu, vi ste spašeni! Zar ne znate što se događa? Italijani hapse sve Jevreje, tovare ih na teretne kamione i nekuda ih odvoze." Naravno, nije se znalo kuda.

Zahvaljujući činjenici da smo se morali prijaviti s krivim podacima, kao Hrvati, sada smo pošteđeni ove nove italijanske mjere protiv Jevreja.

Kratko vrijeme iza toga dobili smo poruku iz Crikvenice da su Valika i Egon, također, odvedeni.

Nakon nekoliko dana ispostavilo se da su svi internirani u jednom italijanskom logoru kraj Kraljevice i u relativno dobrim uslovima. Smješteni su u barake, a jela su dobijali iz italijanske vojne kuhinje. Nisu morali raditi, uživali su slobodu kretanja i djelovanja, samo logor nisu smjeli napustiti. Brzo su organizirali kulturni život. Uspostavljena je škola i održane predstave i koncerti, kojima su i Italijani rado prisustvovali. Odnos Italijana prema internircima bio je više nego korektan. Mnogo kasnije ti internirci su bili preseljeni u jedan drugi logor na otoku Rabu. Tu su fizički uslovi bili teži, ali još uvijek snošljivi. U taj logor na Rabu dopremljeni su još i Jevreji iz drugih mjesta u Drugoj zoni. Otok Rab je bio dio Prve zone i to je imalo svoje značenje, kako se to mnogo kasnije ispostavilo.

Italijani su htjeli spasiti Jevreje, to je bilo izvan svake sumnje. Ali zašto su ih onda internirali? Ili su ih možda internirali da bi ih spasili? Poslije rata, mnogo godina kasnije, sva ta pitanja bila su potanko istraživana i odgovori nađeni. Još ću se opširnije baviti ovim predmetom.

Mi smo, svakako, bolje prošli, jer smo bili slobodni. Što se tiče onih u italijanskom logoru, pitanje njihove budućnosti bilo je nepredvidljivo. Oni su ostali pod zaštitom Italijana, ali nitko nije mogao biti siguran da se to neće promijeniti. Oni su zaista bili u velikoj opasnosti, samo što oni toga nisu bili potpuno svjesni.

Novo prijateljstvo

Nekoliko dana nakon što su Jevreji odvedeni, moj je tata susreo na ulici onog našeg prevodioca i vodiča s kojim smo stigli do Crikvenice. Njemu je bilo dozvoljeno još isti dan da nastavi svoj put, jer je stanovao u Novom. Zvao se Sladić. Moj ga je tata doveo k nama. On nam je pri-

čao da je jako zabrinut, jer da mu je žena Jevrejka, ali je upisana kao Hrvatica. Što će se dogoditi ako to Italijani saznaju? Mi smo pokušali da ga umirimo; bilo je to, nemalo smiješno. On nas je pozvao k sebi da bismo upoznali i njegovu ženu. Mi smo se zaista jako sprijateljili, pa smo se redovito posjećivali. Oni su imali radio, pa smo redovito mogli slušati vijesti iz Londona.

To prijateljstvo, koje se produžilo, dovelo je i do raznih zapleta. Naš prijatelj sudac protivio se toj vezi, tvrdeći da je za nas opasna. Mi smo trebali društvo, a samo sa sucem, bilo je malo dosadno. Perspektiva da odemo opet u crkvu nije nas osobito privlačila. Slušanje radio Londona imalo je prioritet. Tako su se naši odnosi sa sucem ohladili.

Slijedio je jedan zaplet. Naime, jednog dana smo dobili pismo od "gospođe Sladić" iz Zagreba. Ona piše da je saznala da smo mi u vezi s njenim mužem i sa ženom s kojom on živi. To uopće nije njegova žena, već je on s tom ženom pobjegao i napustio nju, svoju zakonitu ženu. Štoviše, on se služi njenim ispravama da bi zaštitio tu svoju "ljubavnicu".

Kada smo mu pokazali to pismo, Sladić je priznao da je sve to istina i rekao da žali što nas je njegova žena uplela u tu aferu. Dakle, sudac je imao pravo da nam to poznanstvo može naškoditi. Naime, ako bi se gospođa Sladić potužila kod ovdašnjih vlasti i nas navela kao svjedoke, stvar bi mogla loše svršiti.

Još jedna stvar. Ja sam bio mlad, naivan i neiskusn. Nisam mogao razumjeti zašto je Sladić pobjegao od svoje žene. Za mene je jedini razlog mogao biti, zbog kojeg muškarac ostavi ženu, ako nađe mlađu ili ljepšu. Dakle, nisam mogao predstaviti sebi koliko gore može izgledati ona u Zagrebu, kada sam vidjeo ovu ovdje.

Naše prijateljstvo se ipak nastavilo.

Ja sam, međutim, odlučio da iskoristim to vrijeme da učim i da se spremam za maturu. Školski plan se u Hrvatskoj jako promijenio, ali meni je bilo jasno da ću s maturom morati čekati dok se režim opet promijeni. Mi smo bili uvjereni da će nakon pobjede Saveznika opet biti uspostavljena Kraljevina Jugoslavija. Zato smo knjige izabrali po starom školskom planu. Tako sam ja dalje učio francuski, kao glavni strani jezik, a ne italijanski, koji je uveden u Hrvatskoj, kao drugi jezik kraj njemačkog. S ruskim onda još nisam računao.

Sladić je bio u Austrougarskoj željeznički činovnik i Jugoslavija ga je poslala odmah u penziju, kao i mnoge druge, koji su služili cara Franju Josipa. Iako je bio jako mlad, nije više preuzeo nikakvu službu. Svoju malu penziju je upotpunjavao privatnim satovima matematike, francuskog i italijanskog. Ja sam tada jedanput tjedno učio kod njega

francuski. Imao je odličnu metodu i ja sam brzo napredovao. On je podučavao i nekoliko italijanskih vojnika koji su se, također, spremali za maturu.

Često, dok je on bio u jednoj sobi sa svojim italijanskim đakom, mi smo u drugoj sobi slušali radio London. (Što je kod Italijana, kao i kod Njemaca, bilo zabranjeno pod prijetnjom smrtno kazne.)

Jednog dana su došli iz Zagreba, Lucija i njen bivši muž i ostali kod nas dvije nedelje. Moja mama je bila u neprilici, jer nije znala kako da spremi krevete. Lucija se čudila: "Pa naravno, zajedno!"

I opet se nešto smiješno dogodilo. Dan nakon njihovog dolaska pojavio se kod nas karabinjerski podoficir da provjeri svrhu njihovog posjeta. Već sam prije naglasio da su Italijani bili vrlo nepovjerljivi prema svojim njemačkim saveznicima, da ne kažem da su ih, zapravo, mrzili.

Nitko od nas nije znao italijanski. Moj tata je probao s latinskim, kog se još dobro sjećao iz škole. Bez uspjeha.

Na koncu se ispostavilo da Italijan govori francuski, pa sam ja morao biti prevodilac. Karabinjer je uporno htio da znade što taj Njemac traži u italijanskoj vojnoj zoni, kako će dugo ostati i čime će se baviti za vrijeme svog boravka? Lucijin muž je bio jako uvrijeđen i odgovarao je veoma arogantno. Ja sam se bojavao da bi taj "sukob" s karabinjerom nama mogao naškoditi, pa sam se trudjuo da u prijevodu ublažim oštre odgovore.

Karabinjer je na koncu otišao. Moj tata se našalio: "To samo svoje saveznike tako ispituju. Jevreje manje ispituju, jer u njih imaju više povjerenja". Naš gost je reagirao samo kiselim pogledom.

Danas znadem mnogo više o našem "Njemcu" i što je bila njegova prava uloga. Zato je moguće da je razlog tog živahnog italijanskog interesa za njega bio mnogo ozbiljniji.

Sa ovim našim gostima bilo nam je jako ugodno. Lucija je bila vesela, mlada žena s kojom se moglo šaliti i smijati. On je rijetko govorio, na to smo se već navikli, ali nije bio nesimpatičan.

Njih je posjetio jedan stari pop, zvao se Lovro. Bio je već davno u penziji. On je bio Lucijin vjeroučitelj u školi. Izgledao je kao smrt na dopustu, ali je mogao piti kao mladić i, k tome, bio je nevjerovatno prost. Mislim da je bio vjeran "prototip" seoskog popa u Hrvatskoj.

Bilo nam je jako žao kada su naši gosti otputovali. Mi smo živjeli u njihovoj kući. Oni su nam učinili veliku uslugu, kada su nam je prepustili "dok je trebamo".

Umro je moj otata u Zagrebu

Dobili smo prvu vijest od našeg otata iz Zagreba. Sadržaj nas je zaprepastio. Oni susjedi kojima smo platili da bi ga uzeli k sebi i brinuli se za njega, nisu održali obećanje. Ostavili su ga u našem stanu i tu mu donosili hranu. Poslije nekoliko dana, kada su vlasti saznale za naš bijeg, došle su ustaše da zauzmu naš stan. Našli su otata i odmah ga uhapsili i odveli u jedan od logora. Mislim da je to bio logor Loborgrad, ali nisam siguran.

Otata je bio čvrst čovjek i nije se ničega bojao. Osim toga, uvijek je tvrdio da u svojim godinama nema što izgubiti. Imao je onda 86 godina.

Ustašama je rekao da oni nemaju nikakvo pravo da ga drže u logoru, pošto je on mađarski državljanin i pokazao im je svoju putovnicu. Na početku su mu se smijali. On je vrlo slabo govorio hrvatski, ali je uporno tražio da govori s komandantom logora.

Nakon par dana vraćen je u Zagreb i smješten u starački dom jevrejske općine. To je bilo posljednje sklonište općine koje je još funkcioniralo i u kojem je živjelo nekoliko desetina staraca. On nam je sve to opisao u jednom opširnom pismu, potpuno jasno, jasnim rukopisom na njemačkom (goticom), kako je običavao pisati. Poslije je još došla kratka dopisnica i to je bilo posljednje.

Nekoliko tjedana kasnije dobili smo pismo od doktora Müllera, našeg liječnika iz Zagreba (koji je imao isto prezime kao i mi, ali nije s nama imao nikakve rodbinske veze). U tom pismu nam je saopćio da je naš dragi otata umro od žučnog napada. On je već godinama bolovao od žuča. To je bila jako žalosna vijest, ali je bar on, doživjevši visoku starost, umro prirodnom smrću, a ne od ruke ubojica.

Od naših dragih, koji su bili odvedeni iz Virovitice, nije bilo nikakvih vijesti. Sada su se proćule prve vijesti o masovnom uništavanju Jevreja u gasnim ćelijama. Izgubili smo svaku nadu da ćemo nekoga od njih još jednom vidjeti. Najviše je patila moja mama. To su bili njeni roditelji, brat i sestra sa svojim mužem. Sjedila je satima i tiho plakala. To se ponavljalo dan za danom i tjedan za tjednom, nitko ju nije mogao nimalo umiriti.

Jednog dana mama je sjedila kraj peći (dani su postali hladni). Odjedanput smo vidjeli da je pala na stranu i ostala ležati bez svijesti. Baš tada je kod nas bio naš prijatelj Sladić. Potrčao je da pozove doktora. Mjesni doktor, koji je stigao nakon par minuta, ustanovio je trovanje ugljičnim monoksidom. I tata i ja smo, također, osjećali da gubimo svijest.

Doktor je odmah otvorio sve prozore i dao mojoj mami injekciju. Sve se dobro svršilo. Ta peć je bila bazirana na nekakvom patentu kojim se štedjelo gorivo, a mi, izgleda, nismo znali s njom ispravno postupiti. Ne zam kako bi se to svršilo sa svima nama, da tu nije bio Sladić.

Vijesti o masovnom uništavanju Jevreja na istoku

Prve vijesti o masovnom, planiranom i sistematskom ubijanju Jevreja u Poljskoj i na područjima Sovjetskog Saveza okupiranih od Njemaca, došle su iz sovjetskih izvora. Zapadni saveznici su te vijesti u početku primali s rezervom, tvrdeći da se radi o propagandi. Sovjetski izvještaji su, također, govorili o opstanku logora-smrti s gasnim ćelijama i krematorijima.

Kada su ove strahote bile potvrđene, polagano i sporadično su potankosti bile objavljene i u zapadnoj štampi.

News of extermination programme was available from May 1942. This included descriptions of gas vans at Chelmo and the figure of 700,000 Jews already murdered. Boston Globe, 26 June 1942, gave it in the headline: "Mass Murders of Jews in Poland pass 700,000 mark". But buried the story on page 12.

The New York Times, 27 June 1942, called it: "probably the greatest mass slaughter in history".....but gave it only two inches.

The Times had an extensive summary of the report on 2 July 1942 (But there was also a great resistance in America to accepting the facts of Holocaust, even when US army broke in to the camps: The GIs were furious when people back home refused to believe what they had seen or even look at their photos (1).)

In general the holocaust news was under reported and tended to get lost in the general wartime din of horror stories.

Tek mnogo kasnije su savezničke vlade objavile i osudile te zločine:

Daily Telegraph, Friday, December 18. 1942. piše:

...Great emotion was shown in the House of Commons yesterday when Mr. Eden, Foreign Secretary, read a solemn declaration by the United States, condemning the German people for executing Hitler's policy of extermination of Jews.

When he had finished the house stood silently, in token of its unanimous support of condemnation, and horror of the evil condemned.

As he spoke, the same declaration was being made in Washington and Moscow, and the Allied broadcasting systems were preparing to proclaim it in Germany and occupied Europe (2).

Izjavu su simultano objavile (17. 12. 1942), uz Sjedinjene Države, Britaniju i Sovjetski Savez, sve savezničke vlade koje su se nalazile u emigraciji. U izjavi je ostrim riječima osuđeno istrebljenje jevrejskog naroda u Evropi i rečeno je da odgovorni za ova zlodjela neće izbjeći kaznu.

Dakle, članovi engleskog parlamenta iskazali su "šutnjom" svoje saučešće s žrtvama i osudili te teške zločine.

To je, s druge strane, bila čudna "svečana manifestacija"! Običaj je šutnjom izraziti poštovanje i saučešće s mrtvima i svakako prema nedužnim žrtvama. No, moram cinički pitati: o kojim žrtvama je tu riječ? Oni koji su već ubijeni, ili se to odnosi i na one (milione) koje će u budućnosti zateći ista sudbina?

Što je, zapravo, rečeno u parlamentu? "Njemci masovno uništavaju Jevreje" – dakle, da se radi o procesu koji traje, a ne o nečemu što je izvršeno u prošlosti.

Nacističko vođstvo je u svojim zločinačkim namjerama bilo samo ohrabreno: "Eto čitavi svijet znade ... i znade da će se zločini nastaviti i nikakve naročite mjere nisu najavljene." Neka vrsta priznanja: "De Facto", iako "Under Protest".

Ustaše opet pokušavaju zavladatai područjem koje drže Italijani

Mi smo se sada osjećali sigurno. Italijani su štitili Jevreje. I one u logoru, a i nas. Svi pokušaji ustaške vlade u Zagrebu da prošire svoj suverenitet i na ovo područje, nisu imali nikakav uspjeh. To je išlo čak tako daleko da su – kada su, na primjer, vlasti u Zagrebu pokušale mobilizirati u hrvatsku vojsku (domobrane) mladiće i rezerviste iz Druge zone – naišli na otpor Italijana. Oni su hrvatskim vlastima dozvolili izručiti pozive u vojsku, ali ako se pozvani nisu odazvali (a to je bilo u većini slučajeva), Italijani nisu dozvolili hrvatskim vlastima poduzeti nikakve mjere protiv tih dezertera, tj. da ih uhapsu i pored toga što su Italijani bili s Hrvatima saveznici i u vojnoj koaliciji, i čak se borili rame uz rame s Hrvatima na ruskoj fronti i protiv partizana.

Tek poslije rata se saznalo za diplomatske napore Hrvata da im se vrati vlast na tim teritorijama, koje su bile dio Nezavisne Države Hrvat-

ske, a kojima su zavladaali Italijani, ostavivši Hrvatima samo minimalnu slobodu djelovanja i minimalni upliv u civilnoj administraciji.

Ministar vanjskih poslova u Pavelićevoj vladi, do proljeća 1943. godine, bio je Mladen Lorković. On u svojim zapisima (3) opisuje pregovore sa Italijanima u Opatiji, u mjesecu novembru 1941. Italijani su pristali na većinu hrvatskih zahtjeva, među ostalima, da će u tim krajevima opet biti stacionirane ustaške jedinice, koje su ranije (u avugustu iste godine) bile protjerane od Italijana. No, već početkom 1942. godine pokazalo se da Italijani ne namjeravaju sprovesti u djelo ono što je bilo utanačeno u Opatiji.

U svojim razgovorima s Italijanskim poslanikom u Zagrebu, Casertanom, Lorković je izrazio nezadovoljstvo hrvatske vlade zbog neispunjavanja sporazuma od strane Italijana. Ovaj mu opet predbacuje ustaška zlodjela počinjena na otoku Pagu i u Gospiću (protiv Jevreja i Srba). Taj "diplomatski" konflikt između Italijana i Hrvata nastavio se do italijanske kapitulacije u jesen 1943. Cijelo to vrijeme su Italijani zadržali punu vlast nad Drugom zonom i nikakvoj vojnoj hrvatskoj jedinici, bilo ustaškoj ili redovitoj hrvatskoj vojsci – domobranima, nije dozvoljen pristup.

S Italijanima i bez njih

Ja sam veći dio dana učio. To mi je ispunjavalo vrijeme, ali samoća i odvojenost od svijeta mi je svaki dan bila sve nepodnošljivija. Postao sam nervozan i razdražljiv. Svađao sam se s roditeljima. Na koncu, oni su pozvali doktora, onog istog koji je pomogao mami. On me je savjesno pregledao i na koncu tražio da spustim hlače. Nije nam bilo jasno da li je to bio dio pregleda, ili je samo htio ustanoviti da li sam Jevrej? Njegova dijagnoza je glasila: "Izvanredna duševna napetost". Propisao mi je neki lijek.

Mi smo ostali zaprepašteni. Doktor se zvao Kobau i bio je italijanskog porijekla, simpatizirao je Italijane i bio u vezi s njima. Čak se tvrdilo da je italijanski "konfident", ali to smo saznali tek kasnije.

Tako su tjedni prolazili. Kraj loše ishrane i samoće, jedina "duševna hrana" je bio radio London, koji smo redovito slušali kod Sladićevih.

Jednu večer samo sam ja slušao vijesti, dok su drugi sjedili u susjednoj sobi. Senzacionalna vijest: počela je američko-engleska invazija u Sjevernu Afriku. To je bila vijest koju sam odmah morao svima saopćiti. Potrčao sam. No kako su vrata bila niska, udario sam glavu

svom snagom u okvir vrata. Pao sam natraške i onesvjestio se. Stvar se svršila s velikom kvrgom na glavi, koju imam i danas. To je moj udio u tom historijskom događaju.

Došlo je proljeće i ljeto. Sada sam imao ipak jednu rasonodu, svaki dan sam se kupao u moru i postao sam sasvim dobar plivač.

Čuli smo da u mjestu živi još jedan Jevrej (samac), koji je bio također prijavljen kao nejevrej. On je, međutim, došao u novčane poteškoće, pa je želio da se priključi drugim Jevrejima u logoru, gdje je opskrba bila osigurana. Obratio se na italijanske vojne vlasti, izjavio je da je Jevrej i molio da bude interniran u logor u Kraljevici s drugim Jevrejima.

No, to nije bilo tako jednostavno. Samo tako, najedanput tvrditi da si Jevrej, prije je tvrdio obratno! Italijanske vlasti su mu odgovorile da odluka treba da dođe s više instancije. Rečeno mu je da napiše obrazloženu molbu koja će biti upućena u Rim i tamo će se stvar provjeriti i odlučiti. On je molbu podnio, i zaista, nakon nekoliko tjedana je došao odgovor: "Ima ga se smjesta internirati u logor Kraljevica."

Međutim, čovjek se razbolio i doktor je preporučio da se s njegovim prevozom sačeka, dok ne ozdravi. Italijani su imali razumijevanja, pa su ga ostavili još desetak dana u njegovom stanu. Ali tu je bio i jedan problem. Za njih je on sada bio internirana osoba koja bi mogla pobjeći. Zato je pred njegovim vratima postavljena straža dvadeset i četiri sata na dan.

Italijani se za nas i dalje nisu brinuli. Oni su bili zauzeti ratom protiv partizana, koji su danomice jačali i bili sve aktivniji u našoj okolini. U pozadini jadranske obale su brda, takozvano Primorsko Zagorje. Tu su vladali partizani. Kada su nešto slavili, na primjer dan Oktobarske revolucije, zapalili bi baklje na vrhovima brda. To se moglo jasno vidjeti sa naše terase i to nije bilo jako daleko.

Italijani su poduzimali akcije "čišćenja i kažnjavanja". Palili bi sela u kojima su se zadržavali partizani. Ovi bi se najprije povukli, a poslije bi napali iz zasjede i prouzrokovali žrtve Italijanima. Italijani su u više navrata pucali iz teške artilerije na ta brda sa susjednog otoka Krka, preko naših glava. Uspjeh je vjerojatno bio jednak ničiti.

U ljeto 1943. promijenio se garnizon u Novom. Nova jedinica je bila čuvena konjica Aleksandreća. Smjestili su se na čistini koju smo mi mogli promatrati s naše terase. Postavili su barake za ljudstvo i konje i počeli s gradnjom masivne ograde oko logora, jer su im konji znali pobjeći. Gradnja te ograde služila nam je kao barometar morala italijanske vojske. Kada se nešto nepovoljno dogodilo na fronti, ili u Italiji, oni bi obustavili zidanje. Nakon par dana bi opet započeli, ali uvijek s ma-

nje elana. Vojnici nisu više pjevali, kako su to prije običavali, a oficiri su se rijetko pokazivali.

Može se reći da smo sa naše terase pratili polagani slom fašističke italijanske imperije.

Jedno smo veče odjedanput čuli strašnu pucnjavu, viku i pjesmu. Došli su susjedi i pričali: "Italija je kapitulirala", a njeni vojnici slave. Na glavnom trgu Italijani su plesali na konjima, pucaju u zrak pjevajući. Konačno, rat je za njih završio, tako su bar mislili.

Italijanska kapitulacija je objavljena 8. septembra 1943. Tom aktu su prethodili dramatični događaji u Rimu. Na zahtjev Mussolinijevih najbližjih saradnika je 24. jula sazvano "Veliko fašističko vijeće". Tu je izglasano s 19 glasova protiv 7 svrgnuće Mussolinija. Kralj, koji je bio obavješten, imenovao je maršala Badoglia ministrom predsjednikom. Kralj je svoju odluku saopćio Mussoliniju, koji je odmah nakon audijencije bio uhapšen (4). Badoglio je započeo pregovore sa Saveznicima o istupu Italije iz rata. Njemce je pokušao uvjeriti da on nastavlja borbu na njihovoj strani. Njemci se nisu dali zavarati. Dok su se pregovori sa Saveznicima razvlačili, i dragocjeno vrijeme je izgubljeno. Njemci su svoju vojničku snagu u Italiji pojačali i odmah nakon kapitulacije zavladali velikim dijelom Italije.

Za nas je završeno jedno poglavlje. Italijani su do kraja ispunili svoju ulogu "spasitelja izbjeglih hrvatskih Jevreja", tako i nas, dok je to bilo u njihovim rukama. Oni u logoru su sada bili slobodni, tako i nas troje. Kako će to ići dalje bez Italijana?

Što se sve odigravalo u Drugoj italijanskoj zoni?

Kako je već rečeno, mnogi su se hrvatski Jevreji spasili bježeći na onaj teritorij Hrvatske koji je bio okupiran od Italijana. Većina u tzv. Drugu zonu ili u Prvu koju su Italijani anektirali. Neki su uspjeli čak da emigriraju u Italiju i odatle, nakon italijanske kapitulacije, u Švicarsku ili u južnu Italiju k Saveznicima. .

Taj je bijeg hrvatskih Jevreja potrajao između ljeta 1941. i jeseni 1942. Iz Hrvatske se neko vrijeme moglo putovati u italijansku okupacionu zonu s privolom ustaša. Kasnije su ustaše poduzele sve što je bilo moguće da taj bijeg spriječe. Što više, zahtijevali su od Italijana da im se ovi Jevreji izruče.

Italijani su sa svoje strane, te izbjegle Jevreje primali i pružali im nešto kao politički azil. Jevreji su živjeli slobodno, samo nisu mogli mijenjati mjesto svog prebivališta, te su se morali javljati jednom u mjesecu kod italijanske komandature. Prvog novembra 1942. su Italijani sakupili sve Jevreje u primorju i internirali ih u logor kraj Kraljevice. Slična je akcija sprovedena u južnoj Dalmaciji (na Braču i Hvaru). Osim toga, Jevreji su bili "internirani" u nekim hotelima u okolici Dubrovnika.

Treba još naglasiti da su se – uz te Jevreje iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine (dakle, prostora NDH) – ovdje nalazili brojni jevrejski emigranti iz Njemačke i Austrije, čitave familije i pojedinci.

U proljeće 1943. su internirci iz Kraljevice i oni iz okolice Dubrovnika i drugih mjesta u Dalmaciji (samo iz Druge zone) prebačeni u novi logor koji se nalazio na otoku Rabu (dakle, u Prvoj zoni).

Nakon kapitulacije Italije, u septembru 1943, logor je oslobođen. Oslobođeni Jevreji pali su pod vlast partizana koji su taj otok zauzeli. Jevreji (velika većina njih) priključili su se partizanima. Mladi, kao borci, a stariji kao izbjeglice. Ta grupa od nekih 4.000 do 4.500 ljudi predstavlja više od polovice svih preživjelih hrvatskih Jevreja. Za svoje spasenje treba da zahvale isključivo Italijanima.

To je bio kratki hronološki pregled događaja i doživljaja te šačice sretnika do njihovog priključenja partizanima. Oni su, većinom, doživjeli svršetak rata.

Što se u razdoblju, u kojemu su Italijani vladali Drugom zonom, odigravalo iza kulisa? Kakove borbe i drame su se odvijale oko sudbine ovih Jevreja? Kako su oni bili blizu propasti? Damoklov mač je cijelo to razdoblje visio nad njihovim glavama! Koliko visokih i važnih ličnosti je bilo upleteno u tu dramu? Onih s njemačke i hrvatsko-ustaške strane, koji su bezuvjetno željeli te Jevreje dobiti natrag u svoje ruke, da bi ih uništili? A opet onih s italijanske strane, koji su ih po svaku cijenu željeli spasiti?

Sve se saznalo mnogo kasnije.

Ravnodušnost, bezdušnost ili birokratija?

Ipak je i ovo, izvanredno humano djelo Italijana – jedinstveno u tom najmračnijem poglavlju ljudske historije – zasjenjeno nekim događajima koji opterećuju italijansku vlast i italijansku vojsku (1).

Prije nego što je Italija konačno preuzela potpunu vlast u Drugoj zoni, dakle u razdoblju između svršetka rata s Jugoslavijom u aprilu 1941. pa do augusta iste godine, odigravale su se jezovite stvari na tom području. Ustaše su baš tu uspostavile koncentracione logore. U blizini Gospića u Lici, Jadovnu na planini Velibit i na otoku Pagu. Ovamo su ustaše dovodile Jevreje i Srbe. Tu su ih brutalno mučili i na najjezovitije načine ubijali. Prva je bila jevrejska mladež koja je bila odvedena na tzv. radnu službu.

Ustaše su ih doveli najprije u logor u Gospić. Zapošljavali su ih najtežim radovima, zlostavljali ih, mučili glađu i ubijali ih. Preostali su poslije bili odvedeni na Jadovno, gdje su opet morali raditi do iznemoglosti i gladni. Ubijanje se nastavilo, dok konačno ustaše nisu morale napustiti Drugu zonu. Prije toga su ubili preostale mladiće, bacili su ih u duboku provaliju. Deset mladića nisu ubijeni i prevedeni su u Gospić. Tu su još trojica ubijena, a sedmero je uspjelo prebjeći k partizanima. Tu je nekolicina poginula u borbi, a drugi su preživjeli.

U logore u Gospiću i na otoku Pagu dovedeni su Jevreji iz Zagreba i nekih provincijskih mjesta. I njihova je sudbina bila slična. Gladovali su, radili najteže poslove, a k tome bivali prebijani i ubijani. Isti postupak je bio sa Srbima. Na Pagu je bio i logor za žene. Tu je još, kraj svih muka koje su trpjele, bilo i silovanje na dnevnom redu.

Kada su ti logori likvidirani, uoči preuzimanja vlasti od strane Italijana, već je mali broj zatočenika još bio na životu. Ove zatočenike

ustaše su povele sa sobom u novi logor, Jasenovac, koji će postati najveći i najzloglasniji. Niti jedan od ovih prvih nije preživjeo.

Svi su se ti jezivi zločini odigrali pred očima Italijana. Oni nisu priskočili u pomoć tim nesretnicima. Mjesni stanovnici su se često obraćali italijanskim vojnicima i oficirima i molili ih da interveniraju. Stanovište Italijana je bilo da to ne spada pod njihovu kompetenciju, što je formalno bilo točno. Vjerojatno su se mjesni komandanti i bojali nešto poduzeti, bez da su dobili odgovarajuće zapovjedi. Trebalo je mnogo vremena dok je vrhovna komanda i vlada u Rimu spoznala što se događa i dok su stvorene odgovarajuće odluke.

Odluka o preuzimanju potpune vlasti nad Drugom zonom i protjerivanju ustaša iz te zone je, bez sumnje, donesena da bi se ta zvjerstva obustavila. Kasno, prekasno za ove žrtve.

Kada je italijanska apsolutna vlast proglašena u Drugoj zoni, mogli su oni hrvatski Jevreji, koji su još bili na slobodi, prebjeći (tko je uspio) u tu zonu i spasiti se kako je već ispričano.

Da li će ovi Jevreji, koji su našli skrovište kod Italijana, biti ostavljeni na miru, nije ovisilo samo o Italijanima!

Kao faraon koji je pustio Jevreje iz Egipta, a poslije pošao u potjeru za njim da bi ih povratio, tako su ustaše, koje su im na početku omogućile bijeg, sada tražile njihovo izručenje. Podupiru ih Njemci, koji nakon odluke o "konačnom rješenju" (odluka koja je objavljena na konferenciji u Wannsee 20. januara 1942.) nastoje tu odluku sprovesti u djelo, hvatajući Jevreje po čitavoj Evropi da bi ih "preselili na istok." (Citiram žargon upotrebljavan u bezbrojnim njemačkim dokumentima iz toga vremena, a radilo se, zapravo, o planskom masovnom uništavanju evropskih Jevreja) (1, 2, 3, 4).

U stvari, na toj konferenciji nisu donesene nikakve odluke. Heidrich, šef svih službi sigurnosti (RSHA – Reichssicherheitshauptamt) je tu sazvaio predstavnike raznih administracija i ministarstava da bi ih informirao o namjeravanom sistematskom istrebljenju svih evropskih Jevreja i pozvao sve prisutne na usku suradnju. Još prije nego što je sazvana ta konferencija, istrebljenje Jevreja, naročito u Poljskoj i okupiranim djelovima Sovjetskog Saveza već je bilo u punom toku. Izgladnjivanje u mnogobrojnim getoima, sprovedena su masovna strijeljanja i već je započelo eksperimnetalno ubijanje gasom koncem 1941. godine (5).

Da bi dobili u svoje ruke šacicu tih izbjeglih hrvatskih Jevreja, od strane Njemaca bile su upletene istaknute ličnosti Njemačkog Reicha (u stanovitoj fazi i sam Hitler).

Joachim von Ribbentrop, njemački ministar vanjskih poslova.

Joachim v. Ribbentrop je 1938. godine imenovan ministrom vanjskih poslova. S njim počinje nova era potpunog prilagođenja politici nacističke partije. Profesionalni diplomati (obično iz plemićkih familija) su velikim djelom zamijenjeni istaknutim članovima partije iz redova SS, ili su se morali potpuno prilagoditi. Za cijelo razdoblje Ribbentropa vladala je uska saradnja s Himmlerom, šefom SS-a, kojemu su podlegale sve sigurnosne i policijske službe; k tome, vršio je dužnost ministra unutarnjih poslova. Kako se rat produžio, vanjskopoliitička djelatnost se sužavala i mjesto toga se ministarstvo sve više bavilo propagandom u inozemstvu, okupacionom politikom i, konačno, politikom istrebljivanja. U Ministarstvo vanjskih poslova su se "infiltrirali" ljudi iz Himmlerove organizacije, što je prouzrokovalo neku napetost između tih ljudi, naročito ka-

da su po nalogu Himmlera dodani diplomatskim predstavništvima tzv. policijski attachei. No, uska suradnja se nastavila i sistematska deportacija i uništenje europskih Jevreja je koprodukcija ovih dviju ustanova. Sekretar minist. vanjs. poslova je bio Ernst Frhr. v. Weizsäcker (1938-43). Poslije poslanik u Vatikanu. Diplomata starog kova, koji se priključio partiji i SS-u. U akciji protiv Jevreja gledao je da ostane po strani, ali ne u svim slučajevima. Američki sud ga je osudio na pet godina zatvora. Njegov sin je postao predsjednik Njemačke Federalne Republike. On je iskreni prijatelj Izraela.

Treba naglasiti da je ministarstvo vanjskih poslova sprovodilo, uz pomoć svojih predstavništava u čitavoj okupiranoj Evropi, "diplomatski" pritisak na savezničke i satelitske vlade da bi ovi izručili Njemcima svoje Jevreje za deportaciju u logore smrti u Poljskoj. Osim toga, dužnost ministarstva vanjskih poslova je bila prikrivanje počinjenih zločina, da oni ne bi postali poznati neprijateljskom, kao i neutralnom inozemstvu.

Martin Luther, podsekretar ministarstva vanjskih poslova.

Martin Luther, podsekretar, bio je šef odjeljenja "Deutschland", u čijem sklopu je Rademacher bio referent za jevrejsko pitanje, rasnu politiku i informacije. Bezbrojni dokumenti svjedoče kako su ove dvije osobe "revno i požrtvovno" radile na sprovođenju tog paklenog plana.

Franz Rademacher, referent za Jevrejsko pitanje u ministarstvu vanjskih poslova

Siegfried Kasche, njemački poslanik u Hrvatskoj.

Siegfried Kasche je bio pripadnik SA već 1925, 1941-1945. poslanik u NDH. 1947. smaknut je u Jugoslaviji.

Helm, policijski ataše pri njemačkom poslanstvu u Hrvatskoj.

Hans-Georg von Mackensen, njemački ambasador u Rimu.

Otto von Bismarck (unuk čuvenog kancelara), prvi sekretar u njemačkoj ambasadi u Rimu.

Umješani su bili također: Heinrich Müller, šef Gestapoa, i Adolf Eichmann, referent za Jevreje u "Reichssicherheitshauptamt".

Adolf Eichmann je imao vodeću ulogu u deportaciji i uništavanju europskih Jevreja. Naročito se "istaknuo" u Mađarskoj, gdje je uspio unatoč otpora vlasti (i samog vladara Hortya), poslati više od pola milijuna Jevreja u Auschwitz. Poslije rata uspio je sklonuti se u Argentinu, gdje je živjeo pod lažnim imenom. 1960. godine bio je otkriven od agenata izraelske obavještajne službe i od njih preveden u Izrael. Tu je osuđen na smrt i obješen 1962.

Kraj njih ustaške glavešine s Pavelićem na čelu, te ministar vanjskih poslova Mladen Lorković i ministar financija, Košak.

Tako im je to bilo važno! (Radilo se u svemu o 4.000 do 5.000 Jevreja.)

Među onima koji su se naročito suprostavljali tom izručenju u italijanskom ministarstvu vanjskih poslova:

Count Blasco Lanza d'Aieta, sekretar ministra vanjskih poslova Ciana.

Count Luca Pietromarchi, šef odjela za okupirane teritorije u ministarstvu vanjskih poslova.

Giuseppe Bastianini, podsekretar ministarstva vanjskih poslova.

Vittorio Castellani, oficir za vezu s italijanskom Drugom armijom

Raffael Casertano, italijanski poslanik u Zagrebu.

Među oficirima italijanske armije:

Generali koji su sukcesivno komandirali Drugom armijom:

Vitorio Ambrozio. apr. 1941. do jan. 1942. (kasnije šef ujedinenog generalštaba: kop. vojska. avijacija i mornarica).

Mario Roatta, jan. 1942. do 3. jan. 1943. (kasnije šef štaba kopnene vojske).

Mario Robotti, jan. 1943. do sept. 1943.

Drugi:

Giuseppe Pieche, general karabinjera, šef obavještajne službe na Balkanu.

Giuseppe Amico, komandant divizije "Marche" koji je bio vjeran prijatelj Jevreja i zato je ubijen od Njemaca.

Sredinom augusta 1942. prvi sekretar njemačke ambasade u Rimu Otto von Bismarck, lično je predao sekretaru ministra vanjskih poslova d'Aieta notu u kojoj imperativno zahtijeva da se Jevreji, koji su našli azil na italijanskom okupiranom teritoriju, smjesta izruče hrvatskim vlastima.

D'Aieta i Pietromarchi (odgovoran za okupirane teritorije) bili su svjesni što čeka te ljude ako oni budu izručeni. Zato su pokušali nagovoriti Ciana (ministra vanjskih poslova) da odbije taj zahtjev. Taj nije htio preuzeti na sebe odgovornost, već im je naredio da prirede memorandum za Mussolinija, u kojem treba navesti sve činjenice, ali bez preporuka!

Iako je ministarstvo vanjskih poslova bilo glavna pozornica na kojoj se odigrala drama oko sudbine izbjeglih hrvatskih Jevreja, sam Ciano se u ovom predmetu cijelo vrijeme držao po strani. Štoviše, on te događaje uopće ne spominje u svom dnevniku (6), koji je inače vodio pedantno. Ciano je zauzimao vodeći položaj u fašističkoj hierarhiji i bio je Mussolinijev zet.

Nakon što je Ciano bio razriješen dužnosti ministra vanjskih poslova i postao poslanik u Vatikanu, Njemci su ga optužili da se otvoreno zauzimao za Jevreje (7).

Da bi uplivali na Mussolinija, u memorandumu je naglašeno da je namjera Njemaca likvidiranje tih bespomoćnih Jevreja.

Na najveće zaprepaštenje te dvojice, odgovor Ducea je bio kratak i odlučan: "Nulla osta". Ništa protiv (izručenja). Mussolini nije bio uvjereni antisemita i sigurno nije bio partner u planiranju i izvršenju "konačnog rješenja". On je bio slab i bojao se svakog konflikta s Njemcima, od kojih je sve više ovisio (zbog neuspjeha svoje vlastite vojske). Pozitivan odgovor Mussolinija na njemačku notu, saopćen je Njemcima.

Ovi funkcioneri u ministarstvu vanjskih poslova također su se savjetovali s komandantima italijanske vojske u Hrvatskoj. I oni su se protivili tom izručenju. Odlučeno je da se sabotira Mussolinijev nalog. Oni su izvođenje naloga zavlačili raznim lukavim i birokratskim mjerama, u potpunoj koordinaciji između vojske i ministarstva vanjskih poslova.

Njemački poslanik u Zagrebu, Kasche, u svom izvještaju od 24. jula 1942, upućenom Lutheru, podsekretaru u njemačkom ministarstvu vanjskih poslova, saopćava da je Hrvatska sporazumna s iseljavanjem Jevreja sa cijelog svog teritorija, ali predviđa da će se Italijani suprostaviti izručenju 4.000-5.000 Jevreja koji žive na italijanskom okupiranom teritoriju, dakle, u Drugoj zoni (8).

U idućem telegramu od 21. augusta o tom predmetu, poslanik Kasche saopštava o razgovoru koji je imao s italijanskim poslanikom u Zagrebu, Casertanom, koji je rekao da nema nikakov "lični stav" po tom predmetu i, kako je već rekao Lorkoviću (hrvatskom ministru vanjskih poslova), odluku o izručenju Jevreja treba da donese sam Mussolini (9).

Hrvati i Njemci nisu popustili. Ante Pavelić, koji se sastao s Hitlerom u septembru 1942. godine, potužio se da se Italijani sistematski protive da izruče hrvatske Jevreje koji žive na, pod njima okupiranom, teritoriju (10). Hitler je bjesnio i optužio italijanske generale da sabotiraju Mussolinijeve naredbe. Naročito je njegov bijes bio uperen protiv generala Roatta,¹ komandanta Druge armije (i Druge zone).

Ribbentrop, koji je prisustvovao tom sastanku, odmah je naredio svom poslaniku u Rimu da provjeri što je razlog da izručenje još nije sprovedeno.

---

¹U svojoj knjizi, koju je general Roatta izdao poslije rata: "Cento milioni di baionette" on opisuje svoja nastojanja da spase izbjegle Jevreje iz Hrvatske, kojima je prijetilo uništenje od strane ustaša.

Energičan nastup njemačkog poslanika von Mackensena kod italijanskog ministarstva vanjskih poslova ove je uplašilo i sada se moralo učiniti nešto što bi smirili Njemce.

Sredinom oktobra general Roatta je došao u Rim i sastao se s Mussolinijem. On je rastumačio Duceu da će izručenje Jevreja teško povrijediti italijanski prestiž. Prvo u očima stanovništva okupiranih teritorija, a drugo, u očima ustaša. Ovi će reći da su Italijani njemački lakeji i bit će kao takvi ismijavani.

Mussolini je na koncu pristao da odloži akciju, ali njega je brinulo kako da to prikaže Njemcima. Na to je Roatta predložio da se Jevreji interniraju u italijanske logore i da se Njemcima reče da je ta mjera u sklopu procesa njihovog izručenja.

Tokom idućih tjedana svi Jevreji duž dalmatinske obale bili su internirani. Na sjeveru u velikom logoru kraj Kraljevice (Porto Re) i u manjim na jugu (u nekim mjestima su to bili čak hoteli).

Ta mjera je jako uplašila Jevreje, jer su ovi zaista mislili da će ih Italijani jednog dana izručiti Njemcima. Reakcija u italijanskoj armiji u Drugoj zoni također je bila negativna i taj potez je bio oštro kritiziran. Naime, samo mali krug je bio upućen u prave razloge tog interniranja.

Kada se na svim frontama kolo sreće okrenulo u korist Saveznika, Njemci su postali još revniji u ubijanju Jevreja. Italijani su predvidjeli mogućnost sklapanja posebnog mira, pa su zato bili još više uvjereni da Jevreje treba spasiti. (Slične mjere italijanske vojske za spašavanje Jevreja su, također, sprovedene u italijanskoj okupacionoj zoni u Francuskoj i Grčkoj).

Kada je Ribbentrop posjetio Mussolinija u februaru 1943, opet je to pitanje bilo pokrenuto. Mussolini se tužio na svoje generale i, konačno, opet obećao da će Jevreji biti izručeni.

U proljeće 1943, general Roatta je prekomandiran, a Ciano otpušten.

Novi komandant Druge armije, general Mario Robotti i novi podsekretar za vanjske poslove Giuseppe Bastianini² su protestirali protiv odluke da se Jevreji izruče.

Mussolini je tvrdio da nije imao nikakovu mogućnost da odbije zahtjev Ribbentropa. Ova dvojica su, opet, dokazivali da će ovi Jevreji biti poslani u ćelije sa gasom i pitali su Ducea da li on to može uzeti na svoju savjest? Mussolini je opet popustio, ali što kazati Njemcima?

---

²Bastianini je prije toga (od 1941.) bio guverner Dalmacije i bio je u stalnom konfliktu sa ustašama.

Odlučeno je da se svi Jevreji u okupiranoj zoni, dakle oni iz logora u Kraljevici i drugim mjestima u Dalmaciji, koncentriraju u jednom logoru. Kada je poslanik Mackensen opet došao da pita što je sa Jevrejima, rečeno mu je da se sada sprovodi mjera koja će olakšati njihovo izručenje, naime, koncentracija svih Jevreja u jednom logoru.

Taj je logor uspostavljen na otoku Rabu i Jevreji su tamo prevedeni u toku mjeseca juna 1943. Otok Rab je izabran, jer je bio blizu Italiji i nalazio se u Prvoj zoni, dakle, na italijanskom suverenom teritoriju.

Opet se ništa nije dogodilo.

Koncem jula uklonjen je Mussolini. Njegov nasljednik, marshal Pietro Badoglio potpisao je безусловnu kapitulaciju, koja je stupila na snagu 8. septembra iste godine. Rab su zauzeli jugoslavenski partizani i velika većina Jevreja im se priključila, kao borci ili kao izbjeglice na teritoriju koji je već bio pod partizanskom vlašću.

Tako je završena nevjerovatno drama oko spasenja tih Jevreja zahvaljujući Italijanima. Ta drama dokazuje da je i u mračnim režimima, kao u ovom italijansko-fašističkom, humanitarno svojstvo jednog naroda jače nego nasilje i zločin čak i ako su ovi po zakonu dozvoljeni. Spašene Jevreje još čekaju teška iskušenja i nije svima bilo suđeno preživjeti i doživjeti konac rata.

Poslje italijanske kapitulacije. Septembar 1943.

Dan nakon kapitulacije Italijani su se otrijeznili i briga je zamijenila jučerašnju objest. Bili su tu još Njemci, kako će ovi reagirati?

I mi smo, doduše, čekali na italijansku kapitulaciju, kao prvi korak na putu potpunog poraza osovine Njemačka – Italija – Japan. No, naša je budućnost opet postala neizvjesna. Tko će doći mjesto Italijana? Vakuuma nije bilo u ovom strašnom ratu. Saveznici su sada držali Siciliju i najjužniji dio italijanskog kopna. Oni su trebali zauzeti čitavu Italiju, da bi se kopnenim putem približili nama. Možda će se iskrcati na našoj obali? Da li neće Njemci i ustaše biti brži?

Na odgovor nije trebalo dugo čekati.

Isti dan poslije podne partizani su ušli u grad. Zauzeli su sva strategijska mjesta, kao luku, općinsku zgradu, italijansku komandu itd.

Objavili su proglas u kojem najavljuju oslobođenje čitavog primorja od italijansko-fašističke okupacije i pozivaju pučanstvo da se priključi narodnooslobodilačkoj borbi (NOB).

Poslije podne je na glavnom trgu sazvana skupština građana, na kojoj smo i mi učestvovali. Objašnjeni su ciljevi Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), kojega predvodi Komunistička partija: oslobođenje od okupatora i njegovih ustaških ubojica, uništenje fašizma i uspostavljanje nove demokratske, socijalističke Jugoslavije. Još je rečeno nešto što nas je iznenadilo: “Mi ćemo se oružjem protiviti svakom pokušaju iskrcavanja Anglo-Amerikanaca na našoj obali!” Bojali su se da će Saveznici spriječiti uspostavljenje komunističke države, pa su rađe sami nosili teret rata još dvije godine. Još je rečeno: “Mi tražimo od naših zapadnih saveznika otvaranje druge fronte u zapadnoj Evropi”. To je i bio davni zahtjev Sovjetskog Saveza. Zahtijevali su od Saveznika da otvaranjem nove fronte, rasterete svoju frontu. Zahtjev je sigurno bio opravdan. Ali jesu li Anglo-Amerikanci u godinama 1941. do 1943, bili dovoljno jaki da bi se iskrcali na francuskoj obali? Ili je zaista trebalo čekati do ljeta 1944?

Dok smo mi slušali govore, partizani su sprovodili hapšenja. Vidjeli smo kako vode katoličkog popa i druge. Kasnije smo saznali da su uhapsili doktora Kobau, za kojega se tvrdilo da je italijanski “konfi-

dent” i suca, našeg zaštitnika. Tata je odmah otišao na općinu da pokuša da svjedoči u njegovu korist, ali je bio grubo odbijen. Rečeno mu je da to nije njegova stvar i neka se udalji, da ne bude prekasno i za njega.

Poslije nekoliko tjedana su pušteni i doktor i sudac. Za popa i druge, koje nismo poznavali, ne znam ishod. Naglasio bih da je među pučanstvom u Novom Vinodolskom bio mali broj takovih koji su simpatizirali ustašku državu, ali i oni nisu bili kompromitirani nikakvim zlodjelima. Bilo je nekoliko sinova tog grada koji su bili ustaše u Zagrebu.

Što se tiče Italijana, oni su sklopili sporazum sa partizanima po kojemu im je dozvoljen slobodan povratak u Italiju. Teško oružje, vozila i sve zalihe morali su predati partizanima. Ostavljena im je trećina lakog oružja, da bi se mogli braniti od Njemaca, ako bi im ovi zapriječili put. Ostavljeno im je i nešto vozila za prijevoz štabova. Trebalo je evakuirati čitavu armiju raspostranjenu do albanske obale, na više od 500 km. Vjerojatno je jedan dio onih na jugu i na otocima evakuiran morskim putem, ali većina njih se predala Njemcima bez borbe. Povlačenje je trajalo danima, čak i tjednima. Italijani su i te puške, koje su im preostale, bacali na putu. Svi su oni pali u njemačko zarobljeništvo, jer su Njemci odmah zauzeli čitavu sjevernu Italiju. Predusreli su Saveznike i zaustavili ih južno od Rima, koji je također bez teškoće pao u njemačke ruke.

Kada su partizani uvidjeli da Italijani nisu voljni da se bore za svoju ličnu slobodu, oduzimali su im i te puške, pa čak i cipele. Partizani su više patili od pomanjkanja cipela nego li municije. Zbog teškog terena, na kojem su se partizani kretali i borili, cipele su nakon kratkog vremena bile uništene, a bile su nenadomjesticke.

Neki su Italijani predvidjeli da neće moći doći svojim domovima, pa su rađe ostajali s partizanima. Njihov broj nije bio značajan. Bilo je među njima i oficira koji su bili uključeni u partizansku vojsku. Među njima liječnici i stručni oficiri, na primjer, topnici, koji su se pokazali jako korisni. Vojnici su bili tretirani kao vojni zarobljenici i bili su zaposleni na raznim radovima.

Jedan, ali ne jedini apsurd

Italijani su htjeli sklopiti poseban mir sa Saveznicima.

Saveznici su zahtijevali безусловnu kapitulaciju, na što su Italijani pristali.

Ali su Saveznici, također, očekivali da će se Italijani boriti na njihovoj strani protiv Njemaca.

Gdje je tu logika? Kako se ta dva tako protivna zahtjeva dadu spojiti? (1)

Ovaj bivalentan položaj italijanske vojske, koja je s jedne strane bezuvjetno kapitulirala, a s jedne strane postala saveznikom, doveo je i do komičnih situacija. Fieldmarshal Montgomery u svojim "Memoarima" spominje, kako mu se komandant 7. italijanske armije "bezuslovno predao", ali odmah iza toga je tražio da mu se podredi engleska 8. armija, pošto je on bio najstariji komandirajući general (senior army general) u južnoj Italiji (2).

1. Bezuvjetna kapitulacija znači predati se, predati svoje oružje i poći u zarobljeništvo, a ne nastaviti borbu.

2. Bezuvjetna kapitulacija je za svaku vojsku poniženje, a ne poticaj za novu borbu.

3. Italijanska vojska je kapitulirala, jer je bila poražena na bojnopolju, jer je bila iscrpljena, demoralizirana i potpuno nesposobna za svaku dalju borbu. Zar to nije bilo poznato savezničkoj obavještajnoj službi?

Ipak, saveznička vrhovna komanda je (general Eisenhower, vrhovni komandant i general Alexander, komandant mediteranske fronte) u svojim planovima dodjelila važne zadatke italijanskoj (kapituliranoj) armiji. Među ostalima, zauzimanje Rima... (3).

Naravno, od tih planova ništa nije postalo stvarnost. Saveznici su morali sva ta osvajanja sprovesti sami. Sami su si morali prokčiti put do Rima. Trajalo je to godinu dana i po cijenu ogromnih žrtava. Sjetimo se na Monte Casino. Italijanska vojska do kraja rata nije sudjelovala u nikakvoj značajnoj vojnoj operaciji i to kako ona na strani Saveznika, tako i ona fašistička, koju je Mussolini u sjevernoj Italiji pokušao nanovo formirati.

Dobrovoljno u partizane

Dan iza oslobođenja Novog, ja sam se zajedno sa većinom mladih ljudi iz mjesta dobrovoljno priključio partizanima.

Procedura je bila kratka: u komandi grada su nas primili i zapisali. Svaki je dobio pušku: italijanski karabin i tri magazina s metcima, te štrucu bijelog kruha i pet cigareta. Vodnik, koji nije imao više od 14 godina, pokazao nam je kako baratati oružjem. Među partizanima je bilo mnogo djece. Njihove roditelje su ubile ustaše, a oni koji su se nekim čudom spasili, postali su borci s visokom motivacijom.

Onda smo bili raspoređeni na razne dužnosti, na straže i u patrole.

Moja prva straža je bila u luci, gdje su baš s jedne lađe iskrcavali sanduke s municijom.

Nisam bio uvjeren da je moja naobrazba u baratnju oružjem bila dovoljna, pa sam rađe izvadio metke i čuvao stražu s praznom puškom. Kako moja vojna obuka nije nikada bila nadopunjena, ostao sam kod običaja da nosim praznu pušku. Ako bi se pojavio neki neprijatelj i tako ne bih znao što raditi, ali se barem nisam izložio opasnosti da se sam ubijem, ili da ubijem kojeg od mojih drugova. Kada danas mislim o tome, pitam se što bi sa mnom napravili moji pretpostavljeni da su to znali?

Straža je trajala četiri sata. Šetao sam se na obali duž lađe. Kruh sam htio odnijeti kući, da ga podijelim s roditeljima. Tih dana opskrba nije bila naročito dobra. Metnuo sam ga na stup za koji je bila zavezana lađa. Od vremena na vrijeme bih bacio pogled, da se uvjerim da je kruh još tamo.

Na kraju, na moje razočarenje, ustanovio sam da je kruh nestao. To me je jako ražalostilo, a k tome je to bio loš znak, što se tiče moje vojne budućnosti.

Moji prvi dani u vojsci su više nalikovali službi jednog civilnog namještenika. Kada nisam bio na dužnosti otišao bih kući. Znao sam kada je predviđena moja iduća straža i onda sam se vraćao na službu. Tako su radili i moji drugovi. Nosio sam svoje civilno odijelo, samo je kapa bila partizanska.

Sve to se uskoro promijenilo.

Atmosfera u gradu je bila "mirnodopska" i čak romantična. Sva-gdje parovi. Mlade djevojke su sada zamijenile Italijane za partizanske mladiće. Partizani su se kupali svagdje uz obalu. Naravno, goli, jer ku-paći kostim nije bio uključen u njihovu opremu. Svaki koji je znao dr-žati volan, uzeo bi koji italijanski vojni auto da njime provoza svoju drugaricu. U mjesnim novinama je bila karikatura: drug i drugarica putuju tenkom na pijacu da kupuju.

Prvi dani u partizanima. Septembar – oktobar 1943.

Moji prvi dani kao partizana su prošli bez velikih događaja (osim onoga s kruhom). Jednu noć sam s još jednim drugom čuvao most na glavnoj cesti. Cijelu noć su prolazili italijanski vojnici, u čoporima bez reda i bez vođstva. Mi smo ih bez pitanja propuštali, takve smo nared-be dobili.

Tu i tamo se pojavio koji italijanski auto s oficirima. Te smo zausta-vljali. Jedan od nas bi prišao autu, a drugi bi stajao u pozadini s upere-nom puškom. Italijani bi nam salutirali i bez da smo to zahtijevali, je-dan od njih bi raportirao, naravno na italijanskom, ime i čin komandi-rajueg oficira, ime jedinice i molio slobodan prolaz za Italiju.

Ja bih važnim tonom viknuo: "Avanti!"

Moj kolega, ako je on bio kod auta, nije se upuštao u italijansku frazeologiju, već bi jednostavno viknuo: "Vozi u materinu... !" Ovi to si-gurno nisu doslovce razumjeli, ali su ispravno shvatali da im dozvolja-vamo prolaz.

Bili smo jako ponosni. Naročito vojnički, nismo izgledali: bili smo u civilu, samo smo imali kapu s crvenom petokrakom zvijezdom. I nju nismo dobili, već ju je svako sam nekako pribavio. Trebalo je malo zele-nog platna izrezati i sašiti. Zvijezda se rezala od crvenog filca. To je bio najteži dio. Nije lako nacrtati peterokraku zvijezdu. Tko ne vjeruje, ne-ka sam pokuša.

Partizanska kapa je na početku imala tri vrha. To je simboliziralo brda na kojima se partizani bore. Samo je Tito nosio kapu koja je bila slična onima u drugim vojskama. Poslije je ta "titovka", kako su je zvali, uvedena kao zvanična kapa za sve pripadnike Narodnooslobodilačke vojske (NOV).

Jednog dana kada sam se nakon straže vratio u komandu isposta-vilo se da je pisar, koji je raspoređivao straže već nekoliko dana, pao od umora i bio je poslan kući. Kada me je primjetio naš vodnik, onaj isti

dječak koji nas je naoružao, rekao je: "Ti sigurno znadeš pisati i čitati, ti ćeš biti čato." (To je riječ u srpskom dijalektu i znači vojni pisar; ta se riječ rabila i u jugoslavenskoj vojsci.)

Mora da sam na njega ostavio utisak inteligentnog čovjeka.

Ja sam bio jako zadovoljan svojom novom dužnošću. Bolje je biti u uredu nego na terenu. Već sam sanjao kako ću na toj dužnosti dočekati svršetak rata.

Ta moja sreća trajala je točno pola dana. Dužnost mi nitko nije objasnio (isto kao i ono s puškom). Pokušao sam da uradim najbolje, što sam znao. No, nakon kratkog vremena sam napravio takav kaos, da sam izgubio svaki pregled. Neke sam ostavio na straži i po šest sati. Oni su slali zdvojne poruke da ih konačno zamijenim. Druge sam zamjenio već nakon pola sata. Ti bi se vratili sa osmjehom i hvalili me: "Takvog čate još nije bilo!"

Komandant nije bio tog mišljenja. On je došao da vidi što se tu dešava. Vikao je na vodnika: "Gdje si našao toga glupog čatu?" Ovaj me je odmah "riješio dužnosti" i otjerao s pogrdama i kletvama, koje ne želim ovdje nabrojiti.

Tu noć nitko nije bio pušten kući. To je i bila moja prva noć izvan roditeljske kuće.

Drugo jutro nas je vodnik postrojio u red i izjavio da treba poslati pojačanje straži u Mošunama. Ogleđao se i prvo je izabrao mene, onda mog prijatelja, sina od trgovca i još osmero drugih. Svi su bili maturanti.

Izgleda da je nakon lošeg izkustva koje je imao sa mnom, odlučio da oslobodi četu od "inteligentnih".

Pitao sam mog prijatelja gdje su Mošune? On je rekao da je već bio tamo na školskom izletu i da je to mjesto jako blizu. Zato sam odlučio da se ne pobunim, iako me je ljutilo što nisam mogao javiti roditeljima kuda sam poslat.

Natovarili su nas na mali italijanski teretni auto, koji se počeo penjati nebrotjenim serpentinama, a onda nastavio gustom šumom. Ne znam zašto je moj prijatelj rekao da je to jako blizu? Na koncu su nas iskrcali na jednoj čistini. To mjesto je bilo tako zabačeno, da ga ni Njemci, ni ustaše nisu nikada dosegli. Tu su bila velika skladišta s robom svake vrste: oružje, municija, odjeća i živež. Sve je bilo smješteno u velikim barakama. Tu je bila i pilana, koja je već prije postojala i sada je proizvodila daske od kojih su sagrađene te barake. Drva nije manjkalo.

Tih dana su partizani ovamo dovozili ratni materijal, koji je napustila italijanska vojska. Naravno, nije bilo dovoljno mjesta u skladištima i teža oprema je ležala raštrkana po šumi.

Cijeli taj kompleks čuvala je desetina koju smo mi došli pojačati. Za smještaj su im služile dvije minijaturne barake (daščare), za usporediti po veličini s javnim pisoarom. U jednoj je spavalo tih deset vojnika, stisnuti kao sardine. U drugoj je spavao njihov vodnik sa svojom drugaricom. Mi smo dobili pokrivače i rečeno nam je da si svaki izabere stablo ispod kojega želi spavati. Stabala nije manjkalo, samo što je bilo strašno hladno. Bila je već kasna jesen i k tome još na toj visini, preko 1000 metara nad morskoum razinom.

Odveli su nas u skladište u kojem smo si mogli izabrati uniforme. Svaki je tu mogao naći uniformu koja je odgovarala njegovim mjerama. Sve su to bile uniforme italijanske vojske i bile su vrlo slabe kvalitete. Ja sam našao za sebe uniformu karabinjera. Bila je od boljeg tkiva, deblja i bolje sašivena. Karabinjerske ambleme sam također ostavio. Od tog časa su me svi drugovi i pretpostavljeni zvali "karabinjer"! To se brzo pokazalo kao veliki nedostatak. Kada je trebao neko da nešto učini, na primjer, da istovari neki teret ili za dodatnu stražu, viknuli bi jednostavno: "Karabinjer, dođi ovamo!" Naša imena još nisu poznavali, pa je to bilo za njih jako praktično rješenje.

Na to sam skinuo sa svoje uniforme ambleme koji su me identificirali kao karabinjera i jednostavno se više nisam na te pozive odazivao. Moj vodnik je rekao da sam jako lukav; to je trebao biti kompliment.

Naša dužnost je bila stražariti i patrolirati na ovom području.

Četnici i partizani

Tu gdje sam se sada nalazio najveća opasnost je bila od četnika (u prošlosti nadimak za srpske neregularne borce protiv Turaka). U Hrvatskoj su to bili, uglavnom, od ustaša progonjeni Srbi koji su našli zaštitu kod Italijana. Za protuuslugu, oni su surađivali s italijanskom vojskom i borili se na njihovoj strani protiv partizana. Dakle, progonjeni Srbi su se opredjelili – neki k četnicima, a drugi k partizanima.

Kada smo mi onda u 1942. godini, na našem bijegu iz Zagreba putovali kroz italijansku zonu, vidjeli smo četnike na svakoj željezničkoj stanici, zajedno s Italijanima. Nosili su kraljevsku jugoslavensku uniformu i kapu šajkaču (tradicionalna srpska kapa koja je bila i kapa jugoslavenske vojske) s mrtvačkom glavom (tradicionalni grb četnika). Nosili su dugačke brade, što je isto spadalo u četničku tradiciju.

Poslije italijanske kapitulacije četnici su ostali sami i našli su se u borbi protiv ustaša i protiv partizana. Zato su se priključili Njemcima i borili se nemilosrdno protiv partizana. Poznajući teren ne manje nego partizani, bili su velika pomoć Njemcima i predstavljali su u to vrijeme najveću opasnost partizanima.

To su bili četnici u Hrvatskoj. No, glavne četničke snage nalazile su se u Srbiji. Njihova jezgra se sastojala od ostataka jugoslavenske kraljevske vojske. Njih je sakupio, nakon sloma jugoslavenske vojske, pukovnik Draža Mihajlović. On je primao narednja iz Londona od emigrirane jugoslavenske vlade, od koje je bio imenovan ministrom rata i unaprijeđen u čin generala. I u njegovom programu je bila borba protiv okupatora i njihovih pomagača. On je pokrenuo ustanak u Srbiji još prije Tita. Njemačke okrutne represalije protiv civilnog pučanstva su ga odvratile od dalje otvorene borbe protiv okupatora. Takve su i bile direktive iz Londona: "Odustati od preuranjenih akcija", čekati na dolazak Saveznika i s njima zajedno osloboditi zemlju i ponovno uspostaviti Kraljevinu Jugoslaviju s kraljem Petrom II na čelu (koji je, također, izbjegao u London)! U redovima četnika bili su isključivo Srbi. U njihovom programu je, također, bila osveta Hrvatima, koji su činili teške zločine protiv Srba. Taj dio u njihovom programu nije objavljen, ali je bio sproveden gdje god se ukazala prilika.

Neki historičari tvrde da četnici u Hrvatskoj, koji su surađivali s Italijanima, a kasnije s Njemcima, uopće nisu bili pod komandom Mihajlovića (1), te da su mjesni komandanti (kao major Dangić, vođa bosanskih četnika) samo održavali neke labave veze s Mihajlovićem (2).

Partizane je predvodila Komunistička partija s Titom na čelu. Jezgra tog pokreta su bili, također, Srbi, koji su se sklonili u šume pred ustaškim terorom. Komunistički rukovodioci su ih organizirali u vojne formacije i uz to obilno ih "preparirali" komunističkom propagandom. Partizani su uglavnom bili seljaci, a bilo je i nešto seoske i malogradske inteligencije, npr., istaknuti broj učitelja. Po Titovom programu trebalo se boriti bez odlaganja, već sada i svim sredstvima, protiv okupatora i njegovih pomagača. To je činio takozvani "Narodnooslobodilački pokret" (NOP). Njihova doktrina je propovijedala ravnopravnost svih naroda koji žive na jugoslavenskom teritoriju. Osuđivala je osvetu. Rečeno je da će biti kažnjeni samo oni koji su počinili zločine!

Ta doktrina je omogućila i progonjenim ili nezadovoljnim Hrvatima da se priključe. Bilo je mnogo takvih. Priključili su se i neki predstavnici Hrvatske seljačke stranke. To je prije rata bila najjača stranka u Hrvatskoj, a dolaskom ustaša na vlast, mnogo se njih priključilo novom režimu, dakle, ustašama. Drugi su ostali po strani, čekajući razvoj događaja. A bilo je i takvih koji su se, kako već reko, priključili partizanima. Obećani su im slobodni izbori poslije rata. Ali u programu Komunističke partije je ležalo uspostavljenje nove, socijalističke (u stvari, komunističke) Jugoslavije. Da bi se smanjilo trvenje među narodima koji čine Jugoslaviju, predviđena je bila federativna struktura.

Komunističko vođstvo Narodnooslobodilačkog pokreta oslanjalo se isključivo na Sovjetski Savez iako je materjalna pomoć u to vrijeme dolazila samo od zapadnih saveznika.

Na početku je pokušana suradnja između Tita i Mihajlovića. Oni su se čak sastali u dva navrata, u jesen 1941. Razlike u ideologiji i u ratnim ciljevima dovele su brzo do raskola i neprijateljstva, te na koncu do pravog rata među njima. Sada je Mihajlović bio ugrožen, pa je odlučio da prekine borbu protiv Njemaca, barem privremeno. Bili su to sporazumi lokalnih četničkih komandanta s okupatorskim vojnim jedinicama (njemačkim, italijanskim, bugarskim), neka vrsta "pakta o nenapadanju" i zajednička borba protiv partizana.

I Njemci su ovaj prekid borbe protiv četnika vidjeli kao privremen. Oni su u ovome potezu vidjeli dva cilja: 1. boriti se samo sa jednim neprijateljem koji vodi "gerilski" rat, s kojim je teško izaći na kraj, a ne sa dvojicom; 2. srpski narod, naročito u Srbiji je, u prvom redu, "nacionalistički orjentiran". Prekid progona četnika će ih smiriti. Ta taktika Nje-

maca se u Srbiji pokazala kao uspješna i partizanska djelatnost u Srbiji je privremeno smanjena.

U Hrvatskoj ta politika Njemaca, a prije toga Italijana, nije imala mnogo uspjeha. K tome, ustaško vodstvo nikako nije htjelo primiti ovu taktiku suradnje s četnicima (Njemci i Italijani ih nisu mnogo pitali). Hrvati, sa svoje strane, nastavili su sa genocidom nad Srbima na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske...

Saveznici su u početku podupirali i pomagali Mihajlovića.

Materijalna pomoć pružena Mihajloviću u to doba je bila minimalna. Do jeseni 1943. Saveznici su mogli opskrbljavati Mihajlovića samo iz njihovih baza na srednjem Istoku, a te su bile jako udaljene (2).

Kada su Saveznicima stigle prve vijesti o suradnji Mihajlovića s Njemcima, na inicijativu Churchilla uspostavljen je kontakt s Titom. U maju 1943. poslana je prva engleska vojna misija na partizanski teritorij (3). Druge su slijedile. U junu su vijesti o Mihajlovićevoj suradnji s Njemcima bile potvrđene iz dodatnih izvora.

Još i danas, mnogi srpski historičari poriču suradnju Mihajlovića sa Njemcima.

Međutim, snaga Titove vojske se povećavala, a tako i njegovi uspjesi.

Churchill se sve više i više oduševljavao Titom iako je bio svjestan da se ovaj, pored borbe protiv okupatora, bori protiv povratka kralja i njegove vlade i za uspostavljanje komunističkog poretka u Jugoslaviji. U ovoj fazi Churchill daje prioritet vojnim ciljevima: vezivanju što većih fašističkih snaga na Balkanu i sprječavanju njihove upotrebe na drugim frontama.

Treba naglasiti da je kapitulacija Italije jako ojačala Titovu vojsku; ogromne količine vojnog materijala pale su im u ruke. Prije toga su partizani imali samo ono oružje i municiju koju su u borbi uspjeli oduzeti neprijatelju.

Churchill u jednom svom izvještaju (od 23. oktobra 1943.) procjenjuje da Tito veže na Balkanu 33 neprijateljske divizije (4). (On tu nabraja, uz 25 njemačkih, i 6 bugarskih divizija, a s druge strane ne spominje redovite hrvatske (domobranske) i ustaške snage. Churchill, također, tvrdi da je Titova narodnooslobodilačka vojska (NOV) u tom razdoblju brojala 200.000 vojnika (5).

Tito tvrdi u svojoj biografiji da su koncem 1943. godine bile vezane na Balkanu 22 njemačke divizije, 9 bugarskih i 20 satelitskih divizija (6). To su domobranske i ustaške, a možda su u računu i četnici i nedicevci.

Njemci su imenovali bivšeg jugosl. generala Nedića ministrom predsjednikom okupirane Srbije. On je, naravno, surađivao s Njemcima i također se borio protiv Titovih partizana.

Prema procjenama njemačkih i hrvatskih izvora NOV, potkraj 1943. broji nekih 125.000 do 130.000, odnosno do 150.000 naoružanih boraca (7).

Po podacima Jugoslavenske vojne enciklopedije, koja je izašla poslije rata, NOP u tom razdoblju broji 300.000 naoružanih boraca (8).

Kako bilo da bilo, Titova vojska je već tada bila ozbiljan vojnički faktor u borbi protiv Njemaca i njihovih pomagača. Broj boraca i njihovo naoružanje bili su u stalnom porastu.

Nevjerojatan je broj i raznolikost pomagača kojima su se Njemci služili u borbi protiv partizana (9).

Osim ustaša, hrvatske redovite vojske (domobrana) i bugarske vojske, bili su tu još bezbrojni drugi pomagači:

1. U Srbiji: Snage državne sigurnosti (oko 20.000 ljudi); Srpska udarna snaga (oko 5.000 ljudi); Srpski dobrovoljački korpus SDK koji je formirao Dimitrije Ljotić, (ultradesničarski srpski nacionalista) sastojao se od 5 bataljona, svaki sa 500, a kasnije 5 pukova, svaki sa 1.200 ljudi, pojačani pomoćnim jedinicama. Korpus je 1944. dosegao snagu od 9.000 ljudi i bio je sada pod kontrolom generala Nedića... Ruski obrambeni korpus, sastojao se od ruskih emigranata koji su 1921. pobjegli iz Sovjetske Rusije. Ovi su bili pojačani ruskim ratnim zarobljenicima (koji su prešli k Njemcima). Korpus se sastojao od 6 pukova, svega 20.000 ljudi. Četnici pod njemačkom komandom (legalizirani četnici), 8.000, poslije 16.000 ljudi. Njemačke (Volksdeutscher) jedinice za obranu sela napućenih njemačkom manjinom, oko 6.000 ljudi.

2. U Crnoj Gori (Montenegro): Narodna vojska Crne Gore, formirana je kao italijanska pomoćna snaga. Sadržavala je 6 četničkih bataljona i još druge četničke jedinice, zajedno nekih 23.000 ljudi. Kada su Njemci zamijenili Italijane, osnovana je Četnička armija koja se sastojala od nekih 10.000 ljudi. Osim toga, bilo je policijskih snaga koje su se, također, borile protiv partizana.

3. U Bugarskoj i Makedoniji: osim redovitih bugarskih oružanih snaga, bugarska vlada je u anektiranoj Makedoniji mobilizirala pomoćne snage za borbu protiv partizana. To su bili, u prvom redu, pristalice Makedonske revolucionarne organizacije (WMRO), koja je u 1934. godine sprovela atentat na jugoslavenskog kralja Aleksandra.

4. U Sloveniji, koja je bila podijeljena između Njemačke i Italije, uspostavljene su razne protukomunističke oružane snage: Slovenska legija – nekih 10.000 ljudi; Bjela garda – 4 do 6 hiljada ljudi. Četnici su se priključili. Oni su osnovali tzv. Smrtnu legiju sa 1.700 elitnih boraca. Njemci su nakon italijanske kapitu-

lacije uspostavili Slovensku domovinsku legiju, koja se sastojala iz 63 čete i raznih pomoćnih jedinica, inženjerije, veze, artiljerije. Sve zajedno 12.000 ljudi. Osim toga, mjesni Njemci su organizirali razne obrambene snage, kojima su se prključili i mnogi Slovenci...

5. U Hrvatskoj: kraj redovite vojske (domobrani) i ustaše (ustaška vojnica), uspostavljene su za borbu protiv partizana razne mjesne milicije. Tako na primjer, legija (muslimanska) pod vodstvom Huske, nekih 3.000 ljudi (u 25. poglavlju spominjem taj kuriozitet), ustaška obrambena milicija. Dobrovoljna milicija. Muslimanska milicija i druge. Četnici, koji su najprije služili Italijane, a poslije Njemce i brojne druge, već spomenute snage, koje su uspostavljene izvan Hrvatske, a onda ubačene u borbu protiv partizana u Hrvatskoj.

Saveznici su neko vrijeme pomagali i Tita i Mihajlovića. No nakon što nisu uspjeli pokrenuti Mihajlovića da odustane od suradnje s Njemcima i da se mjesto toga bori protiv njih, obustavljena mu je svaka potpora (10). U decembru 1943. je povučena engleska vojna misija, koja se nalazila na njegovom teritoriju. Od tada je opsežna logistička pomoć bila pružena Titovoj vojsci. Ona je dolazila zračnim putem iz južne Italije koju su Saveznici držali već od jeseni 1943. godine. Ta pomoć je potrajala do kraja rata. Tako je i pri glavnom štabu Hrvatske bila saveznička vojna misija na čelu s Churchillovim sinom Randolphom. I ostali članovi misije su bili engleski oficiri.

Intresantno je da su tu opsežnu vojničku i političku djelatnost na Balkanu predvodili Englezi i po ličnoj inicijativi Churchilla. Amerikanci se nisu mješali. Churchill je, doduše, obavještavao predsjednika Roosevelta o situaciji, ali ovaj nije imao nikakovo mišljenje ili vlastite ideje. Možda je pokušaj "samostalne" američke politike u Sjevernoj Africi i njihov katastrofalan rezultat, podučio Amerikance, da je zbog njihovog površnog poznavanja europskih naroda – politike, njihovog mentaliteta i njihove historije – bolje da ostanu po strani. (Sjetimo se samo imenovanja admirala Darlana, francuskog kolaboracionista, visokim komesarom Sjeverne Afrike i drugih "briljantnih" poteza.)

Churchill je, opet, uvijek vidjeo u Balkanu važnu strategijsku dasku odskočnicu. On je bio aktivan na Balkanu i u Prvom svjetskom ratu.¹

---

¹U Prvom svjetskom ratu je na njegovu inicijativu poslata pomorska snaga da zauzme Dardanelle i otvori prolaz između Sredozemnog mora i Crnog mora, za svoju, kao i rusku mornaricu. Osim toga, Churchill je želio otvoriti novi front protiv Centralnih sila (Njemačke i Austro-Ugarske), nakon što se rat na Zapadnom frontu "zaledio". Taj pokušaj bio je odlučen u bici kod Gallipolja, koju su Englezi sa svojim saveznicima Francuzima izgubili. Pred kraj rata je ipak otvorena "druga fronta" na Balkanu, kod Soluna u Grčkoj.

Sada je njegov interes bio upravljen ne samo prema Jugoslaviji, već i prema Grčkoj, gdje se također vodila borba koja je trebala odlučiti između povratka kralja ili komunističke države, koju su htjeli tamošnji partizani.

Intresantno je naznačiti da je Churchill želio proširiti vojničku suradnju s Titom i predložio mu je da zajednički oslobode neke jugoslavenske otoke, da bi uspostavili među sobom morsku vezu (11). Postojala je samo zračna veza. Churchill se čudio da Tito nije reagirao na taj prijedlog. Tito se protivio svakoj vojničkoj intervenciji Saveznika u Jugoslaviji. To nam je rečeno već na onoj prvoj skupštini, koju su održali partizani u Novom Vinodolskom, odmah iza kapitulacije Italije. Churchill nije sudjelovao na toj skupštini, pa kako je onda mogao to znati?

Oko Jugoslavije se politička situacija sve više komplikovala. Na sastanku "AVNOJ-a", (od partizana osnovanog privremenog Parlamenta Jugoslavije) sazvanog u Jajcu (mali gradić u Bosni) u jesen 1943. godine, odlučeno je da se kralju i njegovoj vladi zabranjuje povratak u Jugoslaviju (12). To je bio izazov zapadnim silama koje su zahtijevale slobodne izbore poslije rata.

Intresantan je stav Sovjetskog Saveza prem Titu, kojega bi trebali s oduševljenjem uzeti u svoj zagrljaj i svim snagama podupirati. Tito je bio vatreni komunist i odan Sovjetskom Savezu. No, Staljin zauzima sasvim drugačiji stav. U oktobru 1943. godine engleski ministar vanjskih poslova, Eden, posjećuje Moskvu i po nalogu Churchilla predlaže Rusima suradnju i pružanje pomoći Titu. Rusi ne pokazuju nikakov interes po tom predmetu (13).

Na konferenciji u Teheranu (14) održanoj koncem 1943. je, doduše, odlučeno pružiti maksimalnu pomoć Titovim partizanima, ali Rusi nisu bili uvjereni da je doprinos Tita tako značajan. Staljin je tvrdio da je broj neprijateljskih divizija koje veže Tito mnogo manji nego što tvrde Englezi.

Staljin je imao pravo. U tom vremenskom razdoblju imali su Njemci na zapadnom Balkanu (na teritoriju bivše Jugoslavije i Albanije) svega 9 divizija, dok je Churchill tvrdio da se radi o 25 njemačkih divizija (15).

Iznenadujuće je bilo da su Rusi izrazili želju da se i veza s Mihajlovićem nastavi. Rusi su, također, zahtijevali da se Tito sporazumi s kraljevskom vladom. Jedina praktična odluka u korist Tita bila je spremnost Sovjeta da pošalju i oni svoju vojnu misiju na partizanski teritorij.

Prije sastanka u Jajcu Tito je molio Staljina da ovaj prizna njegov privremeni parlament, što bi, naravno, jako učvrstilo položaj Tita u Ju-

goslaviji, tako i prema Saveznicima koji su željeli sporazum Tito – kralj. I opet su Rusi razočarali Tita i uskratili mu priznanje (16).

Tek u jesen 1944. godine, kada je Crvena armija dosegla jugoslavensku granicu, Sovjeti naoružavaju Narodnooslobodilačku vojsku. Sovjeti su već ranije uputili vojnu misiju na oslobođeni teritorij, ali je njihova pomoć u to vrijeme bila minimalna.

Saveznici su nastavili sa svojim naporima da nađu neki “modus vivendi” između Tita i od Saveznika priznate jugoslavenske vlade u emigraciji s kraljem Petrom II na čelu (sjedište te vlade je bilo u Londonu, a kasnije u Kairu).

Da bi stvorili atmosferu za pregovore, Saveznici su zahtijevali od kralja Petra II i emigrantske jugoslavenske vlade da se odreknu Mihajlovića i da ga riješe dužnosti ministra vojske. Taj zahtjev Saveznika je konačno i sproveden u djelo, ali je položaj kralja i njegove vlade sve više slabio.

Tito

Tko je bio taj famozni Tito, bez kojega ustanak protiv okupatora možda ne bi nikada započeo, a sigurno ne bi dosegao te razmjere i te uspjehe? Valjda nitko drugi ne bi znao tako iskoristiti uspjehe na bojnopolju, da bi ostvario svoje političke ciljeve u potpunosti.

Josip Broz (kasnije si je u ilegalnosti prisvojio ime Tito) rođen je 1892. godine u Kumrovcu, malom mjestu u pokrajini Zagorje, nedaleko od Zagreba (17). Sin seljaka, u obitelji od petnaestoro djece (mnogi su poumivali; redovita pojava u to vrijeme, naročito na selu). Po svršetku osnovne škole učio je zanat bravara i radio u raznim radionicama i tvornicama. Od rane mladosti njegov interes je bio posvećen radničkim pokretima, koji su onda još bili nova pojava i od vlasti progonjeni. Hrvatska je tada bila dio Austrougarske monarhije. Mladi Tito se sve više angažirao za radničke skupštine, proteste i štrajkove. Tako je rano došao u konflikt s vlastima i bio je više puta hapšen.

Treba još naznačiti da je Tito bio samouk. Sve svoje slobodno vrijeme posvećivao je čitanju knjiga i časopisa. Kako on sam kaže, čitao je svaki tiskani papirić.

U Prvom svjetskom ratu bio je mobiliziran i poslan na rusku frontu gdje je 1915. godine pao u zarobljeništvo.

U oktobru 1917. godine izbila je boljševička revolucija i u nastavku građanski rat između pristalica i protivnika komunista. Objе strane

su pokušavale pridobiti za tu borbu, svaki za sebe, i mase ratnih zarobljenika. To su bili izvježbani vojnici. Za Tita nije bilo teško odlučiti za koju stranu se opredijeliti. Priključio se novouspostavljenoj Crvenoj armiji. Njegova jedinica nije bila angažirana ni u kakvoj borbi iako je to Tito jako želio.

Na koncu se ipak vratio u svoju domovinu. S njime žena koju je zavolio i oženio u Rusiji, njegova prva žena, Belousnova.

Tu se sve potpuno promijenilo. Država kojoj je pripadao i za koju je poslat u rat, raspala se. Mjesto toga, njegova domovina Hrvatska se ujedinila s drugim slavenskim narodima u novu državu: Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca (to ime je kasnije promjenjeno u Jugoslaviju). Na čelu je bio srpski kralj Petar I iz dinastije Karađorđevića. Njega je naslijedio njegov sin Aleksandar I.

Tito je radio na raznim mjestima. Među ostalim i u jednom paromlinu srednjeg kapaciteta, čiji je vlasnik bio, po Titovom opisu: "Dobročudan Jevrej s velikom familijom". (Mlinari su bili uglavnom Jevreji, tako i članovi naše obitelji.)

Politički, Tito je sada već bio ukorijenjeni, aktivni komunist i opet je brzo došao u konflikt s vlastima. Komunistička partija je bila od 1921. godine zabranjena u Jugoslaviji.

Ne samo Komunistička partija, koja je imala u to vrijeme mali broj pristalica, već i najpopularnija i najveća stranka u Hrvatskoj – Seljačka stranka – nalazila se u borbi protiv jugoslavenske vlade u Beogradu. Hrvati nisu bili od početka zadovoljni Jugoslavijom. Tvrdili su da Srbi vladaju zemljom, tlače i iskorištavaju Hrvate, što je u velikoj mjeri i bilo točno.

Seljačka stranka se borila za nacionalna prava Hrvata.

Komunisti za poboljšanje položaja radničkog staleža. Ipak, oni su podupirali i Hrvatsku seljačku stranku i, uopće, svaku opoziciju, pa čak i fašističku da bi postigli svoj stvarni cilj: rušenje postojećeg režima i uspostavljanje boljševičke države.

Komunistička partija Jugoslavije, i komunističke partije u drugim zemljama, bile su udružene u "Kominterni", čije je sjedište bilo u Moskvi.

Odatle su crpili ideologiju i dobivali upute kako sprovesti revoluciju u svojoj zemlji.

Tito je sada već ispunjavao razne dužnosti u radničkim sindikatima (bio je izabran za sekretara Sindikata metalskih radnika za cijelu Hrvatsku) i u vođstvo partije. On je organizirao štrajkove i protestne

skupštine u raznim mjestima i držao govore i agitirao za komunističku ideologiju.

Na kraju, Tito je uhapšen i osuđen zajedno s drugim komunistima. Osuda nad Titom je glasila: pet godina robije (tj. prisilnog rada). To je bilo 1928. godine.

Prije njega je već bio osuđen vođa i ideolog partije, beogradski intelektualac i slikar (i Jevrej), Moshe Piade. On je bio osuđen na 20 godina robije. Poslije svog oslobođenja postao je Titova "desna ruka" u partizanskom pokretu za vrijeme rata i za Titovog režima poslije rata.

Tito nakon što je oslobođen, nastavio je svoju djelatnost u partiji, putujući po cijeloj Jugoslaviji i u inozemstvo, sve potpuno ilegalno, pod tuđim imenima i sa krivim ispravama. On posjećuje i Moskvu, da bi sudjelovao kao delegat jugoslavenske Komunističke partije na sedmom kongresu Kominterne.

"Kominternu" (vrhovna organizacija svih komunističkih partija na svijetu) imala je za zadaću potkopavanje postojećih režima, bili oni fašistički ili demokratski, ili kakvi drugi, sa ciljem uspostavljanja komunističkog poretka. Kada su se zapadni Saveznici udružili sa Sovjetskim Savezom u borbi protiv Hitlera, ovi su zahtijevali ukinuće te "ustanove". Staljin je pristao, ali je umjesto toga uspostavio "Kominform", čija je svrha trebala biti izmjena informacija među komunističkim partijama ali, također, i koordinacija među njima. U stvari, ciljevi su ostali isti: širenje komunizma širom svijeta.

Interesantno je da se u Titovoj biografiji spominju mnogobrojne nesuglasice između njega i sovjetskog vođstva, i sa samim Staljinom, već u to doba. Osim toga, zabilježena su Titova kritička zapažanja o onome što se događalo u Staljinovom režimu.

Zar Tito nije do njegovog isključenja iz Kominforma, slijepo vjerovao u sovjetsko vođstvo i bio mu potpuno odan? Tako je bar izgledalo po onome što je Tito činio i što je govorio.

Titov biograf i bliski saradnik, Vladimir Dedijer, objavio je knjigu "Tito" 1952. godine, dakle, poslije Titovog isključenja iz Kominforma 1948. godine. Zato je moguće da su neki "raniji konflikti" sa Staljinom "dodati", kao neka "predigra", koja treba da razjasni kasniji potpuni raskol između tih dviju ličnosti.

No, vratimo se hronološkom razvoju događaja.

Izbio je građanski rat u Španiji. Fašisti na čelu s generalom Frankom (iza kojega je stajala fašistička Italija i nacistička Njemačka), pobunili su se protiv republikanske vlade (koja je bila komunistički orijentirana). Titova dužnost je bila da sakuplja dobrovoljce koji će se boriti na strani republikanaca i prebaci ih u Španiju ilegalno, jer jugosla-

venska vlada nije željela biti upletena u taj konflikt. Sam Tito nije bio u Španiji i nije sudjelovao u borbi, iako se to često tvrdilo.

Tito je, međutim, već bio član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Kada su Njemci zajedno sa svojim saveznicima Italijanima, Bugarima i Mađarima napali, zauzeli i uništili Jugoslaviju u aprilu 1941. Komunistička partija je smjesta počela da sprema oružani ustanak! Tako je to bilo prema zvaničnoj jugoslavenskoj poslijeratnoj historiji.

Tu tvrdnju treba oprezno preispitati. U to vrijeme Sovjetski Savez je još bio vezan s nacističkom Njemačkom sporazumom Ribbentrop-Molotov, koji je sklopljen u augustu 1939.

Do njemačkog iznenadnog napada na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, vladala je potpuna harmonija među tim dvema zemaljama: Sovjeti su s Njemcima podijelili Poljsku, nakon što je poljska vojska bila poražena od Njemaca. Njemačka je bila sporazumna s anektiranjem baltičkih zemalja Sovjetskom Savezu (1940). U ratu između Sovjetskog Saveza i Finske (u zimu 1939/40), Njemci su podupirali Sovjete. Sovjetski Savez je opskrbljivao Njemce sirovinama od velike važnosti za vođenje rata. Komunistička partija u Francuskoj (gdje je uvijek bila jaka), po naredbi iz Moskve pledirala je protiv "imperjalističkog rata" protiv Njemačke. Ta komunistička propaganda imala je razorno djelovanje na moral francuskih vojnika.

Sam Sovjetski Savez je nekoliko dana iza jugoslavenske kapitulacije priznao da Jugoslavija, kao država, više ne postoji i diplomatsko predstavništvo je povučeno iz Beograda. Što bi, dakle, moglo potaknuti Komunističku partiju, koja je primala naređenja iz Moskve, da se požuri s ustankom?

Odlučan je za Komunističku partiju u Jugoslaviji bio 22. juni iste godine, kada je Njemačka napala na Sovjetski Savez. Sada je zaista počeo "ustanak" predvođen Komunističkom partijom. Osnovan je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Tito je bio jednoglasno izabran i imenovan vrhovnim komandantom (kasnije je i imenovan maršalom).

Četiri godine će Tito predvoditi tu herojsku, nejednaku, a ipak tako uspješnu borbu. Samo dominantna, otvrdla, ustrajna i iskusna ličnost kao Tito mogla je to postići.

Iako je njegova borba bila usmjerena k oslobođenju naroda od okupatora, njegov konačni cilj je bio uspostavljanje komunističke države na teritoriju Jugoslavije.

Karizmatičan i uspješan, Tito je stekao povjerenje Saveznika, koji su mu pružili svu moguću pomoć i vjerovali njegovom obećanju da će

poslije rata, na slobodnim izborima, biti odlučena politička konstelacija Jugoslavije. Obećanje nije održao.

Lični kult Tita započeo je već na početku i sproveden je u punom opsegu, kao kod svih diktatora.

Tito se zaista uzdigao od jednostavnog radnika do uspješnog vojskovođe, političara, pa sve do vrha države. Može se reći “svojim vlastitim rukama”.

Poslije rata su ga, također, očekivala teška vremena, kada ga je Staljin prognao iz “komunističke porodice” i fizički ugrozio njegov opstanak.

Tito će sve poteškoće savladati ne štedeći primjenu sile i terora, u prvom redu protiv onih svojih pristalica koji su ga iznevjerili i, uopće, protiv svog vlastitog naroda.

Kod Tita se pojavilo novo svojstvo: težnja za raskošom i bezobzirna rasipnost. Bezbrojni dvorci, jahte, blistave uniforme, skupocjeni konji i slično, obilježavaju godine njegove vlasti. Komunistička propaganda je znala i ovu obijesnost njihovog vođe razjasniti narodu, koji je živjeo u bijedi: “To mu pripada, to mu je njegova borba dala”.

Možda treba, na kraju, spomenuti još i sudbinu Titovog glavnog suparnika – Mihajlovića. On je poslije svršetka rata bio napušten i usamljen. Skrivao se u šumama i na kraju pao vlastima u ruke. Osuđen je na smrt i streljan.

Pojavio se novi prijatelj

Na sreću, na našem sektoru nije bilo četnika. Ne znam što bi se dogodilo s nama, potpuno neiskusnim i neizvježbanim, da su se oni pojavili.

U slobodno vrijeme morali smo pomagati u istovarivanju robe koja je dan i noć stizala. Partizani, znajući da neće moći da održe ove teritorije uz morsku obalu, gledali su da taj, od Italijana napušten materijal sklone u šume.

Jednog jutra je k nama stiglo desetak topova koje su vukli konji i mazge. Topovi su sakriveni u šumi, a konji i mazge su predati našoj brizi.

Neki moji drugovi su se opredjelili za mazge, a drugi za konje. Ja nisam volio ni jedne, ni druge. Iako sam bio gradsko dijete, ipak sam konje viđao, a mazge prvi puta sad. Zato sam se opredjelio za konje. Uspio sam nagovoriti vodnika da mi povjeri samo tri konja, umjesto pet, kako se to od nas zahtijevalo.

Najviše su nadrljali oni s mazgama. Ispostavilo se da je to prava divlja životinja, teška za savladati i, k tome, opasno se rita stražnjm nogama.

Prvo smo uspostavili komunikaciju s tim životinjama, koje su razumjele samo italijanski. Služili smo se kletvama kao "porka bestia", "porka mizerija" i još mnogo ljepšima iz opširnog italijanskog repertoara. To je pomoglo.

Trebalo ih je nahraniti i napojiti. Kada sam ih vodio na pašu, teško je bilo raspoznati da li ja njih vodim ili oni vode mene.

Jednog dana, kada sam stražario na raskršću, sišao je s jednog teretnog auta partizan, očito neki funkcioner. Onda još nije bilo oficirskih činova. Pitao me je gdje je kuhinja. Kada se vratio, sjeo je na svoju torbu i, izgleda, čekao na prijevoz. Čovjek je bio srednjih godina, inteligentnog izgleda. Nije imao niti jednu dlaku na glavi. Nosio je revolver, što je označavalo neki status. Cijelo vrijeme me je promatrao, dok sam tako šetao pred njegovim očima. Na koncu me pozvao k sebi i pitao me nešto što sam najmanje očekivao: "Jesi li Jevrej?" Bio sam jako ljut i pitao sam ga: "Zar i kod partizana postoji rasno pitanje?" No njegov od-

govor me je još više iznenadio: "Ja sam, naime, također Jevrej!" To je, naravno, već drugačije zvučilo.

Ispostavilo se da je on inženjer, funkcioner u Glavnom štabu Hrvatske. Sada putuje u Novi Vinodol. Pitao me da li znam tamo nekoga kod koga bi se mogao okupati. Već godinu dana nije vidjeo kupaonu. Naravno, predložio sam mu da ode mojim roditeljima koji će ga rado primiti. Bila je to i prilika da im se javim. On mi je obećao da će ih posjetiti.

I zaista, između mojih roditelja i tog čovjeka (čijeg se imena na žalost ne sjećam) razvilo se srdačno prijateljstvo. Za to sam, naravno, saznao tek kada sam se vratio kući u Novi.

U narednim tjednima taj naš novi prijatelj će nam mnogo pomoći. Možda nam je i živote spasio.

Eto, opet slučaj, ili sudbina. Sasvim nepredviđeno se na pozornici pojavi potpuno strana osoba koja će imati sudbonosnu ulogu u našem životu. Kao i ona mlada žena u Zagrebu, koja nam je pribavila propusnice za bijeg. I nju prije nismo poznavali i baš u najkritičnijem času ušla je spasonosno u naš život.

Moji osjećaji i uspomene su me zaveli i počinjem pripovijedati o onome što se prije dogodilo i o onome što će se dogoditi u budućnosti. Treba da se vratim gdje sam stao, dakle, na moju stražu u Mošunama.

Ja sam se razbolio

Naporan rad, zima i spavanje vani na otvorenom postali su nepodnošljivi. Naročito za mene koji sam uvijek bio osjetljiv na prehlade. Na koncu sam dobio visoku temperaturu. Sav sam gorio i to se i vidjelo na meni. Doktora nije bilo, čak ni nekog bolničara. Ja se nisam tužio. Moj vodnik je bio jednostavan dečko, koji nije sakrivao svoju nepovjerljivost prema "entelegantima" (kao i onaj u Novom). Mene je ipak cijenio, jer je vidio da dajem sve od sebe i odlučio je da me pošalje natrag u moju četu u Novi, da me pregleda doktor.

Dok sam na raskršću čekao na neki prijevoz, opet se pojavio onaj novi prijatelj, kojega sam poslao mojim roditeljima. Od njega sam čuo da je bio odlično pogošćen i da se sprijateljio s mojim roditeljima. On se vraćao u Glavni štab, ali se zaustavio da bi meni izradio dopust. Naravno, to više nije bilo potrebno, jer sam već bio poslan kući. On je obećao da će moje roditelje prvom prilikom opet posjetiti.

Ja sam se popeo na auto koji nije putovao u Novi, ali u tom pravcu. Nešto kasnije sam morao sići i ostatak puta prepješačiti. Sa mnom je bio i jedan bivši carinik, koji je tvrdio da poznaje kraći put. Pričao mi je da je tu prije rata hvatao krijumčare i zato dobro poznaje teren. Put je vodio kroz gustu šikaru i preko klisura. Taj "iskusni lovac krijumčara" je brzo izgubio orijentaciju i mi smo satima lutali. Ja sa visokom temperaturom.

Kada sam konačno, poslednjom snagom, stigao kući, odmah sam se onesvjestio. Mjesni liječnik (ne onaj italijanski konfident, koji je još bio u zatvoru), ustanovio je upalu pluća i porebrica. Penicilina još nije bilo i zato se moje ozdravljenje produžilo. Moj otac je odnio liječnički nalaz u četvrtu i oni su mi poručili da se ne žurim i da se vratim tek kada budem potpuno zdrav. Onda još nisam znao da se nikada više neću vratiti u tu četvrtu.

Mi moramo napustiti Novi

Međutim, vojna situacija se jako pogoršala. Njemci, nakon što su pretekli Saveznike i okupirali veći dio Italije, krenuli su sada protiv partizana, koji su u to vrijeme držali čitavu istočnu obalu Jadrana.

Tako su se jednog dana njemački tenkovi "prošetali" do Crikvenice, koja leži manje od deset kilometara od Novog. Njemci su se još istog dana vratili na italijansku granicu u Rijeci (Fiume). Ona je, također, bila manje od pedeset kilometara od nas. Bilo je jasno da će oni, kada sakupe dovoljno snaga, opet doći i zauzeti čitavu obalu. Bilo je rečeno da će se u tom slučaju partizani povući u brda, kako su to uvijek radili kada je neprijatelj došao s velikim snagama, da bi ga zgodnom prilikom napali iz zasjede.

Taj dan, kada su Njemci bili u Crikvenici, partizani su digli u zrak most na glavnoj cesti (onaj koji sam čuvao prvih dana u partizanima). To, naravno, nije moglo zaustaviti njemačke tenkove.

Mnogi su taj dan pobjegli, tako i jedna jevrejska familija. Njima je svojedobno moj tata učinio veliku uslugu. Oni nas čak o bijegu nisu ni obavijestili. No, kako rekoh, Njemci su se opet povukli i svi civili i partizani su se vratili u Novi. Bilo je jasno da treba napustiti to ugroženo područje, ali se mi nismo mogli maknuti, jer sam ja još imao temperaturu.

Pojavili su se njemački avioni. Prvog dana bacali su letke. U njima su nam saopćili da će nas hrvatska vojska uskoro osloboditi od komunističkih bandita.

Drugog dana se pojavio jedan avion, vjerojatno izviđač. U luci su bile četiri lađe, tako rekuć, pod našom kućom. Ove lađe su smjesta isplovile u pravcu Senja, koji leži dvadesetak kilometra južno od Novoga.

Nakon nekog vremena pojavila su se četiri njemačka bombardera. Oni su kružili nad lukom i pošto nisu našli te lađe, produžili su i teško bombardirali Senj. Mi smo opet imali sreće.

Nekoliko dana iza toga osvanuo je naš prijatelj iz Glavnog štaba. On je specijalno došao da nas odvede odatde, jer je postojala neposredna opasnost od njemačkog napada. Nastojao je na tome da moramo napustiti Novi još istoga dana. Ja sam se još jako loše osjećao, ali smo znali da sami nećemo biti u stanju bježati, a on nam je obećao da će se pobrinuti za prijevoz.

Bio je problem što sam ja bio vezan za moju četvu.

“I to ću ja urediti, ja sam tvom komandantu obećao da ću mu pribaviti revolver i eto, tu je” – rekao je naš prijatelj.

Ponos partizanskih oficira je bilo njihovo oružje i da bude drugačije od drugih partizana. Najveća čast bila je posjedovati njemački “parabelum”, jer je taj poticao od njemačkog zarobljenog ili ubijenog oficira. To je bilo odlično oružje. Kasnije je bio engleski “sten”. Toga su mrzili, jer je bio engleski, a ne ruski. Osim toga bio je jako nepouzdan (bar prvi modeli). Znao je sam od sebe zapucati. Poslije je na naročiti zahtjev partizana došlo nešto ruskih puškomitraljeza (sličnih današnjim kalašnjikovima). Ovi su bili tako teški, da su ih također mrzili, ali se nisu tužili i šutke su trpeli.

Ja sam dobio zvaničnu potvrdu da sam otpušten iz moje čete “do opoziva”. To je bio čudan dokumenat, jer nije bilo jasno tko će ga “opozvati” i kako, nakon što sam se odvojio i udaljio od moje čete?

Glavno je, da je nosio potpis komandanta čete i žig: petokraku zvijezdu.

Kako bilo da bilo, “dokument” mi je služio dugo vremena.

Zaboravio sam na svoju pušku, ali to je uredila moja mama. Ona ju je odnijela u općinu i tamo su je bez daljnijega primili. Može se reći da me je moja mama razoružala. Iduću godinu i pol, koju sam proveo u partizanima, nisam više dobio pušku u ruke.

S našim prijateljem smo se uputili do komande mjesta, jer su odatle polazili automobili u svim pravcima. Mi smo se popeli, naravno, uz njegovu pomoć na teretnjak koji je vozio robu i vojnike u neko mjesto u unutrašnjosti. Bilo je važno, po mišljenju našeg prijatelja, napustiti obalu još iste večeri.

Teretnjak je bio pretrpan. Po njegovom nalogu i uprkos protestu svih prisutnih, smijestio je mene, koji sam još bio bolestan, s mamom u kabinu. Tatu gore sa partizanima, a za njega samoga već nije bilo mjesta. On je za cijelo vrijeme prevoza stajao na stepenici kraj kabine i držao se za ogledalo auta.

Kada smo konačno, kasno noću, stigli u jedno malo selo, pribavio nam je mjesto za prenoćište i hranu.

Drugi dan je trebalo produžiti put. Jedini teretnjak bio je opet pretrpan. Bili su tu i ranjeni partizani. Naš prijatelj je nekoliko lakše ranjenih skinuo radi nas. Izbila je prava pobuna: "Civilni da putuju, a ranjeni partizani da ostanu" (to zaista nije bilo u redu!). On nije popustio i tvrdio je da mora "ove civile" sprovesti u Glavni štab, i to hitno.

Što je bio naš cilj i gdje je poželjno da se zaustavimo? Do sada nismo o tome govorili, ali sada je trebalo nešto odlučiti. Moji su roditelji imali jednu ideju. Brat naše bivše kućne pomoćnice živjeo je u Otočcu, u pokrajini Lici. To mjesto se nalazilo u središtu partizanskog oslobođenog teritorija. Mi smo tog čovjeka poznavali. On je bio par puta u Zagrebu i kod nas je prenoćio. Ostavio je dobar utisak. Našem prijatelju se taj prijedlog sviđao, ali je rekao da će biti potrebno prije toga provjeriti njegovu političku orijentaciju. Naime, da li nije surađivao s ustašama kada su ovi bili u Otočcu?

Naš put je trajao još dva dana. Putovali smo teretnjacima, a jedanput čak autobusom. Na kraju, stigli smo na naš cilj. Naš prijatelj je provjerio kod sigurnosnih vlasti da taj čovjek, kod kojega smo se htjeli smjestiti, živi sa ženom i kćerkom izvan samog grada, te da su to mirni ljudi i da nisu imali nikakovu vezu s ustašama.

Otočac je mali grad s hrvatskim pučanstvom. U tom kraju, kao i u mnogim drugim u Hrvatskoj, sela su bila srpska i hrvatska, jedna kraj drugih. Hrvatski gradovi i sela u Lici su bili ustaška kolijevka. Vodeće ustaše potječu iz Like.

Nekoliko tjedana prije nego smo mi stigli u Otočac, odigrala se tu teška i krvava drama. U to doba Otočac se računao kao sigurna "pozadina". U njemu su bile koncentrirane važne partizanske ustanove. Neposredno poslije italijanske kapitulacije, veći dio vojske se nalazio u novooslobođenom primorju. Tamo su razoružavali italijansku armiju.

Jedne noći je u Otočac upala četa ustaša, koji su došli iz Gospića, glavnog ustaškog uporišta u tom dijelu Hrvatske. Oni su u dvije ili tri noći prepješačili udaljenost od nekih 60 km, skrivajući se na putu u hrvatskim selima, čiji su stanovnici s njima surađivali.

U Otočcu su pobili mnoge partizane, iskoristivši efekt iznenađenja. No, najveća drama odigrala se u gradskoj bolnici. Tu je među bolesnicima ležalo desetak teško ranjenih partizana. Opatice, koje su radile u bolnici kao "milosrdne sestre" vodile su ustaše od kreveta do kreveta i pokazivale im koji među bolesnicima su partizani. Ustaše su ih jednostavno zaklale noževima.

Ujutro su ustaše napustile grad, a s njima su otišle i "milosrdne sestre".

Ove četiri milosrdne sestre su poslije rata pronađene i osuđene (1).

Kada smo mi stigli, sve se smirilo i grad je opet bio čvrsto u partizanskim rukama. Naš prijatelj bi nas rado otpratio, da bi se uvjerio da smo se dobro smjestili, ali je on bio zbog nas već u velikom zakašnjenju. Oprostio se od nas i obećao da će nas za nekoliko dana posjetiti.

Na žalost, do toga nije došlo. Ovo je bilo posljednji put da smo ga vidjeli.

On je zaista nekoliko dana kasnije prošao kroz Otočac u novoj misiji. Ostavio je kod vojnog apotekara, Brajkovića, cigarete za moga tatu i poruku da će nas na povratku posjetiti. No, to je bilo posljednje što smo o njemu čuli iako smo se svuda raspitivali. Tek nekoliko mjeseci kasnije upoznali smo jednog visokog oficira iz Glavnog štaba i on nam je ispričao što se s tim prijateljem dogodilo: onaj isti dan kada je prošao Otočcem s još jednim inženjerom, njihov auto je "naletio" na kolonu njemačkih tenkova i obojica su bili na mjestu ubijeni. Općenito, taj oficir se izražavao negativno o našem prijatelju. Tvrдио je kako se on običavao izdavati kao neka važna ličnost iz Glavnog štaba i nastupao je s autoritetom koji mu nije pripadao. On je bio običan partizan koji je kao inženjer bio zaposlen na sakupljanju i sortiranju zaplijenjenog oružja.

Mene do danas opterećuje misao da je taj divan čovjek nastradao, indirektno, našom krivnjom. Naime, da se nije zadržao zbog nas, vjerojatno bi putovao tom cestom dan ili dva ranije, to jest prije njemačke ofanzive, koja je na tom sektoru baš tog dana započela.

Mi o njemu znademo jako malo. Čak nam ni svoje prezime nije otkrio. On je nešto strašno preživjeo, zato je i izgubio svu kosu i izgledao desetak godina stariji nego što je zaista bio.

Jedne noći je mom tati pričao o tome u nekoliko rečenica. On je u Novom Sadu bio među onim Jevrejima koje su Mađari odveli na obalu Dunava da bi ih streljali. Kada je streljanje bilo u punom jeku, mađarski oficir je naznačio sa sabljom kraj njega: "dovde" – i on je ostao pošteđen.

To krvoproliće, koje je trajalo tri dana, odigralo se između 21. i 23. januara 1942. Mađarska vojska je iscenirala "pobunu". Na to je kao odmazda ubijeno 870 Jevreja i 430 Srba (2).

Novi Sad je grad u pokrajini Vojvodini. Stanovništvo je bilo pretežno mađarsko. Poslije Prvog svjetskog rata Vojvodina je priključena Jugoslaviji. Po raspadu Kraljevine Jugoslavije Njemačka je vratila tu pokrajinu svojim saveznicima Mađarima. Ovi su terorizirali i proganjali Srbe i Jevreje. Dok je u "staroj Mađarskoj" u to doba (1941. do 1944.) još postupak prema Jevrejima bio manje ili više human, u anektiranim područjima je bjesnila njihova okupaciona vojska, a još više, surova mađarska žandarmerija. Tu pojavu susrećemo kod svih satelitskih režima. Tako, na primjer, kako sam već ranije pomenuo, Bugarska nije izručila Njemcima niti jednog bugarskog Jevreja, ali je izručila sve Jevreje sa anektiranog područja.

Rekao je još da je potpuno sam. Je li imao familiju? Kakva ih je sudbina zadesila? Nikada o tome nije govorio, a mi smo se suzdržali od zapitkivanja.

Otočac

No, vratimo se na onaj dan kada smo se rastali od našeg prijatelja i pošli da tražimo familiju Ostović. Tako su se oni zvali. Oni su nas jako lijepo primili. Imali su veoma prostranu seljačku kuću. Rado su nam iznajmili lijepu sobu i mama se mogla služiti kuhinjom.

Na oslobođenom partizanskom teritoriju nitko nije bio plaćen – partizani, civilni funkcioneri itd. Sve se odvijalo na dobrovoljnoj bazi. Našim domaćinima novac je dobro došao. Oni su imali malo zemlje i malo gospodarstvo koje ih je prehranjivalo, ali u novcu je postojala oskudica na partizanskom teritoriju. Ekonomija je bila bazirana na autarkijskom gospodarstvu, kako je to bilo i prije u tim krajevima. Seljak je proizvodio sve poljoprivredne proizvode koje je trebao za sebe. U bogatijim krajevima i za prodaju. Odjeću i obuću su, također, sami proizvodili, od ovčije vune i sirove kože. Drva je bilo u izobilju i jako jeftino: za grijanje u zimu i za izradu pokućstva i gradnju kuća (sve je to, naravno, bilo jako primitivno). U bogatijim i većim selima znala je biti mala sitničarska radnja koja je obično pripadala Jevreju. Tu, u ovom siromašnom kraju, nije bilo sitničarskih radnji i nije bilo Jevreja "ni za lijek". Izmjena dobara je bila na sajmu, koji se održavao jednom na tjedan u obližnjem gradu. Od utrška se kupovalo ono što sami nisu proizvodili. Toga je bilo jako malo u ovom kraju: šibice, sol i šećer – nekoliko kocaka za blagdanski kolač. Osim toga, boja za farbanje odjeće.

Naravno, trebalo je koji puta kupiti neko oruđe za obradu zemlje. Obično najosnovnije, jer je obrada zemlje u tim krajevima bila jako primitivna. Te su se stvari kupovale u dućanima u gradu. Plaćalo se na otplatu ili "u naturi": toliko jaja za srp itd. Veliki luksuz bile su cipele (tvorničke). I onaj koji ih je posjedovao, nosio ih je samo kada se išlo u grad, naročito nedeljom u crkvu.

Ta autarkijska ekonomija omogućila je opskrbu partizana s najnužnijim proizvodima, a civilnom pučanstvu da preživi.

No to nije bilo tako jednostavno. Za vrijeme borbi, sela su bila napuštena, opustošena, opljačkana i popaljena. Seljaci su bježali i opet bi se vratili kada je to bilo moguće. Opet bi sagradili neku daščaru, samo da je krov nad glavom. Obradivali bi opet zemlju. Partizani su im koji put pribavljali nešto stoke i konje. I sve bi počelo iznova. Za vrijeme četiri godine partizanske borbe, taj se scenario ponovio više puta na istom teritoriju i s istim igračima.

Kod obitelji Ostović smo opet našli miran kut. Ništa nam nije manjkalo. Ja sam si još našao malo razonode, udvarajući njihovoj kćerki, koja je bila par godina mlađa od mene. Bila je lijepa djevojčica, ali malo debeljuškasta za moj ukus. Ona je moja približavanja rado primala. Čak smo nekoliko puta izašli na zabave i ples koji su priređivali partizani, da bi podigli moral vojnika, kao i civila.

Ja do danas ne znam plesati. Onda još nisam znao kakav sam antitalenat, pa sam se dao podučavati od moje prijateljice. Poslije su bile još mnoge koje su to pokušale, ali uvijek bez uspjeha. Na kraju sam svoj problem riješio time što sam oženio djevojku koja, također, nije znala plesati. Naravno da je to bilo mnogo godina kasnije.

U Otočcu je bilo u to vrijeme nekoliko jevrejskih obitelji iz Zagreba, koje su moji roditelji poznavali. Među njima i Hugo Wollner i njegova žena. To je onaj Wollner koji nam je u Crikvenici dao dobar savjet, da ne ostanemo tamo, već da produžimo za Novi Vinodol. Oni su bili vrlo imućni ljudi. Djecu nisu imali. S njima su još bile, njihova nećakinja, vrlo lijepa djevojka, imala je 24 godine, te stara baka. Oni su živjeli u lošem stanu, pa je moj tata nagovorio naše domaćine da im iznajme sobu koja je još bila slobodna. Prostrana soba u dobroj kući, za četvoro, bila je veliki komfor! Nama je bilo jako ugodno s njima, jer smo imali s kime razgovarati. S druge strane, došlo je do napetosti između gazdarice i gospođe Wollner, što je negativno djelovalo i na odnos naših domaćina prema nama.

Bilo je i malih problema; mi muškarci smo se nekako brijali starim britvama, ali nije bilo brijača koji bi nas ošišao. Wollner, koji je u Zagrebu posjedovao veletrgovinu, imao je sa sobom razne stvari na koje ni-

kada ne bismo pomislili da ih ponesemo. Tako i aparat za šišanje kakav su rabili brijači. Mi smo jedan drugog šišali kako smo najbolje znali. Wollner je šišao tatu i mene. Dao si je mnogo truda, pa smo "nekako" ispali. Ja sam šišao njega. Izgleda da i za to zvanje nisam talentiran, pa sam mog klijenta u pravom smislu unakazio. Tata mi je priskočio u pomoć pokušavši da izravna "stepenice", ali s malo uspjeha.

Wollner je imao brata koji je poslije kapitulacije Italije i oslobođenja iz logora ostao na otoku Rabu, te nije prešao na "kopno" kako su to partizani preporučili. Neke porodice ostale su na Rabu gdje su životni uslovi bili neuporedivo bolji nego na partizanskom području – u zapuštenim selima i uvijek u bijegu. Bila je tu još i nada da će uspjeti prebaciti se u južnu Italiju, gdje su bili Englezi i Amerikanci. S druge strane, otok je predstavljao klopku iz koje se nije dalo pobjeći. Kada su ga Njemci u proljeće 1944. zauzeli, odmah su pohvatili sve Jevreje (100 do 200 osoba) i poslali ih u Auschwitz. Samo kćerka od ovih Wollnerovih je preživjela.

Moj otpust iz vojske je, naravno, još uvijek bio na snazi, jer ga nitko nije "opozvao". Bilo je jasno da tako neće ići dugo vremena. Zato sam htio da se vratim u vojsku svojom inicijativom i da se smjestim tamo gdje će meni biti dobro.

U to vrijeme je bila u Otočcu smještena centralna radio-tehnička radionica IV korpusa. Spomenuo sam da sam se nekoliko godina bavio radio tehnikom iz hobija i stekao praktičnim radom neko iskustvo, a na raznim kursovima dosta teoretskog znanja da bih mogao raditi kao radio-tehničar.

Prijavio sam se kod komandanta radionice i ispričao mu što znam i molio da budem primljen u njegovu radionicu. Jedino pitanje koje mi je postavio, nije se odnosilo na moje tehničko znanje. On me je pitao da li sam Jevrej? Kada je čuo moj potvrdni odgovor, izjavio je na moje zaprepaštenje, da on ne želi Jevreja u svojoj radionici.

Ja sam protestirao: "Pa mi smo partizani, a ne fašisti i mi se protivimo rasizmu!" On je hladno odgovorio: "To je istina, ali ja imam loše iskustvo sa Jevrejima i zato ih ne želim u svojoj blizini!"

I tako se moj san rasplinuo zbog antisemitizma jednog partizanskog oficira. On nije bio jedini antisemit među partizanima.

Treba reći da je vladalo veliko pomanjkanje radio-tehničara.

Ukazala se druga prilika. Apotekar Brajković, koga sam već spomenuo, bio je šef centralne partizanske apoteke. On je trebao pomoćnika. Kako nije našao nekoga koji se nešto razumio u apotekarstvo, zadovoljio bi se s inteligentnim mladićem koji bi bio u stanju naučiti

neke osnovne pojmove i biti mu od pomoći. On je rekao da bi me rado primio, samo još mora dobiti privolu "vrhovnog sanitara". To je bila velika zvjerka i Brajković se nije htio direktno obratiti na njega, jer se izgleda, bojao kao Jevrej protežirati Jevreja (takva je atmosfera vladala). Stvar je ostala nerješiva.

Gospođa Wollner je imala jednu ideju. Ona je poznavala "drugariću" tog vrhovnog sanitara i zamolila je njenu pomoć. Odnijela joj je i moj "dokument" ako bi taj pitao tko je taj mladić, da mu pokaže da se radi o otpuštenom partizanu.

Stvar je svršila gore nego što se uopće moglo predvidjeti.

Ova je žena pristala i ispričala svom "prijatelju" čitavu priču i rekla da je i Brajković sporazuman.

Na to se ovaj razljutio: "Zašto Brajković nije govorio sa mnom?"

Razgovor o tom predmetu, se ipak, nastavio dok mu nije pokazala moj otpust iz vojske. Naravno da je pitao od koje bolesti trpim i k tome tako dugo Mjesto da mu ispriča da sam imao tešku upalu pluća i porebrica, ona je jednostavno rekla da patim od pluća.

Kada je ovaj to čuo, potpuno je pobijesnio: "Pa taj Brajković je sasvim poludio, plućnog bolesnika uzeti u apoteku!? Sutra će nešto čuti od mene!" Još je u svom bijesu poderao moj jedini partizanski dokument.

Sada sam se našao u velikoj nevolji. Više nisam mogao da objasnim od kuda dolazim i da sam službeno otpušten. Ne bi bilo teško proglasiti me dezterterom. Što raditi?

Nije bilo mnogo posla u pozadini.

Onaj ko je znao pjevati ili svirati, bio je jako tražen. U Otočcu je bio par – ona je pjevala, a on je svirao na harmonici. Bili su jako obljubljeni i "pjevali su i svirali" kroz cijeli rat. (Ona se zvala Hedva Piliš i poslije rata je bila poznata pjevačica u Zagrebu.)

Drugačija je bila sudbina mog prijatelja iz Novoga, sina trgovca koji je bio sa mnom u četi. Njega su oslobodili iz čete, jer je svirao na harmonici i čak posjedovao harmoniku. Na žalost, dečko je bio flegmatičan, nije si dao truda da nauči par partizanskih pjesama i dao se uvijek moliti da nešto svira. Na kraju je svima dosadio i vraćen je u četu. Kod prvog napada, koji je četa izvela (kod grada Ogulina), on je pao.

Ja na tom području sigurno nisam imao što tražiti. Muzikom se nisam nikada bavio. U školi, kod prvog ispitivanja sluha, učitelj me je odmah rasporedio među nepjevače.

Odlučio sam da se javim u komandu u Otočac. Ispričao sam im da sam bio u četi koja je pripadala 13. primorsko-goranskoj brigadi i da

sam odpušten zbog bolesti. Sada se već dobro osjećam i želim se vratiti u vojsku. Oni su tu moju izjavu bez daljnjega primili, ali su rekli da čekam, uskoro će biti mobilizirana grupa mještana i mene će mobilizirati zajedno s njima. Zapisali su moje podatke i adresu.

Više nikada od njih ništa nisam čuo!

Bio je to početak 1944. godine. Zima još pravo nije počela. Inače, u to doba taj kraj leži pod visokim snijegom. Ništa o tome za sada. Ja sam se ipak prehladio. Ta prehlada je opet brzo prešla u upalu pluća, dakle, po drugi put u četiri mjeseca. Danima sam ležao s velikom temperaturom. Liječio me je dr Jungvirt, koji je u Zagrebu bio tražen dječji liječnik. Ja već davno nisam bio dijete, ali on je bio jedini liječnik kojega su moji roditelji našli. Bio je jako požrtvovan, svaki dan je dolazio da me vidi.

Moramo bježati iz Otočca

Međutim, vojnička situacija oko Otočca se pogoršala. Do sada smo živjeli u pravoj pozadini i osjećali se sigurni. Sada su Njemci i ustaše pokrenuli ofanzivu protiv partizana i približavali se Otočcu. Trebalo je opet bježati, baš kao onda iz Novoga, a ja još polubolestan. Roditelji, zajedno s Wollnerovima, iznajmili su kola kojima smo se evakuirali u selo Dabar. Selo leži nedaleko od Otočca, u podnožju brda Mala Kapela. To selo je na rubu velike i guste šume, kuda se uvijek moglo pobjeći. Našli smo sobu u seljačkoj kući i čekali smo dalji razvoj događaja.

Moram još naznačiti da smo imali sve manje i manje prtljage. Kada smo napustili Novi mogli smo, zahvaljujući našem prijatelju, koji se brinuo ne samo za naš prevoz već i za naš prtljag, ponijeti veći dio naših stvari. Kada smo napustili Otočac, ponijeli smo samo ono najnužnije. Onoliko koliko bismo mogli nositi na leđima, ako bismo morali produžiti pješice. Imali smo dovoljno košulja, rublja, cipela, toaletnih potreština i tople pokrivače. Ali, to nije dugo ostalo u našem posjedu.

Nakon nekoliko dana njemački su se tenkovi nalazili nedaleko od Otočca, koji su zauzeli dan ili dva kasnije. Trebalo je bježati dalje. Ovaj puta kolima sa volovskom zapregom. Volovi su u stanju vući opterećena kola čak i uzbrdo, ali jako polako. Mnogo polaganije od najsporijeg pješaka.

Prešli smo malu Kapelu i stigli smo u gradić Slunj, koji se računao kao siguran tih dana. Opet smo se smjestili kod jedne porodice. On je bio Hrvat i otvoreni simpatizer ustaša. Žena mu je bila iz Makedonije.

Bili smo dobro smješteni i mama je mogla kuhati zajedno s gazdari-
com. Nikada nije došlo do konflikta između moje majke i gazdarice.
Kako u prošlosti, tako ni kasnije. Tko je poznao moju pokojnu ma-
mu, nije se čudio. To je bila mirna, razumna, divna žena s kojom je bilo
nemoguće posvađati se.

Živežnih namirnica nije bilo teško nabaviti na trgu. Svega što su
seljaci proizvodili bilo je u izobilju. Taj kraj, koji se zove Kordun, nalazi
se u dolini i mnogo je bogatiji nego onaj u Lici, odakle smo došli (i kuda
ćemo se uskoro vratiti).

Kordun je dio nekadašnje oblasti Krajine, u kojoj su bili naseljeni
već u šesnaestom stoljeću mnogobrojni Srbi (o tome je već bilo riječi u
desetom poglavlju) da bi branili granicu Austrougarske monarhije od
upada Turaka.

Kratko vrijeme nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske ovaj
kraj je bio pozornica jezovitog pokolja srpskog stanovništva. Ustaše su
nemilosrdno ubijale, u prvom redu, sve muškarce, a u mnogim slučajevima
i žene, djecu i starce, istrijevivši stanovništvo čitavih sela.

Slunj je bio naseljen uglavnom hrvatskim pučanstvom. Kao i u Li-
ci, bilo je hrvatskih naselja kraj srpskih. U gradu je bilo dosta porušenih
kuća od borbi koje su se tu vodile. Mnogi Hrvati su pobjegli radi veza
koje su imali sa ustašama.

Kako rekoh, mi smo se dobro smjestili i vjerovali smo da ćemo tu
moći neko vrijeme ostati.

Idila nije dugo potrajala. Počela je evakuacija Slunja. Njemci, usta-
še i redovita hrvatska vojska (domobrani) su se, u okviru njihove zim-
ske ofenzive protiv partizana, sada približavali Slunju. Sjećam se datu-
ma: 1. februar 1944. Naime, to je bio moj rođendan.

Kako se vodila borba između partizana i Njemaca i njihovih hrvatskih pomagača?

Borba između partizana i fašističkih vojski vodila se neprekidno, istovremeno na mnogim mjestima. Inicijativa je prelazila s jedne strane na drugu. Partizani bi iz zasjede napadali neprijateljske kolone, željeznički promet, te središta opskrbe, čak i utvrđene položaje. Zauzimali su sela i gradove, koji u to vrijeme nisu bili dovoljno branjeni. Obično s uspjehom i s protjecanjem vremena u sve većem opsegu. Sve veća područja su pala pod njihovu kontrolu, zvali su ih oslobođena područja. Naravno, slika se stalno mijenjala. Partizani su općenito izbjegavali frontalnu borbu.

Fašističke vojske su, u prvom redu, branile saobraćajne žile. Osim toga znali su koncentrirati znatne snage na nekim žarištima da bi napali i istjerali partizane iz mjesta koje su ovi ranije zauzeli. Od vremena na vrijeme je njemačka vojska poduzimala ofenzive s velikim snagama (divizijama i čak korpusima) i na širokoj fronti, služeći se i domobranima i ustašama, te stranim "legijama" (kao one generala Vlasova). Cilj tih ofenziva je bio: potpuno uništenje partizanskih snaga i partizanskog pokreta.

Po zvaničnoj partizanskoj historiji, bilo je sedam takvih neprijateljskih ofenziva. Njemci nisu postigli svoj cilj, ali su partizanima naneseni teški gubici. Naročito je trpjelo civilno pučanstvo.

Najteža za partizane bila je Peta ofenziva. Partizani i civilno pučanstvo morali su bježati stotine kilometara, čak do Srbije, i napustiti skoro čitavu, od njih već oslobođenu teritoriju u Hrvatskoj.

Ofenziva koja nas je zatekla na početku 1944. godine, bila je "šesta" i nije bila tog opsega kao one ranije. Poslije smo doživjeli i sedmu.

Borba se vodila bez milosti. Njemci i ustaše su na najbrutalniji način ubijali zarobljene partizane. Po njemačkom (i naravno, ustaškom) stanovištu to su bili banditi, nezakonita vojska po Ženevskoj konvenciji. Intresantno je da poslijeratna njemačka historija do danas podržava tu teoriju. Naime, jugoslavenska vojska je kapitulirala 18. aprila 1941. i svaki oružani otpor protiv okupatora iza toga datuma je nezakonit. To bi stanovište moglo imati neku osnovu, da su se Njemci i njihove "opu-

nomoćene” ustaše držali Ženevske konvencije u pogledu postupka okupatora prema civilnom i nenaoružanom pučanstvu. Zar Ženevska konvencija tolerira masovno ubijanje civilnog pučanstva i legalizira ubijanje talaca? (Njemci su znali streljati ili objesiti po sto talaca za jednog ubijenog njemačkog vojnika.) Zar je legalno masovno ubijanje Srba, muškaraca, žena i djece – koje su vršile ustaše samo zato što su bili Srbi? A masovna deportiranja Jevreja i Cigana u svrhu uništavanja, što su vršili Njemci i ustaše?

Partizani nisu ostajali dužni i ubijali su svakog njemačkog ili ustaškog zarobljenika. Domobrane su puštali na slobodu, nakon što bi im oduzeli oružje i skinuli im uniformu i cipele. Kako se domobrani nisu borili s velikim oduševljenjem i znali su da im se ništa neće dogoditi ako padnu u zarobljeništvo, često su se predavali partizanima bez borbe.

Pošto su partizani uvijek bili u pokretu i teren je prelazio iz ruke u ruku, nije bilo moguće održavati zarobljeničke logore. Dakle, preostale su samo dvije mogućnosti: ubiti ih, ili poslati kući.

U posljednjoj godini rata, kada su Njemci trpjeli velike gubitke, utanačena je s partizanima razmjena zarobljenika. Jednom na mjesec bi se sastali njemački i partizanski predstavnici i sproveli bi tu razmjenu.

Intresantno je da neke pristalice četnika tvrde da su ne samo oni surađivali s okupatorom, već je to činio i Tito. Kao dokaz navode ovu razmjenu zarobljenika.

Prema ustašama partizani nisu imali milosti. Bili su proganjani i nakon svršetka rata. Kasnije su ih sudovi osudili za njihove zločine.

Organizacija

Borba protiv okupatora i njihovih pomagača je u početku imala isključivo partizanski karakter. Male jedinice, tzv. “partizanski odredi” napadali su neprijateljske kolone ili položaje iz zasjede, koristeći se momentom iznenađenja i povoljnim terenom za takvo vođenje rata. Osim toga, poduzimali su razne sabotaže na neprijateljskim komunikacionim linijama i slično. Ovakve sabotaže su izvršavali, također, i u gradovima. Na primjer, u Zagrebu su uspjeli u jesen 1941. godine ozbiljno oštetiti telefonsku centralu i prošlo je nekoliko mjeseci dok je ona bila popravljena.

Kada se borba proširila, uspostavljene su prave vojne jedinice veličine četa i bataljona. Ovi su se na početku borili svaki na svom teritoriju. Poslije su stvorene veće jedinice (brigade), koje su često bile prebacivane s jednog žarišta na drugo. Sada to više nisu bili samo partizan-

ski odredi, iako su ovi također ostali i nastavljali "partizansko ratovanje". Sada je to bila, takozvana: "Narodnooslobodilačka vojska (NOV) i partizanski odredi". Imenovani su oficiri i podoficiri. U velikoj većini, oficiri nisu bili profesionalni vojnici školovani na nekim vojnim školama ili akademijama, već su nikli iz redova boraca (koji su bili uglavnom seljaci), koji su se istakli u borbi i pokazali sposobnost u rukovođenju. Bilo je među oficirima i dosta učitelja koji su, uz popove, predstavljali "seosku inteligenciju". Po sovjetskom uzoru, bili su uz komandirajuće oficire, politički komesari. Imali su činove koji su bili paralelni drugim oficirima. Tako je, na primjer, uz "druga komandira čete" bio i "drug komesar čete". Njihova dužnost je bila produblјivanje komunističke doktrine u jedinici, čuvanje borbenog morala i, naravno, držanje "na oku" svakog pojedinca.

Kasnije su stvorene divizije i korpusi, pa čak i armije.

Neke brigade, koje su se naročito istakle, prozване su "proletarskim".

Organizacija vojske je, dakle, odgovarala uobičajenim standardima drugih vojski. Ipak, treba naglasiti, da je broj boraca u jedinicama bio znatno niži u usporedbi sa brojem u paralelnim jedinicama u drugim vojskama.

Ratom su upravljali pokrajinski glavni štabovi i nad njima Vrhovni štab sa Titom na čelu, kako je već ranije rečeno.

Pod kraj rata su NOV i partizanski odredi brojali oko 800.000 vojnika. Organizirani su u četiri armije i sedam samostalnih korpusa (1), te pozadinsku, logističku, civilnu i policijsku upravu.

Oružje je na početku bilo samo ono lako oružja, koje su partizani uspjeli oteti neprijatelju i nešto iz zaliha stare jugoslavenske vojske. Velike količine oružja i municije su ostavili Italijani nakon njihove kapitulacije. Teško oružje je samo dijelomično iskorišteno zbog gerilskog rata koji su vodili partizani u to doba. Takva je bila i sudbina ogromnog voznog parka koji su Italijani prepustili partizanima. Djelomično su ta vozila bila napuštena ili uništena kod naglog povlačenja, ili zbog manjka benzina i rezervnih djelova.

Kasnije su Saveznici opskrblјavali partizane (počevši od 1943. godine) oružjem, municijom i drugom opremom. I to zračnim putem, pa zato u ograničenom opsegu. Teška oprema (oružje, vozila itd.) počela je stizati partizanima od Saveznika u velikim količinama tek kada je ponovo oslobođena Dalmacija sa morskim lukama 1945. godine.

U jesen 1944. godine, kada je Crvena armija ušla u istočnu Jugoslaviju i oslobodila Beograd, opskrbila je jugoslavensku vojsku ogromnim količinama najboljeg oružja svake vrste.

Poslali su nas ravno u vatru

Dakle, u Slunju, kuda smo par dana ranije stigli i dobro se smjestili, nije se moglo ostati jer je prijetila neposredna opasnost. Ujutro, 2. 2. 1944. skupila se pred komandom grada grupa Jevreja koji su se kao i mi našli u tom mjestu. Željeli smo saznati kuda i kako da se evakuiramo? Netko je u naše ime pregovarao s komandantom mjesta koji nije mogao da nam dade pravi odgovor, ili savjet. Tek nakon nekoliko sati iščekivanja uputio nas je na jedan prazan teretnjak, koji je odmah krenuo nakon što smo se svi mi na njega popeli. Rečeno nam je da će nas taj auto dovesti na sigurno mjesto, ali nije naznačio kuda.

Bio je krasan zimski, sunčan dan. Mi smo uživali u vožnji. Bili smo sretni i zahvalni da se ne moramo sami brinuti za prijevoz, ili ići pješice. Brzo se ispostavilo da put vodi natrag prema Otočcu od kuda smo nedavno pobjegli. Nije to bilo nešto neobično, jer se situacija stalno mijenjala; gdje je jučer bilo opasno, danas je bilo sigurno.

Kada smo prolazili vrhom Male Kapele, vidjeli smo u lugarskoj kući, koja se nalazila usred šume, mnogo naših poznanika Jevreja. Ovi su nam mahali i nešto dovikivali, ali mi nismo ništa razumjeli.

Na kraju teretnjak se zaustavio u Dabru, gdje smo bili kada smo bježali iz Otočca. Stajao je tamo jedan oficir koji je nešto vikao našem šoferu. Nekoliko ljudi je skočilo s auta da bi provjerili o čemu je riječ.

Ispostavilo se da je teretnjak bio poslat da evakuira štab tenkovskog bataljona (i toga je bilo), pošto partizani napuštaju taj kraj koji je ugrožen od Njemaca i ustaša. Ovi su u Otočcu i u pokretu su prema Dabru. Zato taj komandant bataljona nije mogao shvatiti čija je ta luđačka ideja da pošalje civile, među njima i žene i djecu, ravno na borbenu liniju? I što sada?

Nije trebalo dugo čekati na odgovor! Dok se tako raspravljalo, počela je strašna pucnjava. Započeo je napad na Dabar. Pucalo se mitraljezima i bacačima mina. Meci su zviždali nad našim glavama, a mine su ekspodirale u našoj neposrednoj blizini. Mi smo odmah skočili s teretnjaka, ostavivši cijelu našu prtljagu. Čuli smo da netko viče "Tenkovi"! Bili smo uvjereni da se njemački tenkovi kreću iz Otočca cestom na kojoj smo se nalazili. Svi smo počeli bježati duž ceste kojom smo neko-

liko minuta ranije stigli, tj. uzbrdo, prema šumi. Mnogi su se partizani priključili tom desperatnom bijegu. Čudno je bilo da nas je pucnjava cijelo vrijeme proganjala istom snagom, kao da nas slijede. Najviše nas je bio strah od mina koje su padale i eksplodirale samo desetak metara iza nas.

Kasnije se ispostavilo da su pucale ustaše koje su došle kroz šumu iz pravca koji je bio okomit s putem kojim smo bježali. Njihova namjera je bila presjeći odstupnicu partizanima koji su bili u Dabru. Povik "tenkovi" se nije odnosio na neprijateljske tenkove, već je to bila zapovjed našim tenkovima. Oni su zauzeli položaje i uzvratili jakom vatrom i time zaustavili ustaše na rubu sela. Tako su spriječili ustaše da odsjeku put za povlačenje prema Maloj Kapeli.

Sada nam je bilo jasno što su nam signalizirali oni Jevreji u lugarskoj kući. Oni sami su dan ranije, radi neposredne opasnosti, pobjegli iz Dabra. Manje je bilo jasno zašto nas je komandant mjesta u Slunju poslao ravno u vatru. Možda je njegova namjera bila dobra i mislio je da ćemo se mi iskrcati na putu, u brdima. Svakako nije nikoga o tome podučio, čak ni šoferu. Vjerojatno se htio nas riješiti i naša sudbina ga više nije intresirala. Ne bih se čudio ni da nas je namjerno poslao na "frontu" da bi nas se definitivno riješio. Jevrejske izbjeglice nisu voljeli. Oni su smetali partizanima, nisu ništa radili u njihovu korist (na činjenicu da se veliki broj Jevreja borio u njihovim redovima nisu obraćali pažnju). Ovi Jevreji u pozadini "trčali" su im između nogu, zahtijevali su zaštitu, trošili su hranu, služili se prenoćištom i prijevozom koji su partizani trebali za sebe...

Tek nakon više od jednog sata vrlo napornog trčanja uzbrdo, osjećali smo da smo se udaljili od neposredne opasnosti. Na putu smo zastali još jednu obitelj s malim djetetom. Nastavili smo zajedno naš prisilni marš, dok nije pala noć. Onda smo u jednom selu počeli tražiti prenoćište, koje smo na koncu našli u jednoj daščari kod seljaka. Dao nam je nešto slame na koju smo legli mrtvi umorni. Ta slama je bila puna stjenica koje su nam pile krv cijelu noć, da nismo mogli spavati. Stjenice imaju i jedno pozitivno svojstvo, da ostaju u krevetu i čekaju na nove goste. Ne ostaju na tijelu ili odjeći. Za razliku od ušiju, koje se zadržavaju u glavi (crne uši), ili one bijele uši koje se uvuku u odjeću, ili u nabore, ili u dlake na tijelu. Tu legu svoja jaja i vrlo ih je teško istrijebiti. Osim toga, uši prenose bolesti, naročito pjegavi tifus. Skoro ćemo se i mi konfrontirati s njima i mnogo od njih patiti. Kako rekoh, sa stjenicama je lakše izaći na kraj. Ja, ipak, nikada više nisam spavao na slami, volio sam više goli pod iako je bio musav i zakužen (jedan lijepi i vrlo raširen običaj na Balkanu je pljuvati na pod, svagdje: na ulici, čak i

u vlastitoj kući. To je jedan od razloga širenja tuberkuloze koje je bilo u tim krajevima).

Ako se našla neka drvena klupa, to je za mene bilo prava kanape.

Drugo iznenađenje je bio visoki snijeg koji je pao preko noći. Zima je te godine došla jako kasno, ali se sada oborila na nas svom žestinom. Bila je to jedna od najoštrijih zima koju pamti taj kraj. Za svoje zakašnjenje odužila nam se svojom ustrajnošću i potrajala je do duboko u proljeće.

Ujutro smo se rastali od one obitelji koju smo zastali na bijegu. Produžili smo sami.

Sada je počelo razdoblje lutanja pod naročito teškim uslovima. Prvo jaka zima, duboki snijeg i snažan vjetar. Osim toga, ostali smo bez naših stvari – sve je ostalo na teretnjaku. Imali smo samo ono što je bilo na nama. Srećom smo, po mojoj direktivi, nosili dvije košulje, dvoje gaće i dva para čarapa, jedno preko drugog. Nikakav toaletni pribor nam nije preostao, pa čak niti jedna četka za zube. Tko to nije doživjeo, teško si može predstaviti kako se mjesecima živi s dvije košulje, dva para čarapa i bez neophodnih stvari, kao četka za zube i ručnik. Naravno, onim siromasima u koncentracionim logora je bilo neusporedivo gore. Mi smo, ipak, bili slobodni.

Obitelj Goldner

Želim da se čitalac upozna s tom obitelji Goldner i s njihovom sudbinom, koja se u nastavku povezala sa našom. Mi smo se s njima udružili i ostali zajedno do kraja rata.

Hugo Goldner je bio dugogodišnji lični i poslovni prijatelj mog tate. Vrlo ugodan i srdačan čovjek. Goldneru je u to vrijeme, tj. 1943. godine, bilo manje od pedeset godina, a žena mu je bila mnogo mlađa. Njihov sin Vlado imao je 12 ili 13 godina.

Goldner je bio veletrgovac i imućan čovjek u Ogulinu, malom gradiću koji se nalazio u Drugoj italijanskoj zoni. Prema tome, oni su samo kratko vrijeme bili pod ustaškom vlašću, tj. od aprila do augusta 1941, a poslije su Italijani protjerali ustaše iz Druge zone. Nisu bili u neposrednoj životnoj opasnosti kao mi u Hrvatskoj. Štoviše, on je mogao nastaviti sa svojom trgovinom sve dok Italijani nisu odlučili internirati ih, u jesen 1942. godine zajedno sa jevrejskim izbjeglicama.

Kako je već rečeno, Italijani su bili vrlo obazrivi prema Jevrejima i omogućili su Goldneru da sa sobom u logor ponese veliki dio robe koju

je imao u svojoj radnji. Tako su mu italijanski vojni teretnjaci prevezli pedesetak velikih sanduka u logor u Kraljevici. Kada je logor bio premješten na otok Rab i internirane obitelji sa svojom ličnom prtljagom bili prevezeni barkama, obitelji Goldner dodjeljena je posebna barka za prijevoz njegovih sanduka.

Goldner je dobro izgledao i bio u odličnoj fizičkoj kondiciji. Ipak, uvijek se naslanjao na štap, koji nikada nije ispuštao iz vida. Tvrdio je da mu štap služi za "ličnu obranu." Mom tati se povjerio: "Štap je iznutra šupalj i ispunjen zlatnicima." Zato je bio tako težak.

Kad je logor na Rabu oslobođen i većina Jevreja evakuirana u unutrašnjost, morao se Goldner rastati od većeg dijela tih sanduka i ostaviti ih. Ipak, uspio je desetak ponijeti sa sobom. Kada se kretao iz mjesta u mjesto, plaćao je seljacima u robi (što je vrijedilo više nego novac) i oni su mu prevozili njegov imetak. Kako je, ipak, bio ograničen u kretanju, odlučio je smijestiti se na početku u Dabru, a ne u Otočcu. Zato ga nismo ranije sreli. I mi smo se smjestili u Dabru kada smo bježali iz Otočca i ponovno se našli tamo, kada smo dopali u vatru. Mi cijelo to vrijeme nismo znali za Goldnerovo prebivalište. On je, naime, bio i naročito oprezan, zato se smijestio u "poslednjoj" kući koja je ležala na samom rubu šume, da bi se u slučaju potrebe mogao brzo skloniti u nju.

Tog dana kada su ustaše napale na Dabar i mi smo se bijegom spasili; ustaše su došle baš kroz tu šumu, na čijem rubu je živjeo Goldner sa svojom obitelji.

Napad je jedva započeo, a ustaše su već bile u njihovoj kući. Gazda kuće je još dospio da ih skloni u štalu, koja se nalazila ispod kuće. Tu je bila krava i hrpa krumpira kojima su se oni pokušali pokriti. Minutu iza toga ustaše su već bile u štali. Ustaše su štalu samo površno pogledali i nisu ih otkrili. Vratili su se gore u stan i tamo našli sanduke za čiji su se sadržaj jako zaintresirali. Na sanducima je pisalo "Goldner". Sada su još htjeli znati gdje je taj Jevrej? "Oni su već jučer pobjegli" tvrdio je seljak. Sreća je bila da je seljak bio Hrvat, pa su mu vjerovali. A možda je još veća sreća bila što su ustaše bezuvjetno htjele te sanduke i počeli su ih prenašati na svoje položaje u šumi. Goldnerovi su mogli sve čuti i pratiti, jer ih je dijelio samo strop od dasaka.

Istovremeno se vodila borba i izmjena vatre s partizanima, koji su bili u selu sa tenkovima. Radilo se o minijaturnim italijanskim tenkovima s posadom od dvojice. Kao oružje služio je mitraljez. Tenk je ličio na najmanji italijanski auto "Topolino"; ipak, imao je neki oklop i kretao se na gusjenicama.

Mali tenk (tankette) Carro Veloce CV33, nije dugo vremena služio partizane. Zbog čestih kvarova i manjka rezervnih djelova izbačen je iz službe.

No vratimo se na Goldnerove, koji su još mnogo sati proboravili u štali, pod krumpirom i u društvu krave. Predvečer su se ustaše opet vratile da uzmu slamu iz štale i opet ih je sreća pratila, pa nisu bili otkriveni.

Kada je pala noć i pucnjava nešto popustila, seljak ih je izveo iz kuće i oni su puzeći dosegli onaj dio sela koji je bio u rukama partizana. Taj seljak im je spasio život i pri tome izložio opasnosti svoj vlastiti.

Poslije rata Goldner ga je bogato nagradio, ali nije za platiti to što je taj seljak uradio za njega i njegovu obitelj.

Goldnerovi su sada ostali bez stvari kao i mi. Možda i nešto gore, jer Goldner, kraj svoje domišljatosti nije pomislio da obuče na sebe dvije košulje, dvoje gaća i dva para čarapa, kao mi. Ali glavno, štap, nije zaboravio!

Tjedan ili dva iza toga sastali smo se sa njima i ostali nerazdvojni do kraja rata.

Naše lutanje se nastavlja

Napadao je visok snijeg. Bilo je naporno koračati, jer su noge propadale u snijeg i teško ih je opet podići. Jedan je išao prvi, a drugi su za njim stupali u rupe koje je on ugazio. Hladno je, puše oštar vjetar direktno i spriječava kretanje. Imali smo kapute, to je bila sreća. Imali smo i visoke cipele, mama je nosila moje "skijaške" koje su meni bile premale. Glavu i lice smo zamotali u šalove, a ja sam još nosio i partizansku kapu. Lutali smo od sela do sela u potrazi za hranom i prenoćištem. Nije bilo ni jednog ni drugog. Sela su bila spaljena u ranijim "čišćenjima", koje su sprovodile ustaše i Njemci. Novopostavljene daščare bile su tako male, da je i obitelj jedva imala mjesta u njima. To je i u mirno doba bio najpasivniji kraj, a sada je vladao ozbiljan manjak hrane.

Trebalo se obratiti na "partizanski odbor" koji je postojao skoro u svakom selu i moliti pomoć. Tata je ušao, a mi smo vani čekali. Odbornik je vrlo grubo govorio s mojim ocem. Rekao je: "Vi Jevreji izbjegavajte borbu" i još koješta u tom smislu. Moj tata je imao 55 godina. Što bi taj odbornik tek rekao da je vidio mene?

Na koncu nas je poslao na prenoćište u kuću koja se nalazila na kraju sela. Kako se kaže: "Gdje vrag kaže laku noć!" Selo se zvalo Crna

Vlast. Bila je već noć, kada smo stigli. Spavali smo na goloj zemlji. Daskе od kojih je sagrađena kuća, bile su u takvom razmaku jedna od druge, da je vjetar puhao kroz kuću. Jako smo malo spavali i ujutro smo krenuli dalje. Naši domaćini su nam prođali i nešto kruha.

Kraj u kojem smo se mi kretali bila je visoravan u Lici i još uvijek smo bili u blizini Otočca u kojemu su bili Njemci i ustaše. Mi smo htjeli da stignemo natrag u okolicu Slunja odakle smo pobjegli, jer se sada tamo situacija poboljšala.

Prepješačili smo nekih 15 kilometra i stigli u selo Babin Potok. To je također bilo pravoslavno selo, ali Njemci tu nisu stigli, zato su kuće bile sačuvane. Mi smo prenoćili u kući čiji se gazda računao kao najbogatiji u selu. Obitelj je sjela za sto i obilno večerala, a mi smo samo mogli gledati. Bili smo jako gladni, jer nismo taj dan skoro ništa jeli. Na koncu je gazda pristao da nam proda nešto hrane. Ne sjećam se od čega se to sastojalo.

I on je imao nešto da kaže za Jevreje. Nevjerojatan je bio taj antisemitizam, baš sa strane pravoslavnog pučanstva, dakle srpskog. Oni su bili progonjeni i mrženi kao i mi. Ista sudbina i isti neprijatelj. K tome, ne može se govoriti o nekom ukorjenjenom antisemitizmu jer sam uvjeren da tim zabačenim krajem nije prošao niti jedan Jevrej, a kamoli tamo živjeo.

Drugi dan smo uspjeli da se popnemo na partizanski teretnjak, koji je vozio u pravcu u kojemu smo željeli da krenemo. Naše se raspoloženje nešto popravilo iako još taj dan nismo ništa jeli. Put je vodio nizbrdicom s oštrim serpentinama. Onda još nismo znali da ćemo taj put morati uzbrdicom i pješice još isti dan prevaliti, u obratnom pravcu. Stigli smo u Plitvički Leskovac, nedaleko od čuvenih Plitvičkih jezera. Za naš teretnjak je to bila zadnja stanica. Tu nije bilo ništa osim jedne pilane, koja je radila za partizane. Selo je bilo spaljeno i nije bilo obnovljeno. Naravno da nije bilo gdje kupiti hranu. Dalje se pješice, također, nije moglo, jer su sva sela uz put bila spaljena i napuštena. Prvo naselje je bila Rakovica, oko trideset kilometra daleko. Dakle preostalo nam je da se vratimo u Babin Potok, udaljen nekih sedam kilometra, ali naravno pješice. Bili smo gladni i iscrpljeni. Putem smo sreli dvije seljakinje koje smo uspjeli nagovoriti da nam prodaju tri obroka kruha i nešto ovčijeg sira, a za cijenu za koju bi se nešto mnogo bolje dalo pojesti kod "chez Maxime" u Parizu. Nitko nije htio novac, htjeli su robu: odjeću ili obuću, a to ni sami nismo imali.

Na koncu smo stigli natrag u Babin Potok, k istim ljudima kod kojih smo prenoćili. Scenario od jučer se ponovio. Legli smo spavati gladni kao nikada prije. Jutro nam je donijelo novo iznenađenje: preko no-

ći je napadao visoki snijeg, viši od prozora. Naravno, iz kuće se nije dalo izaći. Bili smo živi zakopani. Sada je gazda mislio da smo dovoljno izgladnjeli, da bi pristali na "deal" koji nam je predložio. S cedulje koju je prije priredio, pročitao je koje namirnice i u kojoj količini je pripravan da nam da u zamjenu za tatin ručni sat. Naravno da smo rado pristali i tako dobili kruha, sira, kupusa i jaja, s kojima smo mogli skromno preživjeti tjedan dana. Bila je naša sreća da smo se našli u kući dobroteljčeg seljaka, kojem ničega nije manjkalo, a htio je sat za svog sina.

Nakon tjedan dana su partizani prokrčili put i moglo se sada dalje putovati. Pitanje kuda i kako?

Ispostavilo se da je i obitelj Goldner, koju sam već opisao, kao i njihov dramatičan spas, također "prezimila" u tom selu.

Odmah smo se udružili. Goldner je bio mnogo iskusniji u saobraćaju sa seljacima. Pošao je da potraži neka kola, odnosno saone, koje bi nas prevezle u okolicu Slunja, kuda smo težili. Našao je seljaka koji je vozio svoju robu na sajam u Slunj i bio je pripravan da nas poveze za jednu dobru naplatu koju je tražio po osobi. Goldner mu je rekao da se radi o četvero odraslih i dvoje djece. Djecu je seljak bio pripravan da vozi zabadava. No, kada je došao ujutro i vidjeo njegovog sina staroga oko 12 godina, a onda još i mene, nije htio niti čuti o sumi koju su dan ranije ugovorili. "Ja ne znam niti čitati niti pisati, ali za račun sam profesor!" – bila je njegova reakcija. Na koncu su se pogodili za novu cijenu i mi smo se smjestili na saonicama. Dobili smo nekoliko pokrivača. Na saonicama nije bilo dovoljno mjesta, tako da je moja desna noga visila po strani, izvan saonica i bila nepokrivena cijelo vrijeme vožnje. Do danas imam u toj nozi reumatične bolove. "Uspomena!". Dobro da nije bilo gorih.

Konji su vukli saonice, tako da je vožnja bila relativno brza. Nismo imali termometar, ali je sigurno bilo 15 ili više stupnjeva ispod nule. K tome još jaki vjetar od vožnje.

Put je vodio kroz Plitvički Leskovac i čuvena Plitvička jezera. Svagdje spaljene kuće, čak i veliki i jedini hotel Plitvice bio je izgoren do temelja.

Priroda je bila divna, romantična. Zasnježena borova šuma, a najljepše od svega smrznuta jezera, tako i slapovi i vodopadi. Bilo je hladno i k tome neizvjesnost što nas još čeka. Zato tu nije vladala prava turistička atmosfera, u kojoj bi uživali u toj krasnoj prirodi.

Na koncu smo stigli u Cetingrad. To je malo mjesto, a zvati ga "grad" bilo je malo pretjerano. Smjestili smo se u seljačkim kućama. Goldner je bio naročito oprezan (ne uvijek s uspjehom, kako se to po-

kazalo u Dabru). On nije htio da nastavimo odmah do Slunja, prije no što "provjerimo situaciju".

Za spavanje su nam dali slamu, što sam ja otklonio nakon onog iskustva sa stjenicama, te sam rađe spavao na goljoj klupi. Kuća je, za ta-mošnje prilike, bila dosta dobra. Sastojala se od jedne velike sobe i kuhinje, a ispod toga je bila štala u kojoj su bile dvije krave. Zahoda nije bilo ni u jednoj kući, išlo se u štalu i nužda se vršila zajedno s kravama.

Živežnih namirnica moglo je da se kupi za novac.

Treba nešto reći i o novcu...

Novac u NDH

U Kraljevini Jugoslaviji je dinar bio platežno sredstvo. Novčanice su bile u papiru, a manje vrijednosti u srebru i kovini. Sredinom tridesetih godina, vrlo sposoban ministar financija bio je Stojadinović (koji je poslije bio i ministar predsjednik). On je uspio učvrstiti i stabilizirati dinar u zemlji, kao i na vanjskom tržištu. Pedeset dinara bilo je ravno jednom dolaru. To stanje je ostalo do njemačke okupacije.

Njemci su sve pokupovali što je god bilo za kupiti. A bilo je još svega u obilju, kraj toga da su neki proizvodi bili racionirani. Pojedini vojnici su kupovali čokoladu, maslac, sušeno meso itd. i slali u paketima svojim porodicama. Trgovci su bili zadovoljni, jer su za sve plaćali.

Kako su plaćali? Njemci su štampali takozvane "Kassenscheine". Oni su te papire štampali na licu mjesta – u Tuškancu. Imali su za tu svrhu pokretne štamparije. Takove "obveznice", koje nisu bile prave marke, su hrvatske banke morale primati i mijenjati u relaciji: jedna marka = dvadeset dinara. Dok je prava njemačka valuta, dakle Reichsmark vrijedila nekih 12 do 14 dinara. Njemačka vojska bila je radikalnija – oni su jednostavno zaplijenili ono što su trebali.

Tako su se Njemci ponašali u "prijateljskoj" zemlji.

Hrvatska vlada je nakon kratkog vremena zamijenila dinare u novu hrvatsku valutu: kunu, u relaciji 1 kuna za 1 dinar.

Kuna je mala životinja s vrijednim krznom i u staro doba u Hrvatskoj je, navodno, služila kao jedinica u trgovini, koja se onda odvijala razmjenom robe.

Što je još intresantnije, sadašnja Republika Hrvatska opet je uvela kunu. To nije jedini primjer kako se nova Hrvatska identificira s fašističkom NDH...

Njemačka pljačka, građanski rat i pomanjkanje u svemu, brzo su doveli do inflacije koja se može usporediti samo sa onom u Njemačkoj poslije Prvog svjetskog rata.

Kada se rat završio, cijena kilograma kupusa na trgu u Zagrebu bila je milijun kuna. Spominjem taj primjer kupusa, jer je to bio jedini proizvod koji se mogao naći na trgu.

Kod partizana je, također, kuna bila platežno sredstvo i danomice je gubila na vrijednosti. Jedino što je zaista vrijedilo bilo je zlato. Treba reći da je zlato bilo na Balkanu uvijek traženo i cijenjeno. To potječe iz vremena kada su Turci vladali Balkanom. U Otomanskom carstvu zlato je bilo znak blagostanja i također investicija. Ne radi se tu o obradenom zlatnom nakitu, već, u prvom redu, o zlatnom novcu: kao napoleonodori, austrijske krune, turski i drugi balkanski zlatni novac. Seljačke djevojke nosile su te zlatnike nanizane na konopcu oko vrata, kao ogrlice. Te ogrlice su sadržavale jedan ili više zlatnika, nanizanih u više redova – prema bogatstvu porodice. To zlato je bilo, također, dio miraza.

Jevreji, koji su imali zlatnike na partizanskom teritoriju, bili su sretni. Za novac koji se dobijao za jedan takav zlatnik, moglo se živjeti cijeli mjesec. Moglo se kupiti dovoljno namirnica za čitavu obitelj, platiti za prenoćište i prijevoz, u slučaju potrebe. Drugog mjeseca cijene su porasle, ali se za zlatnik dobijalo dvostruko više novca, pa se opet moglo od njega živjeti mjesec dana.

Mi smo naše kune već davno potrošili i ostao nam je nakit. Moj tata nije imao zlatnike. U Jugoslaviji je trgovina njima bila zabranjena, a cijela naša porodica držala se zakona (zato i nismo prebacili nikakov novac u Švicarsku, što je većina imućnih ljudi uradila). S nakitom se na partizanskom teritoriju nije dalo ništa početi. Goldner je mom tati učinio uslugu i zamijenio mu jednu dozu za cigarete, koja je bila teška četvrt kilograma 18 karatnog zlata, za 20 zlatnika. S tim zlatnicima smo preživjeli cijelo partizansko razdoblje i još smo za poslednji zlatnik koji nam je ostao dali da nam se sašije 12 košulja, kada smo se vratili u Zagreb.

Proljeće 1944.

Tog proljeća i ljeta, zadržavali smo se u raznim mjestima. Kad god se situacija pogoršala trebalo je bježati u drugo mjesto. To kretanje s mjesta u mjesto partizani su zvali: "pokret". Partizani, njihove komande, narodni odbori i ugroženo pučanstvo sudjelovali su u pokretu.

Pokret je imao i svoje dobre strane. Kada je situacija bila stabilna, partizani bi se sjetili da ima još takvih koji se mogu mobilizirati. Sastavljali bi popise, dok nije došao "pokret" i sve bi se opet poremetilo.

Mi, koji nismo pripadali partizanskim jedinicama, imali smo sve manje motivacije da im se priključimo. Antisemitizam je bio veliki. Bilo je slučajeva da su Jevreji bili napadnuti i opljačkani. Zvanično je rečeno da su to učinili "četnici." Ali to su nedvojbeno bili partizani. Naš slučaj, da su nas poslali ravno u vatru samo da bi nas se riješili, nije bio jedini. Partizani su čak streljali nekoliko Jevreja, bez razloga. Na to ću se još vratiti.

Bilo je među Jevrejima uvjerenih komunista, ali mnogi su već spoznali da nemamo tu što da očekujemo, kako sada tako i u budućoj konstelaciji poslije rata. Mi bi se rađe nalazili na drugoj obali jadranskog mora, u Italiji, gdje su bili Englezi i Amerikanci.

Predstavnici "jevrejskog zbjeaga" (tako se prozvala naša grupa, koja se uglavnom sastojala od onih koji su bili u logoru na Rabu, a nisu bili mobilizirani), obratili su se partizanskim vlastima i objasnili im da mi i tako ne pridonosimo borbi, jer se radi uglavnom o starijima i bolesnim. Štoviše, mi im samo smetamo. Motamo im se između nogu, u pokretima se služimo prijevoznim sredstvima koja su nužna za partizane itd. (u stvari, rečeno je ono što su partizani predbacivali Jevrejima). Još je rečeno da smo mi Jevreji najviše ugroženi, više nego mjesno pučanstvo. Zato je predloženo da se Jevreji evakuiraju u Bari u Italiju.

U to vrijeme saveznički transportni avioni spuštali su se na pomoćnom uzletištu kraj Topuskoga. Uglavnom noću. Dovožili su oružje, municiju i drugi pribor koji je partizanima bio nužno potreban. Na povratku su uzimali teško ranjene partizane i prevozili ih u bolnice u Italiji. Često su se vraćali prazni.

Molba je bila upravljena na Vrhovni štab. Došla je vjerojatno i u ruke Titu. Nakon nekog vremena stigao je pozitivan odgovor: "Jevreji koji su nesposobni za borbu ili za rad, bit će evakuirani, ako transportne okolnosti to omoguće."

Sada je započela borba među samim Jevrejima: tko ima pravo da se evakuiraju i po kojem redosljedu? Naravno, to nije ovisilo samo o njima. Razni partizanski liječnici pregledavali su te kandidate za evakuaciju da bi ustanovili koji od njih su zaista nesposobni za borbu ili rad. Prvo je to bio jedan italijanski vojni liječnik (koji je nakon kapitulacije ostao kod partizana). Taj je sve bez razlike proglasio kao nesposobne za borbu i rad, tako i mene. Moja mama koja nije znala lagati, na pitanje doktora od čega pati, odgovorila je: "Od ničega!" Ipak, i nju je oslobodio. Partizani su tog doktora uhapsili i ne znam što je s njim bilo dalje. Imenovana je nova "komisija". Ovi nisu objavili svoje odluke i ostavili su ljude u neizvjesnosti.

Vrijeme je prolazilo i ništa se nije dogodilo. Među Jevrejima je vladala prava groznica, netko joj je dao ime "Baritis".

Međutim pokreti su se nastavili. U proljeće 1944. Njemci su pokrenuli svoju posljednju, takozvanu sedmu ofenzivu protiv partizana. Ovaj puta su namjeravali zarobiti Tita, koji je u to vrijeme boravio sa Vrhovnim štabom u mjestu Drvaru u Bosni. Njemci su poslali transportne avione s padobrancima i veliki broj jedrilica (avioni bez motora), s vojnicima koji su se spustili u neposrednoj Titovoj blizini. Istovremeno je njemačka vojska počela sa velikim snagama da opkoljava Drvar.

Cilj nije postignut jer je partizanska brigada, koja se nalazila u tom kraju, probila "obruč" i Tito je bio spašen.

- No nakon tog događaja Tito je napustio oslobođeni teritorij (naravno, to nije bilo tako protumačeno) i smjestio se s Vrhovnim štabom na otoku Visu, gdje je ostao do oslobođenja Beograda, u jesen 1944. Vis je, također, pripadao Jugoslaviji ali je udaljen od dalmatinske obale i u njegovim vodama je u to vrijeme patrolirala saveznička ratna flota. Na otoku je bio smješten i kontingent savezničke vojske i protuavion-ska artiljerija.

Istovremeno s napadom na Drvar, započela je njemačko-ustaška ofenziva i u našem kraju. Morali smo opet bježati. Jedan dan smo pre-pješačili više od trideset kilometra. To je bio i naš rekord. Partizani su znali da prevale i 60 km na dan. Često iz dana u dan.

Našli smo se na Petrovoj gori. Tu su šume guste i u prošlosti su služile partizanima kao siguran zaklon.

I mi smo se osjećali sigurno. Odjednom je dotrčalo nekoliko partizana i uz veliku viku najavili su da Njemci ulaze u šumu i da su nam za petama. Bježali smo dalje kao bez glave. Odbacili smo ono malo stvari što smo međutim sakupili, odnosno kupili. Papire koje smo imali sa sobom smo uništili. Tako i naše čuvane propusnice s kojima smo bježali iz Zagreba. Nismo ih trebali, ali bismo ih rado sačuvali kao uspomenu.

Bila je to lažna uzbuna. Vidjeli smo kasnije kako ti partizani sakupljaju i odnose naše stvari.

Bilo je to teško razdoblje za nas. Osim stalnog bježanja, bili smo više puta napadnuti iz zraka. Njemci su slali bombardere koji bi kružili nad mjestom, bacali bombe i pucali na partizane i na pučanstvo iz mitraljeza. Kako nije bilo nikakve protuavionske obrane, avioni bi se spustili sasvim nisko i gađali čak i pojedince. Njemci su napadali partizanske kolone i izbjeglice na cestama i putevima (čak i na šumskim puteljcima). Služili su se malim, zapravo, izvidničkim avionom tipa Fiesler-Storch. To je jednomotorni avion s jednim članom posade. Taj avion je bio naoružan lakim mitraljezom i mjesto bombi nosio je ručne granate. Letio je jako polako i nisko, tako da smo ga zamijetili kada je već bilo prekasno. Partizani su se bojali više njega nego bombardera.

Sve bombardere partizani su zvali "štuke". No to nisu bile štuke. Njemci su se obično služili dvomotornim avionima tipa Heinkel.

Naš bijeg nas je doveo u Veliku Kladašu, malo muslimansko mjesto u Bosanskoj krajini. Cijeli taj kraj podlijegao je muslimanskom velikanu koji se zvao Huska. On je bio vatreni pristalica ustaša i borio se zajedno sa svojim pristalicama protiv partizana. Iz nekog razloga jednog dana je Huska promjenio stranu i prešao partizanima, a sa njim sve njegove pristalice. Partizani su ga rado primili, jer je sada čitav taj kraj pao u partizanske ruke.

Stigli smo u poslijepodnevnim satima. Našli smo prenoćiste. Ovaj put jednu sobu, koju smo dijelili s Goldnerovima. Prošetali smo se ovim slikovitim gradićem. Goldner, koji se uvijek brinuo za kulinarsku stranu, otkrio je pekara koji je pravio "somune". To je, zapravo, pita koju muslimani u Bosni jedu kao i Arapi – mjesto kruha. Pekar nije htio, unatoč Goldnerovom nagovaranju, da nam ispeče nekoliko somuna. Rekao je da jednostavno nema volje da se prihvati bilo kojeg posla. Siromah je morao imati neki predosjećaj, jer je pola sata kasnije bio mrtav.

Primjetili smo da je preko grada preletio mali izviđački avion; njemački, ili hrvatski. To je bio loš znak. U gradu se nalazilo vodstvo ZAVNOH-a (hrvatski partizanski parlament). Oni su bili u bijegu kao i mi, samo što su oni imali prijevozna sredstva. Nosili su sa sobom čak i svoje

pisaće stolove, namještaj i ostali pribor, na teretnjacima koji su stajali na glavnom trgu. Oni su odmah nakon "posjeta" izvidničkog aviona panično napustili Kladušu.

Mi smo to vidjeli, pa smo odlučili da se i mi udaljimo iz središta grada. Nismo stigli daleko, a već su se pojavila 4 njemačka bombardera. Mi smo još malo bježali, a onda, kada su bombe počele padati, tražili smo sklonište. Sakrili smo se pod jednim kokošinjcem nedaleko od ceste. Goldnerovi su bili nešto brži. Oni su se sakrili u šikarju kojim je tekao mali potok. Bombe koje nisu bile velikog kalibra, ali zato mnogobrojne, padale su kao kiša. Bacali su također male zapaljive bombe, lancem vezane među sobom. Sve oko nas bilo je pokriveno gustim dimom i prašinom. Kada su svršili s bombama, počeli su pucati iz mitraljeza. Rafali su zviždali u našoj neposrednoj blizini. Avioni su letjeli tako nisko da smo mogli razaznati lice pilota.

Najedanput je opet zavladao mir, avioni su se udaljili. Nikome od nas nije se ništa dogodilo. U gradu je bilo deset mrtvih, među njima i onaj pekar s lošim predosjećajem.

Vidjeli smo jednog čovjeka kako nosi nekoliko bombi koje nisu eksplodirale; nosio ih je u rukama i ispod pazuha. Naime, te male požarne bombe sadržavale su petrolej, a toga je manjkalo. Kako je taj čovjek rastavio te bombe? Možda to nije prvi put radio.

Mi smo se tek po mraku vratili u našu sobu, jer smo se bojali da bi se zračni napadaj mogao ponoviti. Goldnerovi su bili potpuno mokri, jer su ležali u vodi. Napeli smo uže na kojemu su sušili svoju odjeću i rublje. Osim toga, Goldner je sušio svoje dolare, koje su oni nosili pod košuljama, a sada su bili potpuno promočeni.

Odlučili smo da idući dan provedemo izvan grada, kraj šume. Htjeli smo da uđemo u jednu seosku kuću, ali nam gazda – musliman – to nije dozvolio. Tvrdio je da pilot može iz zraka ustanoviti u kojoj se kući nalaze Jevreji i zatim je bombardirati. No, Goldner je svojom riječitošću i iskustvom u obraćanju primitivnim ljudima, uspio da ga smiri i mi smo nekoliko dana ostali kod njega. Kuća je bila najprimitivnija od svih koje smo ranije upoznali. Živjeo je zajedno sa svoje dvije žene i s ovcama u istoj prostoriji. Navečer smo sjedili kraj vatre i gazda nam je pričao, kako je godinama živjeo u Turskoj i kako je tamo sve drugačije i modernije. Žene idu nepokrivene i svaki muškarac ima samo jednu ženu. Ljudi su pismeni itd. Kada se vratio u domovinu, prilagodio se opet svojoj okolini, primio je opet stare običaje i ... vratio se u srednji vijek.

Međutim, Kladuša je opet bombardirana i opet je bilo žrtava. Mi smo bili u sigurnosti, tako smo bar mislili. Jednu nas je noć probudila strašna pucnjava koja je dolazila iz pravca Kladuše. Naš gazda nas je

odveo u šumu, gdje je za sebe već ranije priredio skrovište ako bi morao bježati. To je bio jedan iskopan i zarastao jarak pokriven granama. Ostavio nas je tu do jutra. Onda je došao i pričao nam da je Husku ubio njegov brat (ili šogor, to se već ne sjećam) zbog neke ljubavne afere. Taj brat, ili tko je već bio, sada se vratio ustašama, a s njim čitava vojska njegovih pristalica. Za nas je to značilo da se moramo smjesta udaljiti iz tog kraja. Rastali smo se s našim domaćinom kao najbolji prijatelji.

Otišli smo u Cetinograd, k istim seljacima kod kojih smo bili već prije. Stigli smo oko podne i bili smo jako umorni od dugog puta koji smo pješice prevalili. Goldner, koji je sada već bio naš neosporivi vođa, predložio je da ostavimo naše stvari i da se do mraka udaljimo iz mjesta, jer bi ga Njemci mogli bombardirati. Meni se nije sviđala ta pretjerana opreznost i odlučio sam da naredne sate prespavam na klupi koja mi je još prošli put služila kao udoban ležaj. Na koncu su me roditelji nagovorili da pođemo svi zajedno. Nismo se još pravo ni udaljili, a već su se pojavili njemački avioni i bombardirali mjesto.

Kada smo se navečer vratili, kuće u kojoj smo htjeli prenoćiti više nije bilo. Na sreću, gazda i gazdarica su bili napolju i tako ostali živi.

Topusko, ljeto 1944.

Kad se sve smirilo, smjestili smo se u malom mjestu Topuskom, točnije na rubu tog mjesta. U kući je prije bila velika gostiona i bilo je soba za noćenje. Sada je bila pusta, osim par kreveta koji su ostali. Gazdarica je bila Srpkinja i partizanka. Njenu cijelu porodicu su ubile ustaše. Dala nam je dvije sobe, jednu za nas i jednu za Goldnerove. U sobama bili su samo kreveti i na zidu čavli za objesiti stvari. U kuhinji su žene mogle kuhati. Dakle, pravi luksuz.

Opet se govorilo o evakuaciji u Italiju. Sada je rečeno da će prvo biti evakuirani bolesnici. Goldnerov sin Vlado je imao manu na jednom oku. Još kad je bio dijete ugrizla ga je ispod oka jedna otrovna muha i povrijedila ga. Očni kapak je bio općenito zatvoren i samo kada je htio, mogao ga je na neko kratko vrijeme otvoriti. Prije rata su bili kod najboljih specijalista u Beču i ne znam gdje još, ali bez ikakvog uspjeha.

Goldner je želio po svaku cijenu da smjesti na sigurno mjesto njihovog sina. On je uspio ovu manu prikazati kao duševnu zaostalost. Podučio je Vladu da u odgovarajućem času otvori oko i pri tome napravi grimasu. Slika je bila zaista groteskna, pa nitko nije sumnjao u istinost te tvrdnje. Vladu je trebalo evakuirati među prvima.

Desetak puta je dečko bio pozvan na uzletišta i svaki puta su ga vratili, jer navodno nije bilo mjesta u avionima (avioni su dolazili pojedinačno ili u malom broju). "Uzletišta" je bila velika livada u neposrednoj blizini Topuskoga.

Iz dana u dan je postajalo sve jasnije da netko hotimično spriječava tu evakuaciju. Zaista, na kraju nitko i nije bio evakuiran.

Mi smo bili potpuno uvjereni da su partizanske vlasti u Hrvatskoj sabotirale naređenje Vrhovnog štaba, po kojem je dio jevrejskog zbijega trebalo evakuirati. Toga sam mišljenja i danas, ali ne bih sasvim isključio mogućnost da ni Saveznici (Englezi) nisu dali privolu za dolazak tako "velike grupe" Jevreja, koji će možda htjeti produžiti za Palestinu.

Ja sam si, međutim, našao nešto realnije, naime, jednu lijepu djevojku. Zvala se Dagica.

Ona i njeni roditelji, obitelj Heim, prošli su jednu strašnu tragediju, i to ne odavno. Imali su još jednu stariju kćerku Helgu, navodno je bila ljepotica, ja je nisam poznavao. Ona se pridružila partizanima i njen komandant se u nju zaljubio. Ona ga je odbila, jer je voljela drugoga. Iz osvete, njen komandant ju je optužio da je surađivala s Italijanima. Ona je s Italijanima flertovala kao i sve djevojke, o tome sam već pisao. Bila je uhapšena. Na nesreću, započeo je pokret i, kao u mnogim slučajevima kada partizani nisu imali vremena ili mogućnosti da povedu sa sobom zatvorenike, ona je bila streljana s drugima. Obitelj, koja je kao i svi Jevreji toliko pretrpjela, sada je bila pogođena još i takvom nesrećom i nepravdom. Još od "prijateljske" ruke.

Nije to bio jedini slučaj da je netko iz našeg "jevrejskog zbijega" nedužan i bez suda jednostavno streljan. Još jedan slučaj ću spomenuti u nastavku.

Obitelj Heim je živjela u selu udaljenom kilometar od nas. Svaki dan bih, odmah poslije ručka, otišao k njima i ostao tamo do večeri. Dagica je imala šesnaest godina i jako je dobro izgledala. Mi smo se dobro razumjeli i roman je potrajao cijelo ljeto. Kada samo danas pomislim kako sam se malo brinuo za partizane i kako sam imao malo volje da se vratim u njihove redove. Srećom i oni nisu mislili na mene.

Bilo je jasno da od Barija ništa neće biti, a tako su mislile i partizanske vlasti u Topuskom. Zato su odlučili da te "jevrejske parazite" treba zaposliti. Popis Jevreja po kojemu su oni trebali biti evakuirani u Italiju, poslužio im je za mobilizaciju na "radnu službu".

Jednog dana je na oglasnoj ploči komande grada nalijepljen plakat, koji nas je na nešto podsjetio:

"SVI JEVREJI IMAJU SE JAVITI NA RADNU SLUŽBU"

i slijedio je popis obuhvaćenih. Bilo je tu i ime moje mame, i gospođe Goldner i, naravno, moje. Moja mama je imala 43 godine.

Jevreji su bili uvređeni. Baš kao u Zagrebu kod ustaša: sakupljaju Jevreje na rad...! Nitko se pozivu nije odazvao.

Na to je komandant poslao patrole k svakoj jevrejskoj obitelji, da uhapsu i privedu te dezertere. Goldner se odlučio na brzu akciju: pobjeći iz Topuskoga! Iznajmili smo kola i smjesta krenuli na put. Svagdje smo sretali te patrole. Oni nas nisu zaustavljali, jer su tražili Jevreje po adresama, a ne po izgledu! Morali smo čak proći kraj komande, gdje je vladala velika zbrka i uzbuđenje, ali za nas se nitko nije brinuo. "Pobjegli" smo im ispred nosa. Krenuli smo prema gradu Glini, udaljenom nekih desetak kilometra od Topuskog, koji je već par mjeseci bio u partizanskim rukama.

Glina

To je bio najveći i najbolje očuvani gradić u tom kraju. Kuće su bile gradske. Samo mali broj kuća bio je porušen i to kao posljedica njemačkih zračnih napadaja.

Mi smo našli sobu s krevetima i s posteljinom, a tako i Goldnerovi. To je bio luksuz koji već dugo nismo imali. I tu je bilo mnogo Jevreja iz našega zbijega, baš zbog tog "visokog standarda" života.

U ljeto 1941. u Glini su ustaše počinile težak zločin, jedan od brojnih. Oni su sakupili nekoliko stotina Srba, muškaraca iz okolnih sela, i doveli ih u Glinu. Tu su ih ustaše zatvorile u pravoslavnu crkvu i tamo ih poklali do posljednjega. Crkva je iza toga porušena. Sve se to odigralo pred očima glinskih građana od kojih sam sve to čuo. Poslije rata je taj masakr istražen, dokumentiran i objelodanjen.

Jedan jedini je preživjeo: ustaše su s teretnjacima odvezle lješine i bacili ih u unaprijed priređene grobove. Jedan mladić, teško ranjen ali još živ, uspio je pobjeći iz groba u kom je ležao među lješinama. Još trojica su uspjeli sakriti se iza oltara. Kako je crkva bila zaključana oni nisu mogli pobjeći. Oni su se nakon tri dana popeli na crkveni toranj i molili građane za vodu. Ustaše su pucale na njih i ubili svu trojicu (1).

Sada, tri godine iza tog tragičnog događaja, Glina je bila u rukama partizana.

Nedostatak Gline bila je mala udaljenost do njemačko-ustaških položaja i od susjednog grada Petrinje, koji je bio u njihovim rukama.

Naravno, Jevreji ovdje nisu znali što se događa u Topuskom, jer je tamošnja "akcija" očito bila mjesna inicijativa tamošnjeg komandanta.

Ipak, Goldner je predložio da se svi nekako zaposlimo prije nego što bude prekasno. U prvom redu, trebalo je naći zaposlenje za mene, jer će me inače mobilizirati.

Tu se nalazio i ing. Friedmann iz Zagreba sa svojom obitelji. S njihovom kćerkom Medi išao sam u osnovnu školu. Friedmann je imao u Zagrebu radnju i zastupstvo radio aparata.

Pitao sam Friedmanna da li imade neku ideju kako bih se ja mogao zaposliti.

“Ako bi se ti barem nešto razumio u radio-tehnici, mogao bih ti pomoći” – rekao je rezignirano Friedmann.

“Naravno da se ja razumijem” – viknuo sam sav sretan.

On mi nije vjerovao i pokušao me je uvjeriti da nema smisla da se ponudim, ako samo “mislim da razumijem”. Ja sam mu ispričao otkuda mi moje znanje, a on je sada rado pristao da se za mene založi.

Drugi dan me je odveo k šefu mjesne električne centrale, koja je uz elektro-radionu imala, također, i radionicu za popravak radio aparata u kojoj nitko nije radio. Taj šef se zvao Šešerin i bio je partizanski funkcioner. On je bio jednostavan električar i postao je šef jer je bio stari komunist. Osim toga, pravog šefa dao je smaknuti, kako sam to kasnije od njega samog saznao. Malo me je ispitivao o mojoj stručnoj spremi. Kako sam ja uvijek bio skroman, priznao sam mu da nisam pravi tehničar nego “amater”. Tek sada se on oduševio: “Amateri su mnogo bolji nego tehničari, uvijek sam htio imati amatera!” Bilo je to malo smiješno ali, što je glavno, bio sam primljen.

Svakome koji bi posjetio našu radionicu, ponosno bi me predstavio: “Naš radioamater”. Poslije sam pokušao, u više navrata, da ga nagovorim da prestane s tom smješnom “titulom”, ali ništa nije koristilo – on je ostao pri svome.

Kada danas o tome mislim, možda je on imao pravo. Amateri su često na višem nivou, jer se intresiraju za sve potankosti, hoće sve da znadu, uče mnogo sami i obično su inteligentniji od “profesionalnih”. Moj šef je, možda, odnekud imao tu spoznaju, ili iskustvo.

Električna centrala u Glini

Zaista, u Glini je bila električna centrala. Toga nije bilo na čitavom partizanskom teritoriju kojim smo se mi kretali. U selima su seljaci pravili malo svijetla pomoću masti ili loja. Kao za pokojnike. U zimu je to svijetlo omogućavalo u polumraku nešto pojesti i naći svoj ležaj. U ljeti moglo se i bez toga. Tako je bilo i u gradićima, kao što su Slunj i Topusko, gdje su električne centrale bile uništene. Električna centrala u Glini bila je moderan pogon s dva parna stroja i još jednim pomoćnim. Sve je palo neoštećeno u partizanske ruke. Ipak, ta centrala nije radila. Šešerin i njegovi drugovi nisu znali kako postupati s parnim strojevima i oni su se jednog zimskog dana, kada nisu bili u pogonu, zaledili. Kada su pokušali da ih “otope”, cilindri su popucali. Od tada ta centrala nije radila, samo su u toj velikoj zgradi ostale dobro opremljene radionice.

Generator, koji je ostao neoštećen, prenijeli su u pilanu i parni stroj pilane ga je tjerao. Sve se to dogodilo prije mog dolaska. Tako je Glina ipak bila opskrbljivana električnom strujom.

Električna mreža u gradu bila je jako oštećena i slabo održavana. Kome je Šešerin htio da dađe struju, taj ju je dobio. Drugi su sjedili u mraku.

U prvom redu, trebalo je opskrbiti partizanske komande i ustanove. Za partizane je struja imala veliku važnost. Komande su mogle da rade i po noći. Razni kursevi su se održavali dvadeset i četiri sata.

No, s tom "centralom" bilo je mnogo neprilika. Parni stroj je bio ložen drvetom, koje je trebalo svaki dan sjeći i dovoziti u grad. Narodni odbori u okolnim selima su taj posao raspodijelili među seljacima. Ovi su to nerado činili, jer su već i tako bili opterećeni prevozom i ishranom partizana. Bilo je pretnji i svađa oko toga i često drvo nije stizalo na vrijeme. Ono što je manjkalo bilo je nadopunjeno kućnim ogradama, a također su rušene napuštene kuće i štale. Rabilo se sve što je došlo pod ruke i što je gorjelo.

Glavni problem je bilo mašinsko ulje. Partizani bi nekako nabavili to ulje, koji puta u zadnji čas, kada je već izgledalo da treba obustaviti rad.

U radionici je bilo dosta alata svake vrste, tako i električno ljemilo, što je predstavljalo pravi luksuz za radio-tehničara. Bio je tu i jedan volt-ampmetar. Imao sam, dakle, sve što je potrebno da počnem raditi.

Ležalo je tu mnoštvo pokvarenih radio aparata. Mnogi su bili samo malo oštećeni i te sam sa lakoćom popravio, jer za to nije trebalo mnogo znanja i iskustva. Ali što je glavno, napravio sam odličan utisak na svoju okolicu. Mjesni funkcioneri su došli da vide, kako se aparati popravljaju "na tekućoj vrpci". Šešerin je bio jako ponosan na svog radioamatera.

Radio aparati su bili podijeljeni među komandama i gradskim vlastima. Služili su kao izvor informacija i za propagandu. Poslije sam postavio zvučnike na glavnom trgu, pa su građani i partizani mogli čuti govore i radio vijesti.

Kako je broj ustanova u Glini rastao iz dana u dan, tako i potreba za dodatnim aparatima. Odlučeno je da se rekvirira ono malo aparata, koje su još imali građani. Moj šef je rekao da su to i tako sve ustaške pristalice¹ i da slušaju Zagreb i Berlin, a svakako ne London, ili Moskvu. U tome je vjerojatno imao pravo.

On mi je rekao još nešto važnoga: "Izaberi najbolji aparat za mene!"

---

¹Glinjski građani su bili Hrvati. Srbi koji su prije rata tu živjeli većinom su poubijeni od ustaša, a neki su uspjeli pobjeći. Mnogi Hrvati iz Gline bili su ustaše i pobjegli su pred partizanima.

Slika br: 9

Ja u Glini. Jesen 1944. godine

Meni je sada bilo dobro, nosio sam opet uniformu i bio sam uvažan. Da sam deset mjeseci zabušavao, nije nitko znao i nije pitao gdje sam bio. Predsjednik gradskog narodnog odbora, kojemu je podležala centrala, po zvanju krojač, odnosio se prema meni jako lijepo. Isto i komandant grada. Isto tako, bio sam u dobrim odnosima s političkim komesarom komande. Dakle, za kratko vrijeme sam postao V.I.P (vrlo važno lice).

Sada sam već mogao da pribavim posao i drugima. Goldner se bojao da neće moći ostati u Glini ako se ne zaposli.

Napon naše centrale je bio jako nestabilan, "lebdio" je između 180 i 250 volta. Mogao se regulirati ručnim regulatorom. Predložio sam mom šefu Šešerinu da zaposlimo nekoga koji bi promatrao varijacije napona i ručno ga regulirao. Tako je Goldner satima buljio u voltmetar i svaku varijaciju bi ispravio okrećući dugme tog regulatora. Nakon nekoliko dana on je "otkazao" taj posao. Rekao je: "Prije nego što potpuno poludi".

Kasnije je dobio zaposlenje u gradskoj kuhinji, kao dobavljač.

Sada da predstavim moje kolege u centrali: kraj šefa bila su još dva, rekao bih, pomoćna električara, koji se u zvanje nisu mnogo razumjeli. Oni su se penjali na stupove i vršili najnužnije popravke.

Kasnije nam se priključio jedan pravi stručnjak, koji je baš pobjegao iz Zagreba. Tamo je radio u gradskoj električnoj centrali. Donio je sa sobom jedan dobar mjerni instrument i mnogo antisemitizma. On to nije tajio. Mi smo se unatoč tome sprijateljili. Moj šef nikada nije rekao riječ protiv Jevreja, ali kada se je ovaj priodošlica antisemitski izražavao, on ga nije spriječavao, ili pozvao na red. Trebalo je naviknuti se na tu atmosferu.

Ja sam dobio pomoćnika, jednog Danca, koji je pobjegao iz njemačke vojske i prešao partizanima. Bio je mehaničar i u njemačkoj vojsci je radio u tenkovskoj radionici. Partizani su bili jako nepovjerljivi, ali na njegovu sreću, trebali su za svoje tenkove nekoga ko ih je znao popravljati. Oni tenkovi, koje sam ranije opisao, su u međuvremenu izašli potpuno iz upotrebe. Dijelom su bili oštećeni u borbi, a za druge nije bilo dijelova, a nisu ni mnogo vrijedili. Ja sam njega primjetio pri onom našem kratkom susretu u Dabru sa našim tenkovskim bataljonom. On mi je onda upao u oči zbog svoje "žute" kose i "bijelog" lica.

Danac se je zvao Jürgen. On nije u radio-tehnici ništa razumio, ali kao mehaničar bio mi je od pomoći. Ja sam bio jedini koji je s njim mogao govoriti, naravno, njemački.

Partizanske vlasti su, međutim, vjerovalle njegovoj pripovijesti. Naime, da je u okupiranoj Danskoj protiv svoje volje mobiliziran i prvom je prilikom pobjegao. Ta njegova verzija nije bila sasvim autentična. Male historijske i političke detalje partizani nisu poznavali. Naime, na južnom dijelu Danskog poluotoka, kraj njemačke granice, žive Njemci. To je dio njemačke pokrajine Schleswig-Holstein. Njemci su uvijek zahtijevali da im Danska to područje ustupi. Sada kada su Dansku okupirali, Njemci su taj kraj priključili Reichu. Naš Danac je bio Njemač iz tog kraja i kao takav mobiliziran sa svima drugima. Ostalo je otvoreno pitanje, zašto je pobjegao? Kada je jedanput bio pijan, a to se često događalo, ispričao mi je kako je u Zagrebu, gdje je bila stacionirana radiona u kojoj je radio, razvio veliku trgovinu s gumama za automobile i drugim priborom iz njemačkih vojnih zaliha. Pobjegao je partizanima kada su mu ušli u trag.

On je sada nosio partizansku uniformu. Na rukavu mu je bila prišivena danska zastava i na njoj je još bilo napisano: DANSKA. To je bilo jako važno za njegovu ličnu sigurnost. Nitko, doduše, nije znao što je to "Danska", ali je svaki razumio da je on "jedan od naših". Inače bi ga

već neka straža ili patrola ubila kao špijuna, jer je, k tome, i izgledao kao pravi Nijemac, a hrvatski je znao samo nekoliko riječi.

Nisam naveo još jednog člana naše ekipe: Ivicu. Taj je bio partizanski borac "od početka", tj. od 1941. Bio je više puta ranjen. On je bio iz toga kraja i vlasti su ga dodijelile nama "da bi se odmorio". To je bilo i razumljivo. On je oženio jednu djevojku iz jevrejskog zbijega i rodilo im se dijete. Po zvanju bio je auto-mehaničar. Ništa nije radio. Rijetko je dolazio i onda bi nas zabavljao svojim pripovijetkama o raznim borbama u kojima je sudjelovao. Pričao je kako je sudjelovao u napadu na vlak u Slavoniji. Ispostavilo se da je to bio onaj vlak kojim su putovali, povjerenik našeg mlina i nadmlinar s novcem što im je moj tata dao da bi "otkupili" i oslobodili iz logora članove naše obitelji. Njihovu tvrdnju da su im partizani oduzeli taj novac, on je kategorično odbio. Partizani su zaustavili taj vlak da bi uhvatili nekoliko važnih ustaških funkcionera za koje su znali da se nalaze u tom vlaku. Nisu s drugim putnicima stupili u nikakav kontakt, a kamoli da bi im pretresli džepove. Cijela "akcija" je potrajala nekoliko minuta.

Poslije rata mi je Ivica poslužio kao svjedok protiv povjerenika mlina, koji je tvrdio da su mu partizani oduzeli novac koji mu je dao moj tata.

Teško je povjerovati, ali sud je vjerovao više ustaškom povjereniku iako ovaj nije imao svjedoke. Komunistički suci bili su mještani, koji su držali stranu njihovog sugrađanina.

Kino

U Glini je prije rata postojao kinematograf. U dvorani Gradskog doma, koja je služila za razne kulturne i društvene priredbe, bila je i kino aparatura. Ona je neoštećeno pala u partizanske ruke. Preko savezničke vojne misije pri glavnom štabu Hrvatske, dobivali smo filmove. Uglavnom su to bili aktuelni ratni žurnali i propagandni filmovi engleskog, ili američkog porijekla. Tako smo već nekoliko mjeseci nakon savezničkog iskrcavanja u Normandiji, to vidjeli na platnu. Partizani su ustrajno zahtijevali ruske filmove i zaista smo počeli dobivati redovito i takve.

Partizani su dovodili čitave jedinice da vide te filmove. Vojnici bi pješačili koji puta cijeli dan, da s udaljenih položaja stignu u kino. Tu bi u mraku od umora zaspali i probudili bi se tek kada se film završio. Ona su se još iste noći morali vratiti na svoje položaje.

Aparaturom su upravljali moji drugovi. Navečer bi se opskrbili dovoljnom količinom vina i za vrijeme predstave bi se potpuno opili. Njihov posao sastojao se u zamjenjivanju filmskih "koluta". Film normalne duljine sastojao se od deset do dvanaest koluta. Nakon što je kolut "odigran", trebalo ga je zamijeniti idućim. To je svaki put prouzrokovalo stanku od nekoliko minuta. U "ozbiljnim" kinematografima bile su dvije aparature i prekopčavalo se s jedne aparature na drugu, da se to ne primjeti (i to se, naravno, danas promijenilo). Moji drugovi, kada su bili potpuno pijani, propustili bi koji put neki kolut. Sjećam se kako je jedan od njih pogledao kroz prozorčić na platno i začudio se: "Kako je Napoleon već stigao u Moskvu, kada još nije ni krenuo?"

Nitko u publici ništa nije primjetio.

Moja je dužnost bila uzdržavanje aparature: njene mehanike kao i pojačanja zvuka. Osim toga, bio sam odgovoran da se u slučaju "pokreta" aparatura pravovremeno evakuira i skloni na sigurno mjesto. Partizani su taj važan propagandni instrument svakako željeli sačuvati.

Glina je bila za taj cijeli kraj najvažniji centar partizanskog zaleđa. No to "zaleđe" je bilo svega 15 km udaljeno od grada Petrinje, koji je bio čvrsto u rukama hrvatske i njemačke vojske. Cijela okolica je bila dolina, a dva grada razdvajala je jedna šuma. Za Njemce i njihove pomagače nije bio problem zauzeti Glinu, ali je bilo teško držati je. Zato su je i napustili.

Da bi ometali i poremetili partizansku djelatnost, Njemci bi od vremena na vrijeme krenuli prema Glini i koji puta je čak zauzeli i držali je kratko vrijeme. Onda bi se opet povukli. Za nas je svaki takav prepad, čiji se konačni cilj nije dao predvidjeti, značio "pokret". To jest, napustiti grad i skloniti se u okolici. Trebalo je čekati razvoj događaja i bježati dalje, ili se vratiti natrag.

Takvi pokreti bili su česti, nepredviđeni – došli bi kao grom iz vedrog neba.

Često je trebalo napustiti grad u velikoj žurbi. A ja sam još imao da se brinem za kino. Intresantno je kako su mnoge stvari bile izvanredno organizirane kod partizana, unatoč primitivnim sredstavima i pomanjkanju svega. Za evakuaciju kino aparature su uvijek bila u pripravnosti "dežurna" kola s volovskom spregom. Hotimično volovi, jer su se oni sporo kretali i time manje štetili aparaturi. Aparatura je bila stari model od austrijske firme "Klangfilm", koja sigurno nije bila zamišljena za česta preseljenja. Ja sam morao rašarafiti desetak šarafa kojima je aparat bio pričvršćen na betonsku podlogu, razdvojiti sve žice i spojeve, rastaviti aparat na nekoliko dijelova i sve smjestiti na kola. Za mene ta operacija nije bila veliki užitak. Trebalo je najmanje pola sata da de-

montiram cijelu aparaturu i da je prenesem do kola. Ponekad su već padale topovske granate u grad. Kino se nalazio na drugom katu, dakle, više izložen. A onda je još trebalo izaći iz grada i udaljiti se. A volove se nije dalo požuriti.

Nekoliko kilometra dalje bilo je podzemno sklonište – bunker, u koji sam smještao aparaturu i tek tada sam mogao da bježim sa drugima. Često je pokret trajao samo nekoliko sati i ja sam morao aparat vratiti i montirati iznova, jer je komandant grada želio da još iste večeri bude predstava. Sve skupa, izbrojio sam i zapisao 11 takvih pokreta. Nisam uvijek jako nježno postupao s aparatom, naročito kada se pučalo. Divim se konstruktorima, čiji je aparat sve to preživjeo.

U Topuskom se nalazila u to vrijeme saveznička vojna misija s Randolphom Churchill-om na čelu. On je, također, želio da vidi te filmove koje nam je, zapravo, on pribavljao. Doći u Glinu nije za njega dolazilo u obzir, već je tražio da aparaturu zajedno s filmovima donesemo u njegov štab.

Provjerio sam i ustanovio da generator, koji je posjedovao, daje istosmjernu struju, dakle, bio je neupotrebljiv za našu aparaturu. Ali on je ostao pri svome. Partizanske vlasti nisu htjele zaoštriti odnose, koji su i tako bili napeti, pa su pristali. Churchill je poslao po nas džip sa prikolicom. Sada sam i prvi puta vidjeo džip. Šešerin i Ivica su se smjestili kraj šoferu, a ja u prikolici s aparatom koji sam držao za cijelo vrijeme vožnje. Ivica, naravno, nije imao ništa s našim poduhvatom, došao je iz znatiželje.

Stigli smo u engleski štab; nekoliko seoskih kuća sa dvorištima bilo je ograđeno i pretvoreno u vojni logor.

S ono malo engleskih rječi koje sam znao, molio sam prvog Engleza kojeg smo sastali, da pita majora Churchilla kuda postaviti aparat. Njegov nas je odgovor iznenadio: "Major Churchill ne voli da ga se smeta. Metnite prikolicu s aparatom pred njegov prozor. Treba čekati dok on primjeti da tu ima nešto novo. Onda će pitati što je to i odlučiti što da se uradi.

U međuvremenu poslali su nas u kuhinju. Tu smo pili pravi kakao sa šećerom, prvi put nakon nekoliko godina. Šećera nije bilo kod partizana, sladilo se medom (i njega je bilo teško nabaviti) i to nije bilo loše. Ali za kakao nije bilo nadomjestka.

Kuhari i posluga bili su seljaci iz okolice. Partizani su bili lukavi i poslali su takve koji su u prošlosti živjeli i radili u Americi i razumjeli engleski. Ti su mogli prislušivati Engleze. Ne znam da li su ovi bili toga svjesni.

Prošla su dva sata. Churchill je sada želio da govori s “odgovornim” iz naše grupe. Šešerin je otišao da s njim razgovara, naravno uz pomoć prevodioca. Churchill si je zapisao podatke generatora, koje sam priredio i kojeg je trebalo naručiti i dopremiti iz Italije. Na kraju, Churchill je počastio Šešerina čašicom šljivovice. Sebi je natočio punu vodenu čašu a Šešerinu likerski “štamperl”. Jako je potcijenio Šešerinov kapacitet! Još mu je Churchill pokazao dva lava naljepljena na zidu i rekao je da on pije dok ne vidi tri, onda prestane.

Čuli smo još od kuharice da je mladi Churchill veliki despot i kada se napije, potpuno je neuračunljiv. Sa štapom koji nosi, kao svi engleski oficiri, znade da tuče svoje oficire. Što je u tome bilo istina, teško je reći.

Kino aparaturu nam je vratio nakon dva mjeseca. Što se mene tiče, mogao si ju je zadržati.

Bedak, uvijek bedak

Mnogi su ljudi prolazili kroz Glinu. Jednog dana sam bio kod moje bivše školske drugarice Medi Friedmann, čiji me je otac smjestio u centrali. Pojavio se naš zajednički školski drug Boris.

Nisam vjerovao svojim očima. Znao sam da je sa svojim roditeljima i mlađim bratom pobjegao na početku rata u Italiju i treba da se sada nalazi u južnoj Italiji. Nasuprot toga, on stoji tu pred nama u partizanskoj uniformi. Pričao nam je da se u Bariju dobrovoljno javio u partizanske redove. Sada pripada Zagrebačkoj brigadi koja se bori u okolini Zagreba.

On se već u školi nije brojao među najpametnije, ali ovo je ipak bilo malo previše.

“Došao sam se boriti za svoju domovinu”, objasnio nam je, a svi mi kažu da sam bedak.

Poslije smo čuli da je bio teško ranjen, tane je samo za centimetar promašilo srce. Kaže se da bedaci imaju obično više sreće nego pameti. On je to zaista dokazao.

Poslije rata sam se slučajno sastao s njim kod zubara. Ispričao mi je da ono nije bila njegova jedina glupost koju je počinio. Počinio je jednu još veću. Naime, pisao je svojim roditeljima u Italiji da je ovdje jako dobro, da Jevrejima vraćaju imovinu itd. Na to su se ovi vratili zajedno s njegovim mlađim bratom. O povratku imovine nema ni govora, a sada nemaju pravo od čega da žive, a bili su imućni ljudi.

Kada je bilo dozvoljeno Jevrejima iseliti se u Izrael, oni su bili među prvima koji su otišli.

Obitelj Friedmann

Želio bi ispričati traumatičan događaj koji je preživjela ta obitelj i koji se ipak sretno svršio. Ing. Friedmann je neko vrijeme radio u partizanskoj pilani u Plitvičkom Leskovcu, mjesto koje sam spomenuo u sklopu naše odiseje u zimu 1943/44. Kraj njega je bio i njegov sin, tada oko dvanaest godina star. Njegova žena i kćerka Medi su u to vrijeme

već živjele u okolici Gline. Kada je započela tzv. šesta njemačko – ustaška ofenziva i Friedmann je sa svojim sinom morao bježati s drugim partizanima. Njihov pokret je vodio kroz gustu šumu i po noći. Otac je najedanput ustanovio da njegov sin nije uz njega. Dečko je izgleda već ranije zaostao i sada ga nije mogao naći. Partizani koji su bili s njim, uvjerali su ga da nema nikakve šanse da nađe svog sina u toj ogromnoj, gustoj šumi, i još po noći. Zato je on produžio sa svojom grupom i oni su uspjeli izbjeći neprijateljskom opkoljavanju.

Kakav su mu doček priredili njegova žena i kćerka kada se vratio u Glinu bez sina, za to ne treba mnogo mašte.

Nakon kojih tjedan dana dječak se pojavio, živ i zdrav.

Dječak je te noći, nakon što je ostao sam, odlučio da se ne makne s mjesta, barem do jutra. Ujutro su naišli još neki partizani koji su izgubili orijentaciju i pokušavali da izađu iz šume, naravno, na onoj strani gdje nisu Njemci. On im se priključio i zajedno su lutali nekoliko dana. Bili su strašno gladni. Krepali konj, na kojeg su slučajno naišli, poslužio im je kao prvi obrok nakon nekoliko dana gladovanja. Na koncu su se ipak spasili.

Treba naznačiti da su u Jugoslaviji postojale šume koje su se prostirale na ogromnim područjima, prave prašume. Njihove dubine ljudska noga nije prije dosegla. Za partizane je to bila idealna “pozadina”. No, također, ne uvijek potpuno sigurna. Njemci bi u svojim ofenzivama, uz upotrebu velikog broja ljudi, “češljali” te šume. Postojao je i problem opskrbe. S partizanima bi bježali i žene, djeca i starci. U šumama su gladovali. Zato su partizani u odgovarajućem času, prelazili u protunapade i probijali obruč neprijatelja. Tako je i svršila s neuspjehom većina tih pokušaja Njemaca i ustaša da unište velike partizanske snage. Naravno, uz teške partizanske žrtve i još više onog ugroženog pučanstva koje je moralo bježati s njima. Civilno pučanstvo, među njima mnoge žene i djeca, koji bi pali u njemačke ili ustaške ruke, bili bi poslani u zloglasne ustaške logore u kojima je većina ubijena.

To što je Friedmann skoro izgubio svog sina, bila je jedna od redovitih pojava u pokretima, naročito onih u kojim je pređeno stotine kilometra i koji su trajali danima i tjednima. Nakon nadčovječanskih napora i potpunog iscrpljenja, majke su znale na putu odbaciti svoju djecu, jer ih više nisu mogle nositi na rukama. I još mnogo drugih ljudskih tragedija se odigralo za te četiri godine borbe protiv brutalnih Njemaca i njihovih još krvoločnijih pomoćnika, ustaša.

Perspektive

Prestali smo sanjati o Bariju. Spoznali smo da nas partizani ne žele pustiti u Italiju k Saveznicima i mi smo se s tom činjenicom pomirili. Nama je svaki dan bilo jasnije što nas čeka: komunistička država po uzoru na Sovjetski Savez. Naravno da je bilo najglavnije preživjeti ovaj pokolj u kojemu smo mi Jevreji bili glavne žrtve.

Znali smo da moramo započeti sve iznova, sasvim od dna. To nas nije plašilo. Ipak, željeli smo živjeti u odgovarajućoj okolini, pod snošljivim i pravednijim režimom. Izjednačenje svih socijalnih slojeva ne bi nas smetalo, ali to je bilo iluzorno kod komunista, više nego u kojem drugom režimu. Režim je bio baziran na sili, a tko vlada silom, znade ju iskoristiti u svoju ličnu korist. Sila je bila legalna i zakonom zaštićena. Tko joj se protivi, ili je samo kritizira, bio je proglašen neprijateljem i izložen teškom kažnjavanju. Nema ličnog mišljenja; vjeruj i misli onako kako to partija propisuje! Nema slobode izražavanja, ali i šutati je isto tako neprijateljski akt. Treba se stalno identificirati s onim što drugi tvrde da je dobro i ispravno.

Od prvog časa mi se komunizam nije sviđao.

Jesmo li se barem riješili mržnje bazirane na ekstremnom nacionalizmu i rasizmu? Ništa od toga! U režimu u kojem je kleveta, lažna i, čak anonimna optužba, legitimno sredstvo, Jevreji imaju se čega bojati.

Kraj mojih osjećaja dubokog priznanja i solidarnosti s partizanskom borbom i s Titom koji ju je vodio, rađe bih ostavio zemlju u kojoj sam se rodio i odrastao i započeo novi život negdje drugdje.

Mnogi od naših Jevreja su postali uvjereni komunisti, malo njih su takvi i ostali. Neki Jevreji su se visoko popeli u komunističkoj hijerarhiji, a mnogi od njih su kasnije nisko pali.

Tu je još bio i moj račun sa Hrvatima. Oni su nam uništili našu najbližu porodicu. To su bile ustaše i sada im se sprema kraj. Zar ja mogu prihvatiti tvrdnju da su to bili samo oni, a drugi da su nedužni? Zar je to bila jedna izolirana grupa okrutnih razbojnika, sadista, koji su jedini odgovorni za sve te zločine, ili su iza njih stajale široke mase voljnih suradnika i pomagača?

Istina je da su nam mnogi Hrvati pomogli i zahvaljujući njima spasil smo svoje živote. Ja to sa zahvalnošću priznajem i svaka im čast. Neću im to nikada zaboraviti. Ali zar je trebalo doći do toga da smo preko noći postali obespravljani, progonjeni kao divlje zvijeri, uništavani i da je naš život na koji smo imali pravo kao svi drugi, ovisio od milosti pojedinaca (za čiju se plemenitost, kako već rekoh, zahvaljujem i duboko je cijenim)?

Glina – nastavak

Sada je već prošlo tri mjeseca što sam u Glini i jako se dobro osjećam. Stanujem s roditeljima u maloj, ali čistoj sobi. Imamo dva kreveta i posteljinu koju nam gazdarica redovito mijenja. K tome, tople pokrivače. Skoro kao kod kuće. Moja mama kuha u kuhinji zajedno s gazdaricom. Gazdarica je stara žena i sama je. Svi ostali članovi porodice su u Zagrebu. Oni su svi ustaše, ili ustaški simpatizeri. Tu su ostavili veliku kuću. Bila je tu prije gostionica, mesnica i prava tvornica za sušenje mesa i proizvodnju kobasica. K tome, brojne sobe za porodicu i namještenike.

Partizani su zauzeli veći dio kuće. U velikoj gostinskoj sobi na prvom katu je bilo porodilište za drugarice partizanke. U velikoj kuhinji je smještena partizanska, takozvana, "prolazna kuhinja". Ta je služila one koji su bili na putu. To je i bio najniži nivo. Svaki dan samo grah. Kod partizana je bilo veliko pomanjkanje soli i često je taj grah bio neosoljen. Isto i kruh. Bilo je još dvije kuhinje u gradu: od komande mjesta, koja je služila vojne jedinice i komande, te gradska za ostale partizanske ustanove i odbore. U ovoj posljednjoj sam ja redovito ručao, a večerao sam kod kuće. I u ovim kuhinjama je grah bila glavna hrana. K tome je obično bio ukuhan komad mesa. Kada je još bilo soli, bila je to prava svečanost. Mi smo uspjeli kupiti nešto odjeće, pa smo se mogli presvlačiti. U Glini smo se konačno riješili ušiju, koje su nas od vremena do vremena pratile.

Sa svojom okolicom sam se dosta dobro saživjeo iako nije manjkalo neugodnosti. Moj šef Šešerin je bio čudan svat. Kada bi se napio, a to se vrlo često događalo, znao je biti jako neugodan. Događalo se da je koji predmet nestao iz radione, naročito od alata. On bi nas optuživao da smo ga ukrali. Ja sam bio jako uvrijeđen i svađao sam se s njim, drugi nisu marili. Na kraju se ispostavilo da se svi ti "ukradeni" predmeti nalaze kod njega kod kuće.

Jedanput smo trebali montirati velike električne prekidače na mramorne ploče, kako se to onda radilo. Bušili smo rupe ručnom bušilicom, jer je naša električna bušilica bila "ukradena" nekoliko tjedana ranije. Ušao je Šešerin potpuno pijan, ali dobro raspoložen, i rekao

nam: "Zašto se mučite? Neka netko dođe sa mnom mojoj kući, ja ću vam posuditi moju električnu bušilicu!" Naravno, to je bila ona iz naše radionice.

Cijelo moje društvo je pilo. Da bi došli do potrebnog novaca, pravili bi električne instalacije kod građana koji su imali novaca da im plate. Materjal: žice i ostali pribor vadili su iz napuštenih i bombardiranih kuća. U Glini je prije rata bilo "popravilište". Maloljetni kriminalci su tu bili zatočeni. To je bio čitav kompleks stambenih zgrada, radionica, dvorišta i vrtova. Sada je to bilo napušteno i zanemareno. To je bio glavni "rudnik" instalatorskih potrepština za moje drugove.

Šešerin, kada je bio pijan, buncao bi nešto o svom bivšem šefu, koga su partizani streljali kada su došli u Glinu. Moglo se razumjeti da ga muči savjest, jer je on tome, izgleda, dosta doprineo. Tako su mnogi i tvrdili.

Ja u tom pijančevanju, naravno, nisam sudjelovao. To je bila slaba strana u mojim odnosima s ostalima. Oni su tvrdili da se osjećam boljim od njih i da sam nedruštven. Moj tata mi je priskočio u pomoć. On je pozvao cijelo društvo na pijanku. On sam mogao je podnijeti priličnu količinu alkohola, a osim toga malo je blefirao. Na koncu svi oni su bili "pod stolom", a moj tata je ostao trijezan – manje-više. Tako je čast obitelji bila spašena. Naročito kada je tata taj poziv, naravno na njegov račun, ponovio još par puta.

Jedno jutro, kada sam došao u moju radionicu saznao sam da su moji drugovi u zatvoru. Otišao sam da ih posjetim. Ispostavilo se da su se oni noć ranije, pijani, šetali gradom i na poziv patrola da stanu i da se identificiraju, pjevajući su produžili. Imali su veliku sreću. Zapovijed svim stražama i patrolama je glasila: "Onome koji ne stane na prvi poziv, dati još jednu šansu – "Stoj, pucat ću! Ako to ne koristi, onda bez obzira, bio to civil ili uniformirana osoba, pucati u njega." U patroli su bili iskusni partizani, koji su vidjeli s kim imaju posla, pa su ih savladali i uhapsili. Stražarske dužnosti su u to vrijeme u gradu vršili uglavnom regruti. Da su naišli na njih, ovi bi pucali, u to nema sumnje.

U podne su bili privedeni kod komandanta grada, koji ih je ozbiljno ukorio i onda oslobodio. Naravno, to "oslobođenje" je trebalo proslaviti i oni su se iznova napili.

Ja sam za sebe imao bolju razonodu. U sklopu gradskog odbora bilo je odjeljenje "Agitprop" – agitacija i propaganda. Priređivao se tu propagandni materjal "u riječi i slici". Plakati, leci itd. Radile su tu isključivo djevojke, mještanke i one iz jevrejskog zbijega. Tu sam provodio svoje slobodno vrijeme udvarajući sada jednoj, sada drugoj djevov-

ci. Tu sam i doživjeo moje prvo ljubavno razočaranje, koje me je teško potreslo.

Sve je prouzročeno jednim grotesknim nesporazumom.

Među djevojkama je bila jedna mještanka: Višnjja. Bila je ljepuška i malo mi se sviđala u to vrijeme, ali ne više nego druge. Ona se povjerila ženi moga šefa Šešerina da je zaljubljena u Vladu, ali on na nju ne obraća pažnju. Ova je tu vijest smjesta preko svog muža prosljedila meni.

Ja sam bio oduševljen. Nije se svaki dan lijepa djevojka u mene zaljublivala. Ja sam se uvijek morao truditi oko djevojaka i često bez uspjeha. A sada trebam samo da joj pođem pola puta u susret, jer ona već hrli u moje naručje. Sada sam se i ja smrtno zaljubio. Iduće dane sam sve učinio da joj pokažem kako je i meni do nje stalo. No, kod nje se nije moglo razabrati naročito oduševljenje prema mojim nastojanjima. Ipak sam vjerovao da ona iz "taktičkih razloga" prikriva svoje osjećaje koji su mi i tako bili dobro poznati.

Na kraju mi je razjasnila, bez ikakvog okolišanja, da voli dugoga.

Sada već ništa nisam razumio! Na koncu se ispostavilo da postoji još jedan "Vlado", kod muzike. Vlado (zapravo, Vladimir) je popularno hrvatsko ime.

Za mene je to bilo veliko razočaranje. Bio sam svjestan da sam se "zabunom" zaljubio. Ipak, moja romantična duša se nije dugo vremena smirila. Mislim da sam na kraju bio više uvrijeđen nego zaljubljen. No i to je prošlo.

Jedne zimske noći došao je blagoslov s neba.

Saveznici se kod lošega vremena nisu spuštali avionima, već su bacali razne pošiljke pomoću padobrana. Te noći stigla je velika pošiljka odjeće i obuće za Jevreje. Poslale su nam to jevrejske organizacije. Ispostavilo se da pošiljka sadrži duge vojničke kapute (šinjele), vojne pulovere i cipele.

Partizani su bili ljuti: "Za civile? Za Jevreje?"

Najprije su htjeli sve zaplijeniti, ali su se konačno predomislili i predali su odboru jevrejskog zbijega čitavu pošiljku. Samo su naložili da je civilima, koji će nositi te uniforme, zabranjeno nositi partizansku kapu s crvenom zvijezdom. Sada su se po cijelom gradu mogli vidjeti Jevreji u vojnim kaputima i sa šeširima na glavi. Bilo je to malo i komično.

Nakon prvog "šoka" stanovište partizana i pučanstva se promijenilo. Počeli su hvaliti Jevreje, kako pomažu jedni druge, "a mi se među sobom koljemo" – govorili su!

Moja mama se razboljela od tifusa.

Od vremena do vremena su izbijale epidemije te bolesti na partizanskom teritoriju. Stanje higijene bilo je katastrofalno, a naročito zbog ušiju širio se tifus. Bilo je tri vrste tifusa: pjegavi, kojeg su prenašale uši koje su bile na tijelu (bijeale uši). To je bio najopasniji tifus i proizrokovao je najviše žrtava. Opasnost nije ležala samo u vrlo visokoj temperaturi, koja bi potrajala, već i u poslijedicama. Naime, bolesnik za cijelo vrijeme bolesti tako rekuć ne može ništa da jede. Crijeva od ove bolesti postanu tako tanka da treba početi s malom količinom lagane hrane. U mnogim slučajevima ljudi su umrli nakon što je bolest već prošla, jer su bili tako izgladnjeli da su se bacili na jelo.

Drugi je bio trbušni, i treći – paratifus. Svi su tifusi, osim toga, jako zarazni.

Mama je, izgleda, imala paratifus, jer smo mi bili cijepljeni protiv trbušnog. Lijek je bio, pa je doktor preporučio med. Mi smo s njom ostali u istoj sobi i, na sreću, niti tata niti ja nismo oboljeli. Mama je nakon nekoliko tjedana bila na nogama i mogla se opet brinuti za nas.

Ta mamina bolest imala je, također, i pozitivnu poslijedicu. Baš kada se mama razboljela, partizani su htjeli da nam oduzmu sobu u korist jednog partizanskog funkcionera. Na našim vratima je bio nalijepljen oglas: "TIFUS", kako je to bilo propisano. Onaj, kojem je naša soba bila dodjeljena, s vremena na vrijeme navraćao je da provjeri da li je opasnost prošla. Naravno, nije se usudio da uđe. Mi taj plakat nismo uklonili ni kada je mama već ozdravila. Izgleda da je taj partizan na kraju našao konak na drugom mjestu i ostavio nas na miru.

Tu u Glini upoznao sam sina naše drage Zoričke iz Zagreba. Mi nismo znali da ima sina. Nije nam ga spomenula, jer je on već onda bio u partizanima. On je prije rata bio student na glumačkoj školi. U Glini je radio na priređivanju propagandnih skupština i predstava. Radio je u istom domu gdje je bilo i naš kino. Saznao sam od njega kakva ga je nesreća zadesila. On je kod partizana upoznao jevrejsku djevojku, partizanku, kojom se i oženio. Kod jednog zračnog napada na Glinu – to je bilo prije nego što smo mi došli –ta siromašna mlada žena izgubila je jednu nogu. Kao teško ranjenu evakuirali su je u Italiju i on od nje nema nikakvih vijesti.

Jako smo se sprijateljili.

Njemački avioni u to vrijeme često su letjeli iznad grada, ali nas nisu bombardirali.

Nasuprot tome, Saveznici su sprovodili bombardiranja velikog opsega u Austriji i Češkoj. Polazeći sa uzletišta u južnoj Italiji, preljetale

su formacije od mnogo stotina teških bombardera preko naših glava, i to usred bijelog dana. To su bili Amerikanci. Pratili su ih lovački avioni, koji su kružili oko njih jer su bili mnogo brži. U te dane se nije pojavljivao nijedan njemački avion. Ja sam volio ležati na travi u našem dvorištu i promatrati tu nadrealističnu sliku.

Poslije podne formacije su se vraćale, ali u manjem redu. Bilo je među njima i oštećenih aviona. Na kartama pilota bilo je označeno gdje se nalaze partizani. Zato su oni nastojali da napuste svoje oštećene aparate i da se spuste padobranima na našem teritoriju. Bile su koji put prave drame: hoće li stići k nama, ili će pasti na neprijateljski teritorij?

Njihove posade su se sastojale od desetak ljudi. Partizani su se brinuli za njih, dok se ne bi ukazala prilika da se vrate u Italiju sa onog uzletišta kraj Topuskog.

Bilo je i drugih "gostiju". Stigla je grupa od nekih tridesetak Francuza. To su bili ratni zarobljenici još od 1940. godine, kada je kapitulirala francuska vojska. Oni su uspjeli pobjeći iz jednog njemačkog logora i probiti se do nas. Bili su veliki siromasi, slabo hranjeni i iscrpljeni.

Sprijeteljio sam se s jednim studentom. Izvan moje radionice učvrstio sam zvučnik i dao im mogućnost da slušaju vijesti na francuskom jeziku. Prvi put nakon pet godina. Naravno da ih nisam smio pustiti unutra. I to sa zvučnikom je bilo previše za Šešerina. Jedino su Jevreji s njima znali razgovarati, davali su im i nešto hrane. Jedanput sam ih posjetio u ruševini u kojoj su bili smješteni. Baš se vodila živahna diskusija, o kome ako ne o Jevrejima. Rečeno je nešto kao: "Naša nesreća su Jevreji!" (jako poznata parola iz nacističkog leksikona).

Nije to bilo baš tako zamišljeno. Oni su se bojali da će Jevreje evakuirati u Italiju prije njih. Ipak sam to vidjeo kao izraz antisemitizma. Jako sam se naljutio. Slijedile su sankcije: obavijestio sam ih da moje vlasti ne dopuštaju sakupljanje pred mojom radionicom u svrhu slušanje francuskih vijesti. Sa studentom sam se još sastajao, ali druge nisam htio vidjeti.

Na kraju su svi prebačeni u Italiju, a Jevreji su ostali ovdje.

Sprijeteljiti se sa strancima, bila je opasna stvar, onda to još nismo znali.

Jedno od inherentnih svojstava komunista je bilo nepovjerenje prema svemu i svakome. Oni su u svakome vidjeli potencijalnog neprijatelja i u onome što radi, ili govori protunarodnu i proturevolucionarnu djelatnost.

Moram spomenuti jedan strašno tragičan slučaj.

Na partizanskom teritoriju se, također, nalazila obitelj Gutmann. Ta obitelj je već bila unesrećena, jer je njihov stariji sin odveden na "radnu službu" i sa drugima ubijen od ustaša. Ostao im je samo mlađi sin. Oba dečka su bili prije rata moji prijatelji. Gutmann je uspostavio neku vezu s grupom Amerikanaca koji su se padobranima spasili na našem teritoriju. Neki kažu da im je nešto prodao, drugi opet da je od njih nešto kupio. Partizanske vlasti su ga uhapsile i taj čovjek je nestao. Govorilo se da su ga partizani streljali. Nešto drugo nije moglo biti, jer se za njegovu sudbinu nikada nije ništa saznalo. Njegov očajni sin ga je svagdje tražio godinama po svršetku rata, ali je slučaj ostao zagonetka. Moguće je da je to bilo djelo pojedinca, koji ga je opljačkao i onda ubio. Vjerojatnije je da su ga partizani za nešto osumnjčili i bez suda streljali.

Streljanje je bilo na dnevnom redu. Bilo je, naime, mnogo izdaje s obje strane. Na oslobođenom teritoriju je bilo Hravata koji su ostali vjerni ustašama i s njima su potajno surađivali, informirajući ih o kretanju partizana, o vojnim tajnama itd. Partizani su nemilosrdno s njima obračunavali. Sigurno je bilo i nedužnih među njima. Slučaj Gutman-na, i prije pomenuti slučaj Helge Heim, to dokazuje. Oni sigurno nisu surađivali s neprijateljem.

Na sreću, nisam vidjeo niti jedan slučaj streljanja. Ali sam sasvim slučajno vidjeo kako dvojicu sprovode na streljanje. Iako su me tra-gična sudbina naših najbližih i teški vlastiti doživljaji otvrdnuli, taj doživljaj mi je ostao tako duboko u sećanju, da ga cijeli život ne mogu za-boraviti.

Sjedio sam pred kućom i vidjeo sam kako nekoliko partizana s puškama sprovode prema šumi muškarca i ženu. Oboje srednjih godina, očito seljaci. Grupa se polagano kretala. Izraz njihovih lica je teško opi-sati. Bili su svjesni što ih čeka. Muškarac je bio crven u licu, vjerojatno su mu dali da se napije. Žena je jedva koračala. Grupa se polako udalja-vala. Kasnije sam čuo kratku pucnjavu i neko vrijeme iza toga su se partizani vratili sami. Vjerojatno su to bili moji neprijatelji. Oni koji su nam toliko zla učinili. Ipak, težak utisak je ostao.

"Kako je narod mogao bez oružja da se bori protiv fašista, tako mo-že stroj da radi koji dan i bez ulja....!"

Tako je tvrdio komandant područja i prisilio Šešerina da pokrene parni stroj električne centrale iako ulje nije stiglo taj dan. Štoviše, on je trijumfovao, jer je stroj nesmetano nastavio raditi..., samo kako dugo? Nakon sat ili dva stroj je prestao da radi... zauvijek. Glina je nekoliko tjedana bila bez struje. Tek kada je uspostavljen drugi parni stroj, op-skrba strujom je obnovljena.

Netko je morao "da plati" za ovu "sabotažu". Naravno, ne onaj pravi krivac, koji je dao onu "uvjerljivo motiviranu" naredbu. Istragu je preuzela OZNA, politička policija. Ovi su danima preslušavali sve pripadnike električne centrale. Mene i Danca su ostavili na miru, jer su uvidjeli da mi s pogonom nemamo nikakovu vezu.

Stvar je mogla za moje prijatelje jako loše svršiti, jer je bezuvjetno trebalo nekoga kazniti. Na kraju stvar je pala u zaborav, zahvaljujući "prestizu" koji je uživao Šešerin u mjesnim komunističkim krugovima.

Onaj koji me nije htio jer sam Jevrej, sada je moj prijatelj? I da, i ne.

Jednog dana u Glini se smjestila radio-tehnička radionica Četvrtog korpusa. Ona ista radionica u koju nisam bio primljen jer sam Jevrej.

Bio sam zabrinut. Bojao sam se da će ta radionica preuzeti i moj posao, naravno, bez da mene preuzmu. Mislio sam da neće dozvoliti dvije radionice u istom mjestu.

Odlučio sam da odem k njima na razgovor. Komandant me je odmah prepoznao. Kada je čuo da ja ovdje popravljam civilne radio aparate, bio je zadovoljan što se on time ne mora baviti. Čak mi je obećao pomoć u dijelovima i materijalu.

Često sam se njemu obraćao i za savjet; on je bio iskusan tehničar. Uvijek je bio pripravan da mi pomogne. Izgledalo mi je da smo se prijateljili. Mislio sam već da se nešto kod njega promijenilo. Jedan dan sam ga iz puke znatiželje pitao da li bi me sada primio. Odgovor koji sam dobio bio je kratak i jasan: "Moje mišljenje o Jevrejima se nije promijenilo!" Opsesija, paranoja!? Neka ga vrag odnese! Ja sam bio zadovoljan gdje sam.

Antisemitizam kod partizana

Šef vojne radio-tehničke radionice u Otočcu (a kasnije u Glini) me nije htio primiti kao tehničara, jer sam Jevrej. Taj flagrantni akt antisemitizma bio je u proturiječju s komunističkom ideologijom koja je povijedala ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo i osuđivala rasizam. Stajali smo, na kraju, na istoj strani u borbi protiv zajedničkog nacističkog neprijatelja.

To nije bio jedini slučaj antisemitskog ispada, koji sam doživjeo na partizanskom teritoriju. Tako i drugi Jevreji. Neki su bili osumnjičeni da su surađivali s neprijateljem (Jevreji?!). Slučaj Helge Heim, koji sam u potankostima ispričao nije bio jedini takav slučaj. Kako su nas iz Slunja poslali ravno u vatru? Oni koji su služili u borbenim jadicama bili su izloženi antisemitskom šikaniranju, uvredama itd. Uvijek su bile nekakve pritužbe na Jevreje, ne samo lične, već i kolektivne: "Vi Jevreji.....!" ili "Vi Čifuti" (pogrđni naziv za Jevreje)... ovo ili ono!

Zabilježen je jedan ekstremno neprijateljski akt partizana prema grupi jevrejskih mladića iz Sarajeva koji su se htjeli priključiti partizanima. Ovi su ih odbili i mladići su se morali vratiti u Sarajevo. Neki od njih su bili uhapšeni i poslani u logore (1).

U ljeto 1941. grupa od 30 jevrejskih mladića i djevojaka uspjela je pobjeći iz Sarajeva i priključiti se Kalinovičkom partizanskom odredu, koji je operirao u sarajevskoj okolini. Kad je odred napustio taj teren, partizanski štab, koji se nalazio na brdu Igmanu, donio je odluku da se Jevreji ne povedu sa vojskom, već da se oni imaju vratiti u Sarajevo. Obraloženje: "Ne trebamo "kaputaše" u svojim redovima". (Kaputaši je narodni naziv za "gospodu" – jer oni nose kapute.) Jedan dio ovih omladinaca je nastradao, a dio se kasnije priključio drugim partizanskim jedinicama.

Interesantno je da se ta pojava ponavljala i kod drugih partizanskih grupa u Evropi: u Poljskoj, u Ukrajini, u Rusiji. Oni malobrojni Jevreji koji su uspjeli da se spasu od pokolja i koji su se htjeli boriti protiv Njemaca, nisu se mogli priključiti partizanskim jedinicama jer su ih ovi odbili zbog antisemitskih motiva. Zato su Jevreji bili prisiljeni osnovati svoje vlastite partizanske jedinice i boriti se pod mnogo težim uslovima (2).

Osim iz ideoloških razloga, antisemitizma nije smjelo biti jer su partizani na teritoriju, na kojem sam se nalazio, bili većinom Srbi. Oni su djelili našu sudbinu: bili su progonjeni, mučeni i ubijani kao i naši Jevreji.

Jevrejima se u prošlosti zavidjalo, jer su bili bogati. Prebacivalo im se da su arogantni i da se drže kao da su iznad drugih, da nisu povezani s narodom u čijoj sredini žive.

Sada smo bili lišeni našeg bogatstva, beskućnici i pali smo zaista na nivo jednostavnog naroda, pa čak i niže. Htjeli smo s njima da dijelimo zajedničku sudbinu i borbu za opstanak. No sada su nas još više mrzili. Baš zbog stanja u kojem smo se nalazili. Dok smo bili "elita", bili smo zamašni kotač u privredi. Bezbrojne familije su bile ovisne o nama, živjeli su od nas. Bili su bolje plaćeni nego kod drugih. Jevreji su bili, kada im je dobro išlo, velikodušni i često rasipni.

Sve je to narodu išlo u prilog.

Zato su nas primali, trpjeli, čak i poštivali. Zavist i antisemitizam, ostao je u pozadini i mi smo ga mogli ignorirati.

Sada smo konačno bili na razini jednostavnog naroda s kojim smo se pokušali pomiješati, sliti, izjednačiti. No sada se ispostavila gola stvarnost: "Mi smo tuđi. Mi nismo isti narod i nemamo, u stvari, što tu da tražimo".

Da smo bili kulturno i politički integrirani i asimilirani, možda više nego koja jevrejska općina u Evropi, nije nam koristilo kod naših agresora. Ali nam, također, nije išlo u prilog kod naših prijatelja.

Jesen 1944. Mnogi Hrvati sada napuštaju lađu koja tone

Sada je sve više Hrvata počelo prelaziti u partizanske redove. Partizani su najme izdali ultimatum i amnestiju u kojoj su pozvali sve pripadnike hrvatskih oružanih snaga (dakle – domobrane, žandare, redare i druge – svakako ne ustaše), da pređu na stranu partizana. Još je rečeno da je satelitska “Nezavisna Država Hrvatska” nezakonita vlast koju podržava samo njemački okupator. Ta vlast nema nikakovu podršku u narodu i nalazi pred rasulom. Jedina legalna oružana snaga je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije s maršalom Titom na čelu.

Taj poziv je bio vremenski ograničen i rečeno je da će oni koji se ne odazovu, biti osuđeni kao izdajice. Prešli su i mnogi oficiri. Ipak je prešlo manje nego što se očekivalo.

Njemci su nam priređivali uvijek neko novo iznenađenje. Dovedi su Ruse, pripadnike vojske generala Vlasova, da se bore protiv nas. Vlasov je bio general u Crvenoj armiji i prešao je k Njemcima. On je uspio regrutirati među sovjetskim ratnim zarobljenicima takve koji su bili pripravnici boriti se na strani Njemaca (to su, u prvom redu, bili Ukrajinci koji su bili nezadovoljni Sovjetskim Savezom i u neprijateljstvu s Rusima). Odnos sličan onome kod Hrvata prema Jugoslaviji i Srbima. Na ruskom frontu nisu se pokazali, mnogi od njih su prebjegli natrag. U Jugoslaviji su se borili s mnogo motivacije protiv partizana. Bile su to konjičke jedinice, koje su se brzo kretale i iznenađivale partizane. Bili su jako okrutni i znali su sprovesti pokolje i među civilnim pučanstvom.

Partizani nikako nisu htjeli primiti na znanje da imaju braću Ruse ili braću Ukrajince kao neprijatelje, pa su zato tvrdili da su to Čerkezi.

Pred kraj rata mnogi od ovih “Čerkeza” prebjegli su partizanima. Oni su ih primili i čak su formirali jednu posebnu borbenu jedinicu. Kad je rat završio, oni su poslali “kući”. Otišli su nerado jer su slutili da im Crvena armija neće oprostiti izdaju. Čuli smo da su mnogi bivši pripadnici Vlasove armije bili strijeljani, a drugi poslani na prisilni rad u Sibir.

Pod kraj rata je general Vlasov pao u američko zarobljeništvo. Amerikanci su ga izručili Sovjetima. Bio je osuđen i obješen.

Što se događalo u Zagrebu 1943. do 1944?

Serija događaja koji su započeli početkom 1943. zahtijevat će od Pavelićeve vlade da se suoči s dvije nove tendencije, koja je svaka za sebe ugrožavala budućnost Nezavisne Države Hrvatske, njen režim i njihovo vođstvo (1, 2, 3).

1. Ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku uspostavila je Njemačka, nakon što je okupirala cijelu Jugoslaviju. Ta država je bila njen satelit, bila je sasvim od Njemačke ovisna i njen opstanak je bio osiguran samo pobjedom sila Osovine. Ustaško vođstvo je dugo vremena bilo uvjerenom u pobjedu Njemačke.

Početkom 1943. godine situacija na svim frontama se dramatično mijenjala u korist Saveznika: njemački poraz kod Staljingrada, njemačko-italijanski poraz u Africi itd.

Sada su ustaške vođe i njihovi pomagači morali računati na pobjedu Saveznika kao realno moguću.

2. Njemačka je iz dana u dan sužavala izvršnu vlast Pavelićeve vlade, a time i suverenitet i prestiž ustaškog režima. Mnoge hrvatske vojne jedinice bile su podređene njemačkim, u drugima su njemački oficiri preuzeli komandu. Štoviše, Njemci su uspostavljali jedinice SS, za koje su mobilizirali Hrvate bez privole njihove vlade, itd. Njemci su se miješali i u civilnu upravu.

Pokušat ću prvo da analiziram tu novu njemačku politiku prema državi koju su oni sami stvorili i na čelu koje je bio njihov najodaniji sluga Pavelić.

Dok je još "ljubav gorjela" između Njemaca i Hrvata, vladalo je već stanovito nepovjerenje u njemačkim krugovima, naročito u vođstvu SS, zbog ekstremno klerikalnog stava ustaškog režima (4), koji je bio utvrđen i u ustaškoj, kao i u redovitoj vojsci. Zato su već u 1941. godini Njemci zahtijevali da pripadnici njemačke manjine služe u njemačkoj vojsci (u SS diviziji Prinz Eugen), a ne u hrvatskoj.

No nagomilali su se drugi, mnogo važniji razlozi, koji su doveli do toga da je Pavelić praktički "metnut na stranu". On nije svrgnut iako su to mnogi zahtijevali.

Ustaše su svojim brutalnim ubijanjem Srba prouzrokovali oružani ustanak, u okviru četnika i Titovih partizana. Njemačka vojska je uglavnom morala predvoditi borbu protiv ovih pobunjenika. Hrvatska redovita vojska (domobrani) pokazala se nesposobna i nemotivirana. Ustaša je brojčano bilo malo. Oni su, možda, bili smjeli borci, ali njihov je doprinos bio negativan, jer su u borbenom području izvodili najo-

krutnije zločine protiv civilnog pučanstva koje, da bi spasilo “živu glavu”, opet bježi u šumu.

Tendencija njemačke vojske bila je u to vrijeme “smirivanje” okupiranih područja. Njemci su trebali svoju vojsku na istočnom frontu, zato su predbacivali ustašama da u svojoj slijepoj mržnji i teroru prema Srbima potpaljuju građanski rat.

Njemci su bili zabrinuti; njihove komunikacione linije s Bugarskom, Grčkom i Albanijom vode preko Jugoslavije, a ove su svakodnevno bile izložene napadima partizana.

Stanje je još zaoštreno nakon kapitulacije Italije. Sada je trebalo osigurati i dalmatinsku obalu od eventualnog iskrcavanja Saveznika koji su već držali južnu Italiju.

Tako je Hrvatska postala operaciono područje njemačke vojske. Uglavnom su to bile jedinice Waffen SS. K tome, u tom su području operirale razne njemačke policijske snage.

“Vojne potrebe” su diktirale poteze njemačkih “okupacionih snaga”, koje su se miješale i “po potrebi” u administrativnu upravu, pa su čak zbacivali ustaške funkcionere, kao u slučaju hrvatskog župana u Sarajevu.

Naravno, hrvatska vlada u Zagrebu protestirala je protiv ovakvih samostalnih poteza mjesnih njemačkih komandanata.

No, glavni kamen smutnje između Njemaca i Pavelića bila je nova politika Njemačke prema Srbima (u Srbiji i u Hrvatskoj): Njemci, da bi zaštili svoje zaleđe, željeli su učvrstiti, u prvom redu, položaj svog srpskog kolaboratora, generala Nedića, a u Hrvatskoj prekinuti svaki progon Srba.

Namjera Njemaca bila je intenzivirati borbu protiv Titovih partizana, koji su se nakon kapitulacije Italije domogli velikih količina oružja i k tome, sada već uživaju direktnu pomoć Saveznika.

Partizani su zaista bili jedini koji su ugrožavali njemačka uporišta na Balkanu. Zato su Njemci bili pripravnici obustaviti svaku akciju protiv četnika, štoviše, s njima surađivati u borbi protiv Tita. Ranija obustava represalija protiv četnika u Srbiji znatno je ojačala položaj Nedića i otpor protiv Njemaca u Srbiji je zaista popustio...

U Hrvatskoj je to duboko povrijedilo vladu u Zagrebu. Za njih nije bilo razlike između partizana i četnika. S pravom, s njihovog gledišta, jer su četnici koristili svaku priliku da se osvete Hrvatima i znali su sprovesti pokolje u hrvatskim selima slične onim ustaškim u srpskim.

Pavelić je imao priliku malo rehabilitirati svoj položaj nakon kapitulacije Italije. Područja u Dalmaciji i primorju, koje je svojedobno mo-

rao predati Italijanima, sada su mu vraćena. No, ne na dugo, jer su njemačke vojne vlasti brzo zavladaile i ovim dijelom Hrvatske.

Znatan dio Hrvatske bio je pod Titovom vlašću, a ostali je praktički bio pod njemačkom vojnom komandom.

U jednom izvještaju njemački general SS, Ernst Fick tvrdi, da je vlast Pavelića jednaka vlasti gradonačelnika Zagreba, ali bez predgrađa.

Koncem augusta 1943. imenovan je novi njemački komandant na zapadnom Balkanu, general Lotar Rendulić. On je željeo dovesti do smirenja na Balkanu, da bi se mogao posvetiti svom glavnom zadatku – osigurati jadransku obalu protiv eventualne savezničke invazije. Zato je trebalo intenzivirati borbu protiv partizana, koji su ugrožavali njemačku pozadinu i njihove komunikacione linije. On je zato tražio od Pavelića potpunu obustavu progona Srba u Hrvatskoj i kod Hitlera se založio za jačanje položaja Nedića. Posjetio je Pavelića i odmah je došao do zaključka da ovaj nikada neće odustati od svog programa, tj. progona Srba. Zato se nikada više nije s njime sastao, već ga je potpuno ignorirao i neutralizirao, iako je pri tome došao u konflikt s njemačkim poslanikom u Hrvatskoj, Kascheom, i ministrom vanjskih poslova Ribbentrop (5).

Pavelić, razvlašten i ponižen, gubio je danomice sve više i više svojih pristalica. Mnogi su ga napuštali, čak su se neki priključili partizanima.

Teror se nije smanjio. Njemci su streljali i vješali komuniste ili one na koje su sumnjali da potpomažu komuniste. Ustaše, opet, one na koje su sumnjali da se protive Paveliću. Pučanstvo u Zagrebu je jedno jutro imalo što da vidi: u samom gradu se na kandelabrima ljuljalo desetak obješenih muškaraca.

U Bosni, koja je također spadala pod NDH, raslo je razočaranje i nezadovoljstvo režimom. Muslimani se nisu priključili ustašama iz ideoloških motiva, već iz čistog oportunitizma. Željeli su si osigurati položaje, a “niži stalež” je želio sudjelovati u velikoj pljački. Sada mnogi napuštaju lađu, pa čak prelaze i u partizane.

Da zaustave ovu tendenciju, Njemci imaju jednu originalnu ideju (više romantičnu nego praktičnu, kako će se to pokazati).

Njemci (ideja potiče od Himmlera) su željeli iskoristiti tradicionalne vjerske osjećaje Bosanskih muslimana, te njihove simpatije prema Njemcima iz doba austrijske okupacije. Dakle, u tome planu opet nema ničeg “hrvatskog”.

Sredinom februara 1943. je po nalogu Himmlera počelo vrbovanje dobrovoljaca među bosanskim i hercegovačkim muslimanima za novu SS diviziju (6). Po nalogu Himmlera, pripadnicima te jedinice trebalo

je osigurati sve njihove tradicionalne potrebe u hrani, u odjeći i u vjerskim obredima.

Pozvan je u pomoć i bivši jerusalemki muftija, Haj Amin al Husseni.

Muftija, prognan od engleske mandatne vlasti, našao je utočište u Hitlerovoj Evropi. I ovaj je sada propovjedao i nagovarao muslimane da se uključe u Waffen SS.

Al-Husseni je bio najistaknutija arapska ličnost za vrijeme engleskog mandata u Palestini. Englezi su ga imenovali Velikom muftijom Jeruzalema. On je bio arapski nacionalista, protivnik Engleza i Jevreja. Protivio se masovnom useljenu Jevreja. Organizirao je i predvodio krvave ispade protiv jevrejskih naseljenika u 1929. i 1936. godini. Nakon toga je prognan. Pobjegao je u Njemačku gdje je podupirao Hitlera. Poslije rata Englezi su ga htjeli uhapsiti i suditi mu, no on je uspio pobjeći u Kairo. 1948. i 1949. huškao je palestinske Arape protiv podjele Palestine između Jevreja i Arapa, kako je to odlučila Glavna skupština Ujedinjenih Naroda. Organizirao je mjesne oružane bande. I sve susjedne arapske države priključile su se tom ratu, koji je trebao da uništi jevrejsko naselje u Palestini. Arapi su bili totalno poraženi. Odonda je pao njegov upliv i ugled. Umro je 1974.

Tako je konačno uspostavljena divizija koja je nosila zvanični broj 13 i, k tome, ime Handžar (zaobljeni mač upotrebljavan u otomanskoj turskoj vojsci).

Pavelić je protestirao, naročito kada se ispostavilo da je među "dobrovoljcima" dobar broj onih koji su dezertirali iz hrvatske vojske. Svojim protestima je jedino postigao da je u diviziju primljen i mali broj Hrvata.

Himmler je mnogo očekivao od tog poteza. Željao je pokazati solidarnost nacista s Arapima i, uopće, s muslimanima u cijelom svijetu. Naročito se očekivao upliv na Arape na srednjem Istoku, te na muslimanske Tatare na Krimu.

Kada je ta divizija pokrenuta protiv partizana koncem februara 1944, postignuti su stanoviti teritorijalni uspjesi. No, sada su na tim "oslobođenim" teritorijama vladali muslimani sa svojim pokroviteljima SS-ovcima. To je bila neka vrsta muslimanske satelitske države u državi.

Pripadnici divizije Handžar počinili su nebrojne zločine i zvjerstva protiv civilnog pučanstva. U tome nisu zaostajali za ustašama. Nakon nekoliko mjeseci partizani su opet zauzeli teritorije koje su izgubili. 1944. godine raspala se divizija Handžar: muslimani su masovno dezertirali i, na kraju, Njemci su razoružali pripadnike te divizije i poslali ih na rad u Njemačku.

Ovi primjeri pokazuju mizerno političko stanje Pavelića u drugom poluvremenu postojanja njegove države. Njemci su u više navrata po-

mišljali da smijene Pavelića. Za njega se zauzimao njemački poslanik u Zagrebu, Kasche.

Kasche je bio pripadnik SA, zato nije uživao veliki ugled i upliv kod vodstva SS. No, lično je Hitler odlučio da zadrži Pavelića.

Pavelićevo uklanjanje uporno je zahtijevao predstavnik njemačke vojske u Hrvatskoj – general Gleise v. Horstenau. Pavelić je ostao, no sada mu se već protive i njegovi najbliži suradnici.

Kako je rečeno, prvi razlog za brigu Pavelića i njegove klike, bila je mogućnost pobjede Saveznika.

Kako su oni, u tom slučaju, vidjeli budućnost svog režima i svoju ličnu?

Jedna opcija, koju su predvidjeli, bio je bijeg. (Tu opciju je kasnije većina od njih sprovela u djelo.)

No, postojalo je, po njihovom mišljenju i drugo rješenje – mnogo časnije, po kojem bi njihova država preživjela (s nekim političkim promjenama uvjetovanim novim okolnostima). Oni sami ostali bi na vlasti.

Njihovo vjerovanje je bilo bazirano na sljedećoj logici:

1. Koalicija zapadnih demokracija sa Sovjetskim Savezom je neprirodna i ona će se raspasti.

Hrvati nisu bili jedini koji su vjerovali u raspad Savezničke koalicije i da će u "mutnome" sačuvati sebe i čak, svoje zločinačke režime. Mnogi kolaboracionisti su u to vjerovali (tako npr. Horty u Mađarskoj), te široki krugovi u Njemačkoj.

12. aprila 1945. je nenadano umro američki predsjednik Roosevelt. Göbbels je u vezi s tim događajem htio ohrabriti Hitlera, tvrdeći da će se sada raspasti savez zapadnih sila sa Sovjetskim Savezom (7). (Roosevelt je na konferenciji u Casablaci predložio da se ne pregovara s neprijateljima, već da se zahtijeva njihova безусловna kapitulacija. Prijedlog je bio primljen. Sada nema Roosevelta pa će pregovori biti mogućii?)

Himmler je već 1944. godine tražio kontakte sa Saveznicima, da im ponudi poseban mir i zajedničku borbu protiv Sovjeta. On je svoje ponude obnovio u proljeću 1945. (baš on, najveći krvnik Evrope) (8).

2. Kada se to dogodi, Saveznici će rado primiti u svoj savez bivše satelitske države i njihove vođe. Naročito one koji su se borili protiv komunista. Dakle, u preferenciji ustašku Hrvatsku koja se u svojoj zemlji borila protiv komunističkih partizana i čak, na ruskom frontu, kuda je poslala domobranske jedinice sastavljene od tzv. dobrovoljaca.

Hrvatski udio na Istočnoj fronti nije bio beznačajan. Jedan hrvatski puk (369. pojačani pješadijski puk) i, osim toga pomorske i zračne jedinice bile su poslone na Istočni front. Kraj toga, Hrvati su, također, bili ustrojeni u pješadijskim divizijama Wehrmachta, Waffen SS-a, te u policijskoj SS diviziji (9).

3. K tome, ustaška Hrvatska nije za cijelo vrijeme rata imala neki oružani sukob sa zapadnim silama.

4. Zločine koje su počinili, djelomično će "pokriti" nemilosrdnom borbom protiv komunista i četnika (četnici su ubijali Hrvate i surađivali s okupatorom!). U krajnjem slučaju, ustaško bi vođstvo "žrtvovalo" nekoliko svojih ljudi, izvršilaca zločina (komandanti logora itd.), koje bi optužili da su radili na svoju ruku. (Poslije rata je tendencija u obrani optuženih bila obratna oni su tvrdili da su zločine izveli, jer su tako pretpostavljeni od njih zahtijevali).

5. Raskol među Saveznicima, koji su oni sa sigurnošću očekivali, mogao bi dovesti do rata. Još bolje! Saveznici će biti sretni, naći će u bivšim kolaboracionistima partnere i borce na svojoj strani. U tom će slučaju pitanje počinjenih zločina biti potisnuto u pozadinu i na koncu zaboravljeno.

6. Uništenje hrvatskih Jevreja je, izgleda, malo teretilo njihovu savjest.

Tako se u Hrvatskoj do danas bagatelizira okrutno ubojstvo više od 35.000 hrvatskih Jevreja.

Uvijek se za te zločine mogu optužiti Njemci. Jedan dominantni razlog da se ustaška klika nije osjećala opterećena zločinima počinjenim protiv Jevreja u Hrvatskoj je "mlaka" reakcija zapadnih sila na vjesti o masovnom ubijanju Jevreja. Iako je nešto već rečeno, govorilo se, u prvom redu, o Njemcima i logorima smrti u Auschwitzu i drugdje. Ne znam da li je u zapadnoj štampi i na radiju Jasenovac bio spomenut za sve četiri godine njegovog opstanka.

7. Treba učvrstiti položaj domobrana (redovite hrvatske vojske) koji nisu, za razliku od ustaških formacija, sudjelovali u masakrima. Dakle, ruke im nisu krvlju zamrljane. U tu vojsku se uvijek može pouzdati kao branitelje Hrvatske domovine i pod bilo kojim režimom.

8. Treba u vođstvo NDH uključiti, uz ustaše, i druge hrvatske političke frakcije, da bi bila obuhvaćena što šira potpora hrvatskog naroda. U prvom redu, steći suradnju Hrvatske seljačke stranke. Vladalo je mišljenje da ta stranka uživa potporu širokih hrvatskih slojeva. (Do sada su ustaše same vladale zemljom, isključili su i progonili sve druge stranke, ili političke frakcije – takva je bila i doktrina fašista.) Prednost HSS bila je da dosad nije sudjelovala u pronacističkoj vladi i da nije

umiješana u počinjene zločine. Zato su oni bili uvjereni da HSS još uživa veliki ugled u inozemstvu.

Ovaj paragraf je imao operativni karakter. Trebalo je pokrenuti pregovore s vođstvom Hrvatske seljačke stranke, koja zvanično nije postojala i čiji su predstavnici bili od ustaša i proganjani.

Ta logika, iako je naoko izgledala apsurdna, nije bila sasvim bez osnova.

Saveznici su strogo osuđivali kolaboraciju u okupiranoj Evropi. Pa ipak, nakon njihovog iskrcavanja u Sjevernoj Africi, imenovan je admiral Darlan vrhovnim komesarom za Sjevernu Afriku. Darlan je bio potpredsjednik francuske vishyske, Petainove vlade i zalagao se za usku suradnju i zbliženje s Njemcima. Na njegov zahtjev su svi vishyski funkcioneri i generali, koji su upravljali Sjevernom Afrikom, ostali na svojim položajima. Dakle, i oni koji su sprovodili u djelo protujevrejske zakone i razne druge fašističke mjere po nalogu Petaina.¹

Saradnja s Darlanom i njegovo imenovanje vrhovnim komesarom bila je Roosevelta ideja, Churchill se protivio (10).

Predsjednik Roosevelt je svoju odluku opravdavao: "Naravno da sam primio Darlana, on mi je dao Alžir, primit ću i Lavalu, ako mi Laval dađe Paris (11).

Mislim da je ova nesretna odluka imala kobne posljedice. Mnogi visoki nacistički funkcioneri u Njemačkoj i u satelitskim zemljama, među njima i najveći zločinci, vjerovali su do zadnjeg časa da će "preživjeti" i čak sačuvati svoje položaje nakon pada nacističkog režima. Ta nada ih je održavala i zato se oni nisu žurili da napuste svoje položaje u korist onih koji bi već ranije završili taj izgubljeni rat.

Već su spomenuti pokušaji Himmlera da stupi u kontakt sa zapadnim silama. Reichs Maršal Göring koji je bio zakoniti nasljednik Hitlera, pokušao je 23. aprila 1945. preuzeti vlast u Njemačkoj u svrhu "mirovnih pregovora" sa Saveznicima. Hitler je to spriječio. Poslije Hitlerovog samoubojstva, Göring je punudio "svoju pomoć" Admiralu Dönitzu (Hitlerovom nasljedniku) u pregovorima sa Saveznicima.

Nakon potpisa njemačke kapitulacije 6. maja, Göring nije izgubio svaku nadu da će još igrati neku važnu ulogu. Kada je 8. maja bio zarobljen od američke vojske, tražio je hitan sastanak s generalom Eisenhowerom. Bio je jako iznenađen kada je saznao da će biti stavljen pred Međunarodni sud za ratne zločince (12).

---

¹Navodim samo radi potpunosti: događaji u Africi su, na kraju, pošli drugim putem. Na Darlana je izvršen atentat i on je ubijen. Slobodni Francuzi generala de Gaulle-a su preuzeli vlast i obračunali sa kolaboracionistima. Tako je bilo i kasnije u Francuskoj.

I zaista, ustaško vodstvo je u proljeću i ljeti 1943. godine pokrenulo pregovore s vodećim ličnostima Hrvatske seljačke stranke s namjerom da uspostavi partnerski odnos. Da bi se to omogućilo, Pavelić je reformirao svoju vladu i razdvojio dužnost ministra predsjednika od one poglavnika. Očekivao je, vjerojatno, da će Maček preuzeti dužnost ministra predsjednika.

Na ovome mjestu treba proučiti držanje vodstva Hrvatske seljačke stranke – HSS, za vrijeme ustaške vlasti i držanje Mačeka koji je tu stranku predvodio.

Stranka, koja je uživala prije rata potporu velike većine hrvatskog naroda, sada je bila od ustaša potpuno potisnuta. Dakle, sredinom 1943. ustaše pokušavaju da se sporazume sa njima (u nadi da će im ovi izvaditi kestenje iz vatre).

Maček je u svom proglasu, odmah po ulasku Njemaca u Zagreb (10. 4. 1941) pozvao svoje pristalice da surađuju s novim režimom (ustašama). Mnogi su to i učinili. Ustaše su samo kratko vrijeme eksploatirale tu Mačekovu izjavu i odmah prešli u konfrontaciju s HSS.

HSS kao politička stranka prestala je postojati. Po uzoru na druge fašističke države i u Hrvatskoj je vladala jedna jedina stranka – ustaška.

Funkcioneri i pristalice HSS su se podjelili u tri grupacije: oni koji su se priključili ustašama; oni koji su se distancirali od ustaša, ali ostali pasivni čekajući razvoj događaja; te oni koji su se opredjelili za borbu protiv ustaša i okupatora. Ovi posljednji priključili su se partizanima. Protivno nekim tvdnjama, nije postojala nikakova „podzemna hrvatska organizacija“ koja se, navodno, borila protiv ustaškog režima. Oni u okviru narodnooslobodilačkog pokreta očekivali su da će biti priznati kao samostalna politička frakcija, koja će sudjelovati na slobodnim izborima poslije rata. Tendencija priključivanja partizanskim redovima značajnog opsega započela je tek 1943. godine. Prije toga su se hrvatski političari, protivnici režima, uglavnom sklonili na onaj teritorij okupiran od Italijana. (Kao i mi Jevreji.)

Brojčani odnos između tih triju grupacija, a naročito stav vodećih funkcionera mijenjao se stjecajem okolnosti.

Ipak, može se ustvrditi da je politika “čekanja” one srednje grupacije bila favorizirana u vodstvu stranke. Iako se ova, vremenom, sve više distancirala od podrške ustaškom režimu, ona se, također, protivila NOP-u koji je predvodila Komunistička partija i čiji je cilj, također, bio ponovno ujedinjenje sa Srbima. Dakle, obnova Jugoslavije.

HSS je željela nezavisnu Hrvatsku ili, u najmanju ruku, potpuno autonomnu Hrvatsku u nekoj "površnoj" federaciji s drugim narodima bivše Jugoslavije.

Zbog svog distanciranja od ustaša, s jedne strane, i svog protokomunističkog stava (i protiv obnove Jugoslavije), vođstvo stranke očekivalo je potporu Engleza u poslijeratnoj konstelaciji Hrvatske. Oni su iskreno vjerovali da se bez njih neće moći ništa učiniti. Računali su na podršku naroda i prestiž u inozemstvu koji su uživali prije ovoga rata.

Zar su zaista bili tako slijepi, ili uobraženi, da svoje "grijehe" nisu uviđali?

One njihove pristalice i funkcioneri koji su se udružili sa ustašama (prema direktivama njihovog vođe Mačeka) odgovorni su za strašne zločine u kojima su sami, ili sudjelovali ili su ih, u najmanju ruku, odobrivali.

A oni "neopredjeljeni", koji su svojom politikom "čekanja" omogućili nastavak ustaškog terorističkog režima, kojem se nisu oduprijeli i koji se produžio do posljednjeg dana rata?

Zar su zaista vjerovali da još drže neku "kartu" u svojim rukama!?

Zar je vodstvo HSS zaista vjerovalo da će Saveznici poslije rata htjeti (ili uopće moći) ignorirati Titovu herojsku i uspješnu borbu protiv zajedničkog neprijatelja u korist jedne stranke koja je surađivala s neprijateljem ili, u najboljem slučaju, nije mu se protivila? Samo zato jer Englezi nisu voljeli komuniste?

Englezi su pokušali učvrstiti položaj onih pristalica HSS, koji su se borili na strani partizana. To im nije pošlo za rukom iz više razloga:

1. broj ovih je bio malen i ostao takav do kraja rata;
2. vođstvo stranke je do posljednjega dana rata ostalo van partizanskih redova i čak im se protivilo;
3. oni koji su se udružili sa ustašama potpuno su kompromitirali tu stranku;
4. nema sumnje da je Tito tvrdokorno željeo uspostaviti komunističku državu i bilo je nemoguće odvratiti ga od te namjere. Stjecaj gore navedenih okolnosti, samo mu je išao u prilog.

Dakle, započeti su pregovori između ustaških vlastodržaca i HSS. Sudjelovali su vrhovi ustaškog režima i vođeni su s privolom Pavelića. Od strane HSS sudjelovali su članovi najužeg kruga Hrvatske seljačke stranke na čelu s potpredsjednikom, ing. Košutićem. On je pregovarao u Mačekovo ime, tj. u ime vođe i predsjednika stranke.

Ustaše su predlagale da se stvori koaliciona vlada, ali da ustaški režim ostane.

Predstavnici HSS su željeli uspostavu vanstranačke vlade (neutralne), koja bi osigurala izbore za Sabor (hrvatski parlament) i postepeno transformiranje ustaškog režima u "nešto drugo".

Ciljevi su se potpuno razmimoilazili. Ustaše su htjele ojačati svoj režim. A HSS-ovci nisu željeli preuzeti na sebe hipoteku ustaških zločina, već da sebi osiguraju budućnost.

Pod ovim okolnostima pregovori su prekinuti.

Kontakti između ustaških funkcionera i vođstva HSS su obnovljeni u proljeće i ljeto 1944. godine. No, sada ustaše ne sudjeluju zvanično u tim pregovorima, već neki ustaški funkcioneri vode te pregovore Paveliću iza leđa. (Po drugoj verziji, Pavelić je bio upućen o vođenje pregovora i čak ih je odobravao.)

Na čelu ovih "disidenata" bila su istaknuta lica, kao Mladen Lorković (tada ministar unutrašnjih poslova) i Ante Vokić (ministar vojske).

"Zavjerenički plan", kako ga je Pavelić kasnije prikazao, predviđao je:

1. uklanjanje ustaške vlasti (ali garantiranje života ustašama);
2. protjerivanje Njemaca sa hrvatskog teritorija (kako su si to oni zamišljali?);
3. uspostavljenje prozapadne vlade bazirane na Hrvatskoj seljačkoj stranci;
4. domobrani bi bili "Hrvatska vojska", alternativa za komunističku "Narodnooslobodilačku vojsku".

HSS je manje ili više podupirala taj plan, ali nije bila sigurna da će taj plan biti primljen od Saveznika, pa je oklijevala da se s njime definitivno složi. U stvari, uspostavljeni su tajni kontakti sa Saveznicima, ali su ovi kategorično odbili svaku suradnju s funkcionerima zloglasne NDH.

Na kraju, Pavelić je te pregovore zaustavio i uhapsio ustaške funkcionere² koji su ih vodili. Među njima i Lorkovića i Vokića i neke predstavnike Hrvatske seljačke stranke.

Ovi pregovori sa zločincima ne treba da služe na ponos vođstvu Hrvatske seljačke stranke. Pregovarati sa, krvlju obilježenim, zločincima je zločin za sebe. Ne protiviti im se, također je zločin. Osigurati zločincima njihove "živote", dakle, osloboditi ih od svake krivnje, znači s njima se identificirati

Za osuditi je, također, da za cijelo vrijeme pregovora nisu Mačekovi funkcioneri pokušali da ublaže patnje desetina hiljada Srba, Jevreja i

---

²Lorković i Vokić bili su, neposredno pred svršetak rata, po nalogu Pavelića ubijeni u leopoldavskom zatvoru.

drugih, koji su bili svakodnevno ubijani ili mučeni po čitavoj Hrvatskoj: po selima i gradovima, u zatvorima, i u zloglasnim logorima. Zar nisu pregovarači trebali, kao preduvjet, zahtijevati obustavu ovog pokolja; milost barem prema djeci i ženama. Barem privremeno. Možda se dala postići neka amnestija. (Na koncu, bile su to ustaše koje su htjele doći do sporazuma s HSS.) Ništa od toga nije pokušano.

Intresantno da je se u novoj Tuđmanovoj Hrvatskoj slavi Lorković kao junak: "On je htio spasiti Hrvatsku od komunista i priključiti se zapadnim silama". Posvećena mu je ulica u Zagrebu. U novinama je objavljena čitava pripovijetka o Lorkovićevoj požrtvovnoj borbi "za demokratizaciju" (13).

Tko je bio taj Lorković? Jedan od Pavelićevih prvih i najbližih suradnika. Kratko vrijeme nakon uspostavljanja NDH imenovan je za ministra vanjskih poslova. Među mnogim "dobrim djelima" potpisao je u jesen 1942. sporazum s njemačkim poslanikom u Zagrebu, Siegfriedom Kascheom, po kom su hrvatski Jevreji bili izručeni Njemcima i poslani u logor smrti Auschwitz. Lorković se još obvezao da će platiti Njemcima 30 Reichsmark po Jevreju za njihove troškove pri "rješenju jevrejskog pitanja". Njemce su, sa svoje strane, privoljeli da imetak tih progonjenih ostane vlasništvo NDH (14).

Poslije je postao ministar unutarnjih poslova. Došao je na mjesto zloglasnog Artukovića. Što su to bili "unutarnji poslovi" u NDH ne treba opet ponoviti. Lorković nije bio bolji od onoga kojeg je naslijedio!

Hrvatska seljačka stranka vodila je, također, pregovore sa Saveznicima. U svim tim kontaktima pokušali su hrvatski pregovarači prikazati svoju stranku kao alternativu za Narodnooslobodilački ookret, dok su Saveznici očekivali zблиženje između HSS i NOP.

Možda, da je Pavelić potpuno predao vlast Mačeku i sam sa svojom klikom nestao s pozornice, Maček bi mogao da bude neka alternativa. Među partizanima bilo je mnogo njegovih pristalica. Oni su se priključili partizanima da bi se borili protiv ustaša. Oni su očekivali da će poslije rata biti slobodni izbori, a Maček je bio njihov kandidat.

No, zar bi Tito – koji je vodio tako ustrajan i uspješan rat protiv ustaša i njemačkog okupatora – dijelio, ili čak predao vlast u ruke jednog slabog političara koji nije znao drugo nego se predati fašistima već prvi dan okupacije? Štoviše, pozvao je svoje pristaše na suradnju s novim režimom. Da bi "spriječio krvoproliće", kako je kasnije tvrdio. I baš ovim činom je prouzročio najveći pokolj u historiji ovog kraja. Malo Hrvata je podržavalo Pavelića, no kada su im se priključili široki slojevi Mačekovih pristaša, mogle su ustaše sprovesti svoje zločine.

Maček je za vrijeme NDH potpuno pasivno sjedio u Zagrebu (u kućnom zatvoru), ili na svom imanju u Kupincu. Neko vrijeme je bio zatočen u Jasenovcu. Bez sumnje, znao je što se dešava; ipak, nije se od njega čula jedna riječ, mišljenje, ili uputa.

Da li je postojala šansa da Jugoslavija ne postane komunistička diktatura?

Kako se kraj rata približavao tako je rasla politička djelatnost u krugovima ratnih saveznika. U Jugoslaviji je Komunistička partija s Titom na čelu, davno predusrela zapadne sile i utvrdila na licu mjesta činjenice koje su predskazale lik buduće Jugoslavije. Štoviše, već u 1943. godini uspostavljena su zakonodavna i izvršna tijela koja će vladati zemljom. Odlučeno je ponovno ujedinjenje jugoslavenskih naroda, koje je njemačka okupacija razbila. Ovaj put Jugoslavija je trebala biti formirana na federativnoj osnovi, sastojati se od šest republika: Hrvatske, Srbije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore (Montenegro) i Makedonije. Osim toga, u sklopu Srbije su bile predviđene dvije autonomne pokrajine: Vojvodina i Kosovo.

Režim je trebao biti demokratski i socijalistički, koji će ostvariti "tekovine" narodnooslobodilačke borbe – dakle, Komunističke partije.

Zapadni saveznici, naročito Englezi, mislili su da još ima mjesta i vremena za pogađanje.

U Londonu je sjedila jugoslavenska vlada koja je bila prisiljena da napusti zemlju kada su u nju upali Njemci. Tu je bio i kralj Petar II. Njega i njegovu vladu Saveznici su priznavali.

U Jugoslaviji je bio i njihov predstavnik i ministar vojske, general Draža Mihajlović. Kako je već rečeno, nakon što su Saveznici došli do zaključka da Mihajlović surađuje s Njemcima, počeli su podupirati Titu. Na zahtjev Saveznika se i jugoslavenska vlada u Londonu odrekla Mihajlovića. Kralj je reformirao vladu i u nju uveo nove ličnosti, da bi se omogućila suradnja s Titom, jer su tako željeli Saveznici.

Ranija odluka Saveznika da se povežu sa Titom, bila je bazirana isključivo na vojničkim planovima. Trebalo je pobijediti po svaku cijenu. Titovi partizani su napadali i često prekidali njemcima važne komunikacione linije koje su ih vezale s njihovim garnizonima u Grčkoj, na grčkim otocima i u Bugarskoj.

Sa uspjesima Titov ugled je rastao. Ali i briga zapadnih Saveznika u pogledu poslijeratne konstelacije Jugoslavije. Usporedo sa široko-

grudom vojnom i materjalnom pomoći, tražili su Saveznici od Tita da se budućnost Jugoslavije odluči, po svršetku rata, na slobodnim izborima.

Naročito su se Englezi bavili tim predmetom. Nije Churchill slučajno poslao za šefa vojne misije pri partizanskom štabu svoga sina Randolpha. Njegova dužnost je bila da informira svog oca o političkom razvitku u Jugoslaviji i da kroz pomoć, koja je partizanima bila tako potrebna, vrši politički pritisak na njih.

Stvarno je došlo do nekog sporazuma u čije potankosti ću ući kasnije. Poenta tog sporazuma bila je da je Tito pristao na demokratske izbore na kojima će se odlučiti buduća konstelacija Jugoslavije. Također, pitanje nastavka kraljevine, ili prijelaz na republiku.

To je bila iluzija u koju mi, koji smo se nalazili na licu mjesta, nismo niti časak vjerovali. Danas se čudim da su tako iskusni političari, kao Churchill i drugi, tome pripisivali nekakovu vjerojatnost.

Danas se znade da Churchill nije vjerovao da će istočnoevropske zemlje ostati pošteđene od komunizma. On je rekao, u razgovoru sa svojim privatnim sekretarom Colvilleom, u januaru 1945: "...čitav Balkan, osim Grčke, će biti boljševički. Ja nisam u stanju to spriječiti. Također nisam u stanju da nešto učinim za siromašnu Poljsku" (15).

Sudbina svih istočnoevropskih zemalja je bila zapečaćena već na konferenciji na Jalti, održanoj između 4. i 8. februara 1945. godine između Staljina, Roosevelta i Churchilla.

Te su zemlje bile priznate kao "interesna sfera" Sovjetskog Saveza. Kada je rat završio, jedna za drugom te zemlje su postale komunističke. Jugoslavija nije trebala postati komunistička, jer je već bila.

Sporazum Tito – Šubašić

Posredovanjem Saveznika došlo je do sporazuma između Tita i londonske vlade: tzv. sporazum Tito – Šubašić. Šubašić je u predratnoj Jugoslaviji bio ban (guverner) Hrvatske. Sada je bio predsjednik londonske emigrantske vlade. Sporazum je postignut sredinom 1944. godine. Po tom sporazumu je trebala biti uspostavljena privremena vlada s Titom kao ministrom predsjednikom i Šubašićem kao ministrom vanjskih poslova. Ostali članovi vlade su trebali biti oni iz londonske vlade i Titovi suradnici. Osim toga, trebalo je uspostaviti privremeni parlament, čiji članovi su trebali biti oni iz "Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije" (AVNOJ), koji su bili izabrani, odno-

sno imenovani u Jajcu 1943. godine. Imenovala ih je Komunistička partija. Njima se trebalo priključiti nekoliko članova predratnog Jugoslavenskog parlamenta.

Vlada je trebala prirediti slobodne i demokratske izbore. Budućnost kraljevine trebala je biti odlučena plebiscitom.

Tito je uspio lično uvjeriti Churchilla o svojim iskrenim namjerama, prilikom njihovog susreta 1944. godine.

Dakle, teoretska mogućnost da režim ne bude potpuno komunistički, je postojala. Mi u to nismo vjerovali, jer smo komunističke metode već dobro poznavali.

Oslobođenje Beograda

Na ratištima u Evropi su Njemci svagdje gubili. Gubili su teren i svoje snage. Bezbrojne jedinice bile su potučene i prestale su da postoje.

Za nas, najvažniji događaj bio je oslobođenje Beograda. Beograd je oslobodila Crvena armija. Njoj za petama slijedila je Narodnooslobodilačka vojska. Tito nije želio da Sovjeti oslobode sve teritorije, koje su još bile u rukama Njemaca (i njihovih satelita). On je to željeo sam postići. U prvom redu, bilo je to pitanje prestiža. Tito je pod najtežim uslovima, već ranije, sam oslobodio veliki dio Jugoslavije i nije željeo konačnu pobjedu dijeliti ni sa kim. Pa čak ni sa onima koji su mu bili najbliži – sa Sovjetima.

Osim toga, Tito nije htio njihovu prisutnost. Sovjetski vojnici su u svojoj ustrajnoj i teškoj borbi prošli mnoge zemlje i nisu pravili razliku između prijateljskih i neprijateljskih. Zato se njihovo ponašanje prema mjesnom pučanstvu nije mijenjalo kada bi prešli neku državnu granicu. Na primjer, iz neprijateljske Rumunjske u savezničku Jugoslaviju. Njihovo ponašanje nije bilo baš uzorno.

Crvena armija je nakon oslobođenja Beograda krenula prema sjeveru, a južni bok je preuzela Titova Narodnooslobodilačka vojska. Rusi su je opskrbili najboljim oružjem koje su imali. Skoro svaki vojnik nosio je automatsko oružje. Osim toga, bili su opskrbljeni teškim oružjem svake vrste: od poljske artiljerije do haubica velikog kalibra, te tzv. "Staljinovim orguljama" (kaćuše). K tome, tenkovi, oklopna kola i transportna sredstva. Jednom riječju, jedna moćna armija. Novi vojnici bili su mobilizirani u novooslobođenim krajevima.

S tom vojskom je Tito, prvi put u Narodnooslobodilačkom ratu, krenuo frontalno protiv Wehrmachta.

Fronta je otvorena u Srijemu, pokrajina zapadno od Beograda. Treba naznačiti da je Srijem potpuna ravnica. Narodna izreka kaže: "Stani na buču i vidi čitav Srijem."

Bez ikakvog iskustva u frontalnom ratu, Titova vojska je pretrpjela teške gubitke. Beogradska omladina bila je žrtvovana u ovoj borbi, koja je bila besmislena i bezuspješna. Tek kada je Crvena armija zauzela

Mađarsku, Njemci su se povukli iz Srijema i, skoro iza toga, iz čitave Hrvatske. Ali to je već bilo pred svršetak rata.

Druga, novoformirana armija, opskrbljena sovjetskim oružjem krenula je iz Srbije, preko Bosne, u Hrvatsku. Prošla je Glinom nekih tjedan dana prije svršetka rata. U Bosni i Hercegovini su oslobođeni posljednji gradovi i teritorije.

Armija se stalno uvećavala. Naime, na putu su mobilizirali svakog muškarca, koji im je izgledao sposoban i vodili ga sa sobom. Mnogi još nisu imali uniforme. Svaki je nosio ono što je imao kada je bio mobiliziran. Među njima je bilo poštara, željezničara, carinika itd., svaki u svojoj uniformi. Drugi su bili u civilu, a bilo je i bosonogih. Nosili su najbolje oružje u čijoj upotrebi su bili uz put, vjerojatno samo površno, izvježbani.

U Glini ništa novo

Posljednji tjedni rata nisu prouzročili neke drastične promjene u našoj dnevnoj djelatnosti i životu. Imao sam više posla nego inače, jer je trebalo opskrbljivati mnogobrojne jedinice koje su prolazile našim gradom civilnim radio-aparatima.

Jedna novost, koja pokazuje da smo na pragu mirnodopskog socijalističkog poretka: počela su "takmičenja"! Omiljena komunistička metoda, za povećanje produktivnosti u svim granama. Era Stahanova stigla je i kod nas.

Stahanov je bio tvornički radnik u Sovjetskom Savezu. On je uvijek premašao sve norme i kao takav proglašen je primjerom za druge radnike: "Legendarni heroj rada" – jedan od mitova sovjetskog društva.

U Sovjetskom Savezu nisu bile uobičajene premije, ili druge novčane nagrade za marljive radnike. Po komunističkoj doktrini –to su kapitalističke metode, čija je svrha korumpirati poštene radnike.

Šešerin me je imenovao tajnikom centrale. Naravno, uz moju dužnost radio tehničara (ili, kako je on to još uvijek zvao – radio-amatera). Ja sam trebao da zapisujem naša postignuća i da ih predstavim pred "sucima".

Naša se električna centrala takmičila s jednom vojnom jedinicom koja je održavala telefonsku mrežu. Takmičili smo se tko će više "mreže" popraviti? Mi naše električne, ili oni svoje telefonske!

Naši suparnici mjerili su dužinu žice koju su nadomjestili. Kako se stalno krpalo, to su uvijek bili centimetri.

I mi smo našu električnu mrežu krpali, ali ja sam kod svakog odlomka koji smo popravili, navodio razmak između dva stupa između kojih je izveden popravak. Dakle, 15 do 30 metara.

Tko je pobijedio, nije teško pogoditi.

TRIDESET I PRVO POGLAVLJE

Svršetak rata. 8. 5. 1945.

On nije došao iznenada. S vojnog gledišta, za Njemce je rat već davno bio izgubljen. Samo razbojnička tvrdoglavost Hitlera i njegovih najbližih saradnika produžila je rat i prouzrokovala još novih žrtava s obje strane. Svaki mjesec, svaki dan više, dramatično je povećavao broj nevinih žrtava u koncentracionim logorima. Tu su se poslovi vodili "as usual".

Postupak se samo još pogoršalo. U mnogim logorima zatvorenici su bili lišeni svake hrane. U drugima, kojima su se Saveznici približavali, logoraši su bili u prisilnim, tzv. "smrtnim marševima", prebacivani iz logora u logor. Tko od iznemoglosti nije mogao da ide, nemilosrdno je bio ubijen (1).

U to vrijeme je Himmler, šef svih sigurnosnih sužbi, pokušavao pregovarati sa Saveznicima o posebnom miru, naravno, iza leđa Hitleru. On je obećao "posrednicima", a to su bili bivši švicarski predsjednik Musy, a kasnije švedski grof Bernadotte, da će prestati ubijanje Jevreja, te da Jevreji neće biti evakuirani iz logora kojima se približava saveznička vojska.

On je izdao odgovarajuća naređenja, koja nisu bila respektirana. U prvom redu, tome su se protivili njemu podređeni: Kaltenbrunner, šef RSHA (Reichssicherheitshauptamt) i Müller, šef Gestapoa. Također, komandanti logora se nisu držali toga naređenja ili ta naređenja nisu stigla do njih (2, 3).

Mi sve te potankosti nismo još znali, ali je dosta bilo ono što nam je već bilo poznato. Zato nismo imali nikakove nade da je još netko od naših dragih ostao u životu.

Kada danas mislim o svemu tome – mi smo, ipak, negdje duboko u srcu gajili neku nadu. Bila je to samo jedna iskra, kojoj nismo dozvolili da se ugasi. Dok je rat trajao dala se ta iskra održavati, zato smo se bojali njegovog svršetka. Bojali smo se da će je stvarnost ugaziti zauvijek.

Posljednjih tjedana rata već se i kod nas vidjeo slom ustaške i njemačke vlasti. Grupa od nekih sto njemačkih vojnika, Austrijanaca, predala se partizanima na našem sektoru. Jednog dana je prešla na našu stranu jedna eskadrila hrvatskih vojnih aviona. Uzletjeli su sa zagrebačkog uzletišta i spustili se na našem, kraj Topuskog. Domobrani su se predavali masovno.

Pavelić je u zadnjim danima svoje vlasti u Zagrebu izdao proglas, koji je bio toliko apsurdan (i ciničan u isto vrijeme), da nije svratio mnogo pozornosti i nikada više nije bio spomenut. Naime, objavio je da su ukinuti jevrejski zakoni i da će se Jevrejima vratiti imovina.

U isto vrijeme, ili možda nekoliko dana ranije, ustaše u logoru Jasenovcu nisu znale za te "plemenite namjere" njihovog Poglavnika. Oni su odlučili da, prije nego što partizani oslobode logor, ubiju sve zatočnike – među njima i one posljednje Jevreje koji su još bili živi. Zatočnici su pokušali bijeg. Tako i Jevreji. Samo nekih stotinu logoraša su uspjeli, među njima nekoliko Jevreja. Svi drugi su bili ubijeni.

Među spašenima bio je, sada već pokojni, Džusi Bing, koga smo poznavali. Poslije rata je u Jugoslaviji uspostavljena "Komisija za istraživanje zločina koje su počinili okupator i njegovi pomagači". Džusi Bing je pred ovom komisijom svjedočio o onim grozotama koje su se odigravale u Jasenovcu za ove četiri godine njegovog postojanja.

U današnjoj Republici Hrvatskoj se ovi zločini omalovažavaju, a ustaški zločinci su opet junaci. Sramota za hrvatski narod. Sramota za civilizirani svijet koji ovaj razvoj u "Tuđmanovoj demokratskoj Hrvatskoj" ignorira i tolerira. Sramota za izraelsku vladu koja je uspostavila diplomatske odnose s takvom Hrvatskom.

Radio sam u svojoj radionici. Uvijek su nekoliko radio aparata bili istovremeno ukopčani. Odjednom su sve stanice javljale o njemačkoj bezuslovnoj kapitulaciji i završetku rata u Evropi. (To da se rat dalje vodio na Dalekom istoku nas je jako malo intresiralo).

Za nas je sve svršilo! Nisam skočio od veselja, već sam produžio sa svojim radom, kao da se ništa nije dogodilo. Znao sam da je došao čas istine: tko je živ, a tko nije? Kakva budućnost čeka one koji su preživjeli?

U Hrvatskoj se borba produžila još dva dana nakon njemačke kapitulacije. Velika partizanska vojska ubačena je na fronti kod Zagreba. Zauzela je Zagreb i cijelu okolicu i produžila s progonom ustaša i drugih (domobrana, suradnika okupatora i njihovih simpatizera), koji su bježali prema austrijskoj granici da bi se spasili kod Engleza i Amerikanaca, koji su već bili zauzeli cijelu Austriju.

Sve ustaške glavešine su bježale. Poglavnik Ante Pavelić na čelu. S njim hiljade drugih. Među bjeguncima je, također, bio dr Vlatko Maček, izabrani vođa Hrvata, koji se za okupacije zakopao u šutnju i potpunu pasivnost i time pomogao Paveliću.

Sada su se dogodile dvije stvari.

Prvo: hiljade izbjeglih ustaša, domobrana i civilnih izbjeglica (vjerojatno je među njima bilo i neeksponiranih) bili su zarobljeni od

strane Engleza kod gradića Bleiburg-a u Austriji. Partizanski komandanti su tražili njihovo izručenje, jer su ovi počinili zločine u Hrvatskoj, što je bilo točno za mnoge među njima. Osim toga, po sporazumu među ratnim saveznicima redovite neprijateljske vojne jedinice imaju se predati onome protiv koga su se borile. Tako njemačke divizije koje su se borile protiv Sovjeta – Crvenoj armiji. Njemačke jedinice koje su se borile protiv Saveznika – Englezima ili Amerikancima. Dakle, hrvatske jedinice – NOV-u.

Englezi su pristali i partizani su neke od ovih na mjestu streljali, a ostale vratili u Jugoslaviju u “prisilnom maršu”; neki su poginuli na putu. Ustaše su bile zatvorene u logore i suđeno im je. Pripadnici redovite hrvatske vojske (domobrani) bili su postepeno otpušteni iz zarobljenništva.

Hrvati, a naročito nova hrvatska država, podižu teške optužbe prikazujući taj događaj kao najstrašnji zločin počinjen u ovom ratu. “Genocid” hrvatskog “nedužnog” pučanstva. Time se pokušavaju otresti od svojih zločina, koji su po opsegu stotinu puta veći i bili su počinjeni protiv zaista nedužnih; među njima stotine tisuća žena i djece.

To je, dakle, “trade in” koju nudi historiji današnja postustaška Hrvatska.

Drugo: najveći zločinci su se skoro svi spasili. Sam “poglavnik” Ante Pavelić, njegov “doglavnik” Slavko Kvaternik¹ sa svojim zloglasnim sinom Eugenom Didom, te svi ministri i druge glave ustaškog režima uspjeli su se sakriti u engleskoj ili američkoj okupacionoj zoni u Austriji, a odatle su se razbježali u sve krajeve svijeta. Oni su uspjeli izbjeći kazni koju su za svoje teške zločine zaslužili (samo pojedini kasnije su izručeni Jugoslaviji i tamo osuđeni). Štoviše, oni su nastavili u emigraciji sa svojom političkom i diverzantskom djelatnošću, koja je, bez sumnje, pridonjela raspadu Jugoslavije i njihovom trijumfalnom povratku u novostvorenu Republiku Hrvatsku.

Taj fenomen, da su se skoro svi ustaški zločinci uspjeli spasiti, teško je za razumjeti i svakako je za osudu. Kako je bilo moguće baš najvećim hrvatskim zločincima da nađu skrovište u raznim zemljama? Ne samo u zemljama s fašističkim režimima (u ono doba), kao što je bila Frankova Španija i Peronova Argentina, već i u onim zemljama koje su se borile i dale najveće žrtve u borbi protiv fašizma. Tako i u Kanadi, Australiji, i u drugim zapadnim zemljama. Štoviše, u tim zemljama im je dozvoljena politička djelatnost koja se je sastojala u širenju ustaško-fašističke ideologije. Oni to nastavljaju i danas. Izdaju brojne pu-

---

¹ Slavko Kvaternik je kasnije izručen Jugoslaviji i osuđen na smrt (godine 1947).

blikacija – svoje novine i časopise u kojima hvale ustaštvo i niječu svoje zločine. Oni i dalje huškaju protiv Jevreja. Mnoge ovakve “rodoljubne redakcije” već su se preselile u Hrvatsku, gdje uživaju “slobodu štampe”. Imade puno publikacija na Internetu, čiji je izvor u Kanadi.

Kao uvijek, takovim nevjerojatnom i nelogičnom fenomenu imade više nego jedan razlog. Ne svaki razlog za sebe, već svi oni zajedno, omogućili su ovim zločincima bijeg, nalaženje skloništa, započinjanje novog života i nastavak zločinačke djelatnosti.

Evo glavnih razloga:

1. Saveznici su, u prvom redu, bili revni pohvatati njemačke glavne zločince, da bi im sudili na Međunarodnom sudu u Nürnbergu. Njihova imena su bila poznata. Poznavali su ih narodi Engleske i Amerike. Protiv njih su se oni borili.

Tko je znao i brinuo se za ustaške glavešine?

Na kraju rata već je svako čuo za Auschwitz, a tko je čuo za Jasenovac? Prema tome, hrvatskim zločincima bilo je lakše da pobjegnu savezničkim “lovcima”. Ovi ih jednostavno nisu tražili.

Vrhovi njemačke nacističke hijerarhije – generali, koji su počinili zločine i drugi koji su pripadali njemačkom zločinačkom aparatu, u velikom broju su uhapšeni, suđeni, a mnogi i smaknuti. Neki su počinili samoubojstva. Od “glavnih” samo dio je uspio pobjeći. Mnogi se progone i danas. (Time ne želim reći da se nije moglo i trebalo učiniti mnogo više.)

Potruga za hrvatskim zločincima nije bila prioritet.

2. Neposredno po svršetku rata izbio je ozbiljan konflikt između Saveznika i Titove Jugoslavije zbog grada Trsta. Tito je je ovu važnu luku zauzeo i zahtjevao je za sebe. To je bilo u protivrječju s postojećim sporazumima. Skoro da je došlo do oružanog sukoba. Englezi su već sakupili velike morsk snage. (Taj spor oko Trsta potrajao je godinama, dok nije došlo konačno do kompromisa između Jugoslavije i Italije). Osim toga, Tito se nije držao sporazuma po kojem je obećao slobodne izbore.

U toj zatrovanoj atmosferi Englezi su mlitavo reagirali na Titove zahtjeve da se traga i izvrši izručenje ustaških zločinaca.

3. Vatikan je bio glavni “mecena” ustašama. On je uvijek podupirao hrvatsku katoličku crkvu koja je branila katoličku “istočnu frontu” protiv srpske pravoslavne crkve. Za vrijeme rata ta potpora je još učvršćena, jer su se ustaše borile ne samo protiv Srba, već i protiv novog i zajedničkog neprijatelja: komunizma (u Hrvatskoj, kao i na istočnoj fronti).

Hrvatska je uvijek bila "granično područje" katoličke crkve. U prošlosti je to bila granica muslimanske Otomanske imperije.

Sada su ustaše bježale. U Vatikanu je uspostavljena mreža koja je skrivala te ustaše, pribavljala im lažne isprave i prebacivala ih u razne zemlje kao "nedužne", "postradale" ratne izbjeglice.

Na čelu te organizacije u Vatikanu bio je pop, Hrvat, Krunoslav Stefano Draganović (4). On je bio zaposlen u ustaškoj administraciji, a 1943. godine otišao je u Vatikan, vjerojatno s ciljem koordinacije ustaških poslova sa Vatikanom.

U Vatikanu ga je primio biskup Alois Hundal, direktor Njemačke crkve u Rimu. Draganović je bio smješten u samostanu San Girolamo degli Illirici u Rimu. Tu je poslije skrivao izbjegle ustaške zločince i pomagao im pri njihovom bijegu. Sam Hundal lično je pomogao istaknutim nacističkim zločincima pri njihovom bijegu. Hundal je popu Draganoviću pribavio potrebne veze. U prvom redu, s predstavnicima Crvenog križa, koji su izdavali međunarodno priznate putovnice, onima koji su željeli započeti "novi život" u prekomorskim zemljama.

U ovu kompliciranu, ali dobro organiziranu mrežu bili su upleteni konzulati, lučke i pogranične vlasti, pomorske agencije itd., koji su bili podmićeni (5).

Ta djelatnost bila je poznata Papi i imala je njegov blagoslov.

Pavelić se skrivao u Austriji, Englezima „pred nosom“. Bio je jednom čak i uhapšen, no kako nije bio prepoznat pušten je na slobodu.

Pavelić je početkom 1946. godine prebačen iz Austrije u Rim. Tu ga je Draganović skrivao u samostanu San Girolamo zajedno sa drugim ustaškim zločincima.

Američka tajna služba CIC u Rimu pratila je Pavelićevo kretanje i spremalo se njegovo hapšenje. No, iz nepoznatog razloga, slijedilo je naređenje viših vlasti da se svaki postupak protiv Pavelića ima obustaviti. (Vjerojato zbog već pomenutih nesuglasica s Titom).

Draganović i njegovi suradnici pribavili su Paveliću krivotvorene papire uz pomoć kojih se on, koncem 1947. ili početkom 1948. sa čitavom svojom obitelji iselio u Argentinu.

Poslije je Draganović stupio u službu Amerikanaca. Istovremeno i Jugoslavije. Izgleda da je bio „dvostruki agent“. 1967. godine Draganović se opet pojavio u Jugoslaviji. On nije bio proganjan i umro je 1983. godine.

Bijeg Pavelića, njegov život i djelatnost u emigraciji opisan je u članku koji je objelodanila njegova kćerka Mirjana Pšeničnik – Pavelić u zagrebačkom tjedniku Globus, broj 76, od 22. svibnja (maj) 1992. pod naslovom: "Ante Pavelić

je potpuno uspio u svemu"! (Globus, ilustrirani tjednik, Kapitol 25, Zagreb 4100).

Primjedba: ovaj članak je već naveden u prvom poglavlju ove knjige.

U Argentini je živjeo pod tuđim imenom i nastavio je zajedno s drugim izbjeglim zločincima, svoju ustašku djelatnost. Materijalnih briga nije imao, jer je sa sobom donio veliku količinu, od Jevreja opljačkanog zlata.

U Argentini je protiv njega počinjen atentat (mnogo godina kasnije, u aprilu 1957.). Bio je ranjen. No, što je za njega bilo još opasnije, otkriven je njegov identitet. (Peron koji ga je zaštićivao, nije više bio na vlasti.) Zato su mu njegovi prijatelji pomogli da pobjegne u Španiju. Tu je i umro 1959.

Vatikan je mislio na budućnost. Htjeli su (i uspjeli) sačuvati jezgra hrvatske antikomunističke i antisrpske "elite" koja bi u odgovarajućem momentu opet zavládala Hrvatskom (što se i dogodilo). Da su štitili najgore zločince, savjest ih nije mučila (8).

Oproštaj od partizana

Prošlo je tjedan dana kako se rat završio. Mi smo sada htjeli kući u Zagreb.

Međutim, dobio sam ponudu predsjednika Pokrajinskog narodnog odbora (za cijelu Baniju i Kordun) u Petrinji – da organiziram centar tehničkih radiona u toj pokrajini i da upravljam njime.

Taj predsjednik je bio partizanski pukovnik. Ja sam u Glini bio kod njega prilikom jedne od mojih brojnih “kriza” koje sam imao s mojim šefom Šešerinom. Otišao sam k njemu da se potužim i da tražim premještaj. To nije bilo bezopasno za mene. Ali kada bi me netko uvrijedio, nisam nikada šutio. (To sam svojstvo sačuvao do danas, što mi nije uvijek išlo u prilog). Ovaj me nije odbio, ali je tvrdio da ne vidi za mene drugu dužnost i neka se strpim. Onda sam bio razočaran. Sada sam bio jako iznenađen i polaskan, da me se sjetio.

Da sam pristao na tu ponudu, bio bi to dobar početni položaj. No moji roditelji i ja željeli smo se što prije vratiti u Zagreb da potražimo stan, a ja da nastavim svoju naobrazbu.

Moji pretpostavljeni bili su jako uviđavni i pristali su da me otpuste iako su jako žalili što odlazim. Poslije se ispostavilo da sam počinio grješku, jer nisam bio demobiliziran po naredbi, što je tek poslije objavljeno i zato sam imao kasnije mnogo neprilika.

Oprostio sam se srdačno od Šešerina i ostalih drugova.

Zaključio sam jedno razdoblje u svome životu, koje nije bilo lako. Bilo je i razočaranja, no istovremeno bilo je i puno ugodnih uspomena i pomalo mi se vratilo povjerenje u ljude.

Naš povratak u Zagreb

S ono malo stvari koje smo imali popeli smo se na teretnjak koji je putovao u Zagreb. Sijedili smo na praznim bačvama i uživali u onome što smo vidijeli na putu: nepregledne kolone njemačkih zarobljenika su nam dolazile u susret. Izgledali su jako bijedno i iscrpljeno. Pratili su ih partizani na konjima. Kakva promjena prema onoj moćnoj, pono-

snoj i arogantnoj vojsci, koja je trijumfalno ušla u Zagreb četiri godine ranije.

Na putu smo još vidijeli što je njemačka vojska učinila u posljednjim danima njenog opstanka. Posebnom pilom, koja je putovala željezničkom prugom prerezali su željezničke pragove većina pruga u Hrvatskoj. Trebalo je mnogo popravljati da bi se uspostavio promet na jednom dijelu tih pruga.

Razaranja i uništavanja u čitavoj zemlji bila su ogromna.

Prema zvaničnim podacima, koje navodi historičar i Titov biograf, Vladimir Dedijer, u cijeloj Jugoslaviji je poginulo oko 1.700.000 ljudi – što u borbi, što u koncentracionim logorima a što od terora okupatora i njegovih pomagača. Dakle, svaki deveti Jugoslaven je izgubio život.

Porušeno je, ili spaljeno, više od 820.000 kuća. 20% željezničke mreže bilo je neupotrebljivo. Dvije trećine stoke je opljačkano itd. Mnogi osporavaju ove podatke i do danas se na akademijama Hrvatske i Srbije vode gorke rasprave. Kako bilo, broj žrtava i opseg počinjene štete bio je ogroman.

Zagreb

Zagreb se nije promijenio. Štete od bombardiranja od strane Saveznika su bile minimalne, a u gradu se nisu vodile borbe.

Auto se zaustavio na Kazališnom trgu, dakle, u centru grada i nedaleko od stana obitelji Zorić, koja nam je toliko pomogla u onim teškim danima.

Otišli smo k njima i oni su nas oduševljeno primili, s mnogo topline, kao svoju obitelj.

Ja sam nakon nekoliko minuta napustio društvo i otišao da vidim svog dobrog prijatelja Erich Blüh-a. Da podsjetim: to je bio moj školski drug s kojim me vezalo prijateljstvo od prvog razreda osnovne škole. Njegov otac je uspio da dokaže da nije Jevrej, točnije da je polujevrej. To je bilo baš prije našega bijega. Ja sam čvrsto vjerovao da je s njima sve u najboljem redu.

Njih nije bilo. Susjedi su mi pričali da su ih odveli u proljeće 1943. godine. To je bio posljednji val hapšenja Jevreja u Zagrebu. Svi su bili poslani u Auschwitz. Nikada nisam čuo ništa o njima.

Sada znadem da su ustaše tretirale polujevrije kao arijevence samo ako nisu bili u braku s partnerom koji je pravi Jevrej. A to nije bio njihov slučaj; Erichova majka bila je prava Jevrejka.

Za mene je to bilo teško razočaranje, a mnoga će još slijediti.

Među dokumentima koji su nađeni poslije rata je teleks koji je uputio njemački poslanik u Zagrebu, Kasche, u proljeće 1943. godine, svoje ministru vanjskih poslova u kom saopćava da je "jevrejsko pitanje" u Hrvatskoj uglavnom riješeno. On se, između ostalog odnosi na polujevreje i koje među njima su Hrvati pošteđjeli (1). Tu je rečeno da su, osim ovih, i neki drugi Jevreji – na zahtjev hrvatske vlade – bili pošteđeni.

Uz Jevreje u mješovitim brakovima, ostali su zaista sačuvani oni malobrojni koje je ustaška vlast željela pošteđjeti i neki pojedinci za koje su izgubili evidenciju. Kako sam već prije naglasio, zaštitu mješovitih brakova treba zahvaliti hrvatskoj katoličkoj crkvi. No, držanje crkve je bilo dvosmisleno i licemjerno. Zaštitili su te mješovite brakove, a s druge strane su blagoslivljali krvnike – ustaše. Mnogi su popovi sudjelovali u tom pokolju. Jedan od najzloglasnijih krvnika bio je, već pomenuti pop Filipović Majstorović, koji je svojom rukom zaklao stotine ljudi. I Pavelić je pohađao jezuitsku školu u Travniku. On je ostao vjeran katoličkoj crkvi. U svom stanu imao je kapelicu za svoje lične vjerske potrebe.

I hrvatska katolička crkva je njemu ostala vjerna do danas.

28. decembra 1997. održana je Sveta misa za spomen "poglavnika" dr Ante Pavelića u crkvi u Zagrebu i, također, u Splitu. (Koliko je još misa održano od onda nije mi poznato.)

Bilo je i slučajeva da su pojedina djeca našla sklonište u manastirima. Tu su bili pokršteni i preodgojeni u kršćanskom duhu i postali su vjerni katolici. Njihovi roditelji ili rodbina, ako su preživjeli, imali su velike muke da ih od toga oslobode.

Sada još jedan primjer ustaško-klerikalnog licemjernog "zakonodavstva". Za prekid trudnoće bila je u NDH predviđena smrtna kazna – za majku i za liječnika i u mnogim slučajevima je sprovedena u djelo. Humanitarna briga za svetost ljudskog života! Kako se to slaže s masovnim ubijanjem?

Nadbiskup Stepinac je obavijestio papu, za vrijeme svog posjeta u Rimu, o zakonu koji zabranjuje prekid trudnoće. To je Papa, naravno, primio sa zadovoljstvom. Stepinac je, također, djelomično opravdao mjere protiv Jevreja, jer su oni glavni branitelji tog zločina i često su ga izvodili (2).

Moj prvi dan, odnosno noć, u Zagrebu

Zorićevi su smjestili moje roditelje u svojoj spavaćoj sobi, a meni su rekli: "Danas ćeš konačno spavati u svojoj sobi, na svom krevetu!"

Naime, pokućstvo moje sobe smo svojedobno sakrili kod njih. Eto, sada ću prvi put nakon četiri godine spavati na svom kauču.

Okolnosti to nisu dozvolile. Naime, kauč je bio pun stjenica, koje su se sada bacile na mene tako, da nisam bio u stanju sklopiti oka iako sam bio strašno umoran.

Noć sam sproveo sjedeći za stolom. Upalio sam svjetlo i tako sam dočekaao jutro. Sjetio sam se onih raznih ležaja, podova i klupa na kojima sam spavao kod partizana, gdje barem od stjenica nisam patio.

Zorićevi su bili izvanredni, plemeniti ljudi, ali u stvarima čistoće i higijene nisu se odlikovali. DDT još nije postojao u Evropi, a stjenice su bile u to vrijeme uobičajena pojava, naročito u gradovima. Tko je pazio i čistio, mogao se obraniti. Kod nas u kući ih nikada nije bilo.

Dalo ih se ukloniti gasom – ciklonom. Grozna je i sama pomisao da su njemački zločinci upotrebljavali taj gas za masovno uništavanje ljudi.

Pokušali smo da dođemo do stana u Zagrebu

To je u ovim danima, po svršetku rata, bilo naročito teško. Poslije je postalo čak nemoguće. Partizanske komande i ustanove, njihovi funkcioneri sa svojim familijama, “na juriš” su zauzeli svaku slobodnu sobu. Prvih dana bilo je još dosta stanova koje su napustile pristaše prijašnjeg režima, kada su pobjegli. Mi smo htjeli naš stan, onaj mali u kojem smo živjeli za vrijeme okupacije. Kućevlasnik nam ga je pokušao sačuvati, no partizanska familija se uselila dan-dva prije nego što smo mi stigli u Zagreb.

U “Stambenom odboru”, koji je međutim uspostavljen, utješili su mog tatu: “Druže, ne vodi brigu, ako nije ovaj, bit će drugi”. “Nađi prazan stan, ima još mnogo takvih, i mi ćemo ti ga dodijeliti.” Moj tata je prohodao okolo i zaista našao nekoliko napuštenih stanova, ali kada je obavijestio o tome Stambeni odbor, oni su ih jednostavno davali nekome drugom, koga su oni protežirali. Tata je uvidjeo da im samo služi kao detektiv, pribavljač stanova za druge i da ovim putem nikada neće doći do stana za sebe.

Virovitica

Odlučili smo da otputujemo u Viroviticu. Tu smo, na naše veselje, našli moju sestričinu Valiku i njenog supruga Egona. I oni su se vratili iz partizana i tu su se opet sastali. Oni se nisu vidjeli dvije godine. Od onog dana kada su pošli u partizane, njihovi putevi su se razišli.

Valika je razvrstana u Šestu proleterku diviziju. To je bila jedna od "najborbenijih" Titovih jedinica. Takve su nosile tu počasnu titulu: "proleterke...". One su bile prebacivane s jednog ratišta na drugo, za razliku od drugih, koje su se uglavnom borile na "svom terenu"

Valika je bila higijeničarka. Njena dužnost bila je da tamani uši koje su mučile partizane i k tome prenašale tifus. Za tu svrhu služila se tzv. "partizanskim buretom." To je sigurno bio jedan važan partizanski izum.

Bure se punilo vodom, a ispod njega ložila se vatra. Kada bi voda prokuhala, trebalo je metnuti odjeću iznad bureta, a para, koja ima veću temperaturu nego kipuća voda, uništila bi uši, pa čak i njihova jaja. Ta burad prevožena su na magarcima i Valika je morala sa svojim "aparaturama" da ide od čete do čete. Njena dužnost je, osim toga, bila "odgojna": trebalo je govoriti tim primitivnim ljudima o važnosti higijene. Ovi su često bili tako umorni i iscrpljeni da su rađe malo spavali, s ušima ili bez njih.

U poslednjoj fazi rata Valika je bila u Srbiji. Tu je zaslužila "Orden za hrabrost" (najviši orden koji je postojao u NOV-u). Zajedno s nekoliko drugih partizana, ona je zarobila desetak njemačkih vojnika.

Valika skromno otklanja svoj heroizam u tom događaju. Ona tvdi da su se Njemci uplašili od njenih buradi, jer su mislili da su na magarcima mitraljezi, a, u stvari, ona i oni drugi partizani imali su samo puške. Valika nije baš najskromnija, ali još jače je njeno svojstvo da se uvijek drži istine.

Put Egona nije bio tako herojski i više je ličio mome. On se držao pozadine.

Pri kraju je imao neku funkciju kod OZN-e. To je bila tajna policija. No, mjesto da hapsi te ustaške razbojнике, on ih je oslobađao.

Slika br. 10

Sastanak nakon rata sa sestričinom Valikom i njenim suprugom Egonom

U Virovitici je još živjeo jedan od razbojnika, koji je kriv što su našu cijelu familiju odveli i uništili u Auschwitzu; bio je to onaj ustaški povjerenik u mlinu. Onaj drugi sukrivac, nadmlinar – volksdeutscher pravovremeno je pobjegao u Austriju.

Ustaški povjerenik zvao se Franjo Kovačević. Njega su partizanske vlasti smjesta uhapsile, kao aktivnog ustašu i kolaboracionistu. Njegova žena oblijetala je oko Valike i zaklinjala je da utiče na Egona da njenog muža izvadi iz zatvora. Valika, kao da je zaboravila da je on jedan od glavnih krivaca za uništenje naše familije, nagovorila je Egona da se za njega zauzme. Nevjerojatno! Egon nije poznao okolnosti, zauzeo se za njega i uspio ga je osloboditi.

Tata i ja smo se strašno uzrujali i naljutili. Egon nas je umirio: “Kako sam ga izvadio van, tako ga mogu opet metnuti unutra, ako vi to želite!” Sada je moja mama uzela riječ. Ona se usprotivila: “Toliko je već bilo žrtava i nesreća, ne želim imati na svojoj duši još jednu.” Nije se dala uvjeriti. Konačno, radilo se o njenim roditeljima, bratu i sestri. Mi nismo htjeli ništa poduzeti protiv njene volje. Taj Kovačević, kojeg je moja mama odlučila da poštedi kazne koju je zavrijedio, u skoroj budućnosti nam je učinio mnogo zla.

Ustaše koji su uspjeli “preživjeti” onaj prvi val kažnjavanja, poslije su se uvukli u komunističke ustanove i postali ugledni funkcioneri u novom režimu. No, bilo je i drugih slučajeva koji su kod nas izazvali zgražanje.

Egon i Valika su se dobro smjestili u Virovitici.

Kada su partizani oslobodili grad, nekih pola godine prije svršetka rata, Egon se nalazio u blizini i odmah je došao i zauzeo prostranu kuću svojih roditelja. Sakupio je i nešto namještaja i drugog pribora. Naime, ustaške vlasti su jevrejsku imovinu rasprodavale u besćenje (isto i srpsku i drugu koja je pripadala “neprijateljima”). Mnogi su se polakomili i kupovali te stvari. Sada je to proglašeno kao “opljačkana imovina” i morala se vratiti zakonitom vlasniku, kada se on pojavi.

A koliko je bilo takvih koji su preživjeli i vratili se? No Virovitičani su ipak rekli: “Jevreji niču kao gljive poslije kiše”!

Svi smo sada živjeli u toj Egonovoj kući. Tu se našla i njegova sestra Saša s malom kćerkicom Ruticom i njenom punicom, bakom Paulom. Oni su za vrijeme rata bili zaštićeni, jer je Sašin muž bio liječnik i služio u hrvatskoj vojsci (domobrani). Ona već dugo nije imala vezu s njim i sada je svaki dan očekivala njegov povratak. Vjerovala je da je njen muž prebjegao partizanima. Dugo vremena živjela je u nadi, no on se nije vratio. Pročula se vijesti da je poginuo ili da je ubijen od strane Hrvata ili partizana – vijesti su bile proturječne. No, ona je ipak još dugo vjerovala da je on živ.

Nama je povratak u Viroviticu bio jako težak. Sve nas je podsjećalo na one sretne dane kada je čitava familija bila zajedno. Za mene su moja ljetovanja u Virovitici bili najljepši dani, u krugu naših dragih koje sam tako volio.

Svi smo mi još gajili nadu da će se barem netko vratiti iz logora. Možda netko od mladih? Tjedni i mjeseci su prolazili, a od svih virovitičkih Jevreja vratio se samo jedan mladić – zvao se Marko Weiss. To je sin onoga Weissa, koji je bio šegrt kod moga otata u Lukaču i poslije preuzeo njegov mlin i dućan, kada se otata preselio u Viroviticu i kupio tamo drugi mlin. Mislim da je on odveden kasnije, jer nikoga od naših nije sastao, ili vidjeo.

Nekoliko godina kasnije smo Valika i ja sreli u Izraelu još jednog preživjelog, koji je bio u istom vlaku s našima i što nam je pričao (i što nam nije pričao), spomenuo sam već ranije.

Bile su u Virovitici još dvije kuće: jedna je pripadala mojoj omami i otati, a druga Valikinim roditeljima. Obje su bile zauzete od raznih stanara i nismo imali mogućnost da ih zauzmemo.

Da spomenem još jednu epizodu.

Kada smo mi bili posljednji put kod naših u Virovitici, kako sam već ispričao, ustaše su svakodnevno dolazile i nešto odnašali iz kuće. Zato je Valikin otac zakopao obiteljski nakit u dvorištu. Ja sam bio prisutan.

No kako sada doći do toga? S kojim izgovorom doći u "tuđe" dvorište i početi kopati? Pa čak da smo dobili privolu stanara, trebalo je kod prvog pokušaja naći taj nakit, jer ako bi bilo potrebno vratiti se drugi put, ovi susjedi bi već sami nastavili tražiti. Vjerojatno je trebalo kopati i tražiti dulje vremena, jer sam se samo površno sjećao gdje je nakit zakopan. Zato "do daljnjega" nismo ništa poduzeli i taj nakit leži tamo, vjerojatno još i danas.

Tu je bio i veliki paromlin koji je radio punom parom za nove vlasti. Mlinom je opet upravljao "povjerenik", ovaj puta od strane Titove komunističke države. A tko je bio taj povjerenik? Nitko drugi do mjesni vođa hrvatskog (ustaškog) radničkog udruženja. To je onaj radnik koji je neko vrijeme radio u mlinu i koji se usprotivio da naši budu sačuvani od progona kao potrebni u privredi. On je poslije prešao k partizanima. U borbi je izgubio jednu ruku. Sada je, naravno, bio "persona grata" i optužiti ga da je unesrećio našu familiju ne bi imalo nikakovog smisla.

Pitanje povratka oduzete imovine još je bilo maglovito.

Još da ispričam nešto iz virovitičke kronike iz ustaškog doba.

Kada su, kao prva mjera sasvim na početku, Jevreji morali sakupiti i predati vlastima stanovitu količinu zlata i novca (kontribucija), htjele su ustaše da pokažu da to ide u prilog virovitičkom stanovništvu. Odlučili su da sagrade veliki kupaći bazen u gradskom parku u središtu mjesta.

Virovitica ne leži na rijeci ili potoku, te zato u ljeto nema nikakove mogućnosti za kupanje.

U gimnaziji je nastavnik fizike i matematike bio jedan čudak s velikim idejama i bujnom maštom. On je već godinama ranije planirao svačakve nesprovodive projekte. Tako i vodovod za cijelo mjesto. Naime, u gradu su bili samo bunari. Virovitica je u to doba bila veliko selo koje je postalo mali grad.

Tome nastavniku povjerena je gradnja bazena.

Nakon što je bazen bio gotov Virovitičani su bili sretni. No, ne zadugo. Odvod vode nije funkcionirao zbog pogrešnog plana i ništa se nije dalo učiniti. Sada je taj bazen služio isključivo žabama i komarcima. Voda u bazenu je stajala, a kada bi se presušio, svaka kiša bi ga ponovo napunila.

Virovitičani, koji su i bili praznovjerni, tvrdili su da je to kletva Jevreja i još su se na njih ljutili.

Ja sam se latio knjige. Želio sam nadopuniti maturalni ispit i već iste godine upisati se na Tehnički fakultet Zagrebačkog sveučilišta. To je bio moj san od ranog djetinstva. Uložio sam najveće napore, i zaista, u oktobru te 1945. godine bio sam već student. Nije bilo tako jednostavno vratiti se u školsku klupu, nakon svih tih patnji, razočaranja, straha, fizičkog napora i bolesti.

Moji roditelji su se, nakon kratkog vremena, vratili u Zagreb da bi ipak pokušali da dođu do stana. Na kraju su našli dvije sobe kod žene jednog bivšeg domobranskog oficira, kojega su vlasti sada uhapsile i ona se bojala da će joj oduzeti stan. To nije bilo idealno rješenje, jer je mama kuhala u zajedničkoj kuhinji. I kupaona i zahod bili su zajednički.

Treba još reći da je taj domobranski oficir bio u jugoslavenskoj vojsci kapetan, a ustaški ga je režim unapredio u čin pukovnika. Ne sasvim bez razloga; on je bio tajni član ustaškog pokreta. Kod ulaska Njemaca u Zagreb, predao im je skladišta s oružjem i municijom spriječivši srpske oficire u pokušaju da ta skladišta dignu u zrak. Ta familija se prezivala Andrović i imali su malu kćerkiću. Oni su bili prijatelji Zorićevih.

Kada su 1942. godine odveli našu dragu familiju iz Virovitice u logor, bio sam na preporuku Zoričke, kod tog pukovnika Androvića i molio ga da se zauzme za njih: mlin je, između ostalog opskrbljivao vojSKU. Molio sam da ih pokuša osloboditi kao neophodne za osiguranje opskrbe vojske...

Lijepo me je primio, ali ništa nije htio učiniti. Na kraju sam mu ponudio novac, što je samo po sebi bilo jako opasno. On je to kategorično odbio, ali me je poslao jednom drugom oficiru, poručniku, jer će ovaj za novac možda nešto učiniti.

Toga sam našao kod kuće potpuno pijanog, nisam se mogao s njim sporazumjeti. Došao sam drugi dan opet. Obećao mi je da će pokušati. Tražio je neki predujam, koji sam mu, naravno, dao, ali ništa nije učinio. Ja sam sve te pokušaje spasavanja u to vrijeme poduzimao samostalno, jer je moj tata bio bolestan i skoro nepomičan.

Kako rekoh, Andrović je bio uhapšen već prvih dana partizanskog režima u Zagrebu. Njegova žena nikada više nije čula nešto o njemu, ili saznala o njegovoj sudbini. Vjerojatno su ga teretile teške optužbe, ali samo tako, bez suda i svjedoka, da čovjek nestane!? To se meni činilo nepravedno, unatoč mom bijesu prema ovim zločincima i mojoj neobuzdanoj želji za osvetom.

Moja je namjera bila završiti ovu pripovjetku, sada kada je rat završio. No, nanizali su se događaji koji su, u stvari, posljedica i nastavak onih godina progona, mržnje i nepravde. Zato sam odlučio da ih, ipak, ukratko ispričam.

Zakon o vraćanju jevrejske imovine

I zaista je objavljen takav zakon. Prema tome zakonu se pod ustašama oteta imovina imala vratiti njihovim vlasnicima, odnosno nasljednicima.

Dućani su vraćeni, isto tako i nekretnine. Naravno, onima koji su ostali u životu, a takvih je bilo malo.

Ustaška država je rasprodala sav jevrejski imetak, pokretni, nekretnine i trgovine.

Intresantno je da skoro nitko nije kupio zaplijenjene jevrejske nekretnine, jer većina Hrvata nije vjerovala u opstanak države NDH poslije rata. Nasuprot tome, dućani su bili rasprodani. Naime, za vrijeme rata trgovina je cvala. Sve se dalo prodati, k tome je cvala crna burza. Moglo se brzo obogatiti.

Što se tiče industrije, ona je uglavnom ostala u rukama ustaške države.

Industrija nije bila isključena iz tog zakona o povratku jevrejske imovine, ali se kasnije ispostavilo da su vlasti imale namjeru da "sredstva proizvodnje" budu predana radništvu, a nikako vlasnicima – izrabljivačima. Mi to nismo znali i pokrenuli smo sudski proces da nam se vrati paromlin, koji je pripadao mom otati i omami.

Stvar se razvlačila, a moj tata nije primio nikakovu drugu službu, jer je očekivao da će preuzeti mlin.

Na kraju sam ja otputovao u Viroviticu i energično tražio naša prava. Već drugi dan je sazvan "narodni sud", da bi odlučio o našem potraživanju.

Sve je bilo "narodno". Bilo je oko toga mnogo šala. Na mnoge važne i, čak stručne položaje, bili su imenovani sasvim neuki i primitivni ljudi. Govorilo se: ovaj je narodni inženjer, narodni doktor itd.

No, vratimo se sudu, koji se sastojao od profesionalnog suca i dvojice "narodnih". Oni su poznavali mog otatu i, ispostavilo se, jako su ga cijenili. Oni su odmah glasali za privremenu predaju mlina u ruke nasljednika, dok se pitanje nasljedstva formalno ne riješi. Sudac se priključio toj presudi. Osim toga, rečeno je da se uprava mlina imade povjeriti mom tati kao stručnjaku.

Bolje se nije moglo očekivati! Ja sam se vratio u Zagreb, a moj tata je nekoliko dana kasnije otputovao u Viroviticu da preuzme mlin.

No, aktuelni upravitelj mlina je odbio da ga preda mom ocu iako je moj otac imao u ruci odluku suda. Tvrдио je : “Ova odluka je poništena!”

I zaista, bez našeg znanja i bez da smo bili pozvani da prisustvuje-
mo, održana je revizija protiv te presude na sreskom sudu u Daruvaru. “Država” se protivila. Tu je rečeno da su naši surađivali s okupatorom i da im se zato konfiscira sva imovina. Za svjedoka je pozvan onaj ustaški povjerenik, Franjo Kovačević, koji je naše poslao u smrt, a sam upravljao mlinom od prvog dana ustaške vlasti i nastavio tako do posljednjeg dana.

Mi smo, ne samo bili lišeni našeg vlasništva – a moj tata zaposlenja, već smo bili teško povrijeđeni tom sramotnom optužbom i presudom.

Meni stvar nije dala mira, pisao sam mnoge pritužbe vlastima, ali bez uspjeha. Na kraju, bio sam primljen kod zamjenika glavnog federalnog tužioca u Beogradu.

Rekao sam mu da mi nije stalo do imetka, nego je to nepravda i uvreda prema onima koje su ustaše poslale u smrt.

Njegov odgovor: “Sam si kriv”. “Nisi trebao tražiti povratak mlina”. “Tako nam nije preostalo drugo nego da primjenimo jednu od naših metoda ...!”. “Ne uzimaj to lično!”

Trgovačka poduzeća bila su vraćena, ali ne na dugo vrijeme. Nakon dvije godine sve je podržavljeno. Tko je imao sreću, samo je izgubio svoje vlasništvo. Mnogi su tom prilikom izgubili i slobodu. Bili su optuženi kao špekulanti. Tako, na primjer i prijatelj mog tate, Wollner, s kojim smo bili u Crikvenici i na partizanskom teritoriju. On je uhapšen, optužen i osuđen na deset godina zatvora. Nekoliko puta je u zatvoru pokušao samoubojstvo. Tek kada je Tito, 1948. godine dozvolio Jevrejima iseljenje u Izrael, on je iz zatvora doveden na lađu i mogao je emigrirati.

Bilo je još većih nesreća. Direktor mreže državnih robnih kuća “NAMA”, Klein (koji je isto bio u našem zbjegu na partizanskom teritoriju) optužen je da je nemarno ispunjavao svoju dužnost i poduzeću prouzrokovao teške gubitke. Osuđen je na smrt i streljan. To nije bila jedina tragedija.

Komunistička vlast nije bila u stanju podići privredu zemlje u onim godinama poslije rata. Imali smo osjećaj da se ide dva koraka naprijed, a onda tri koraka natrag. Mjesto da se promjene “metode”, tražili su “krivce”. Da su među žrtvama bil i, u prvom redu Jevreji, bilo je prirodno i nikoga to nije iznenadilo, osim same Jevreje.

Ja sam studirao, moj otac se zaposlio

Ja sam marljivo studirao na Tehničkom fakulteta u Zagrebu. U jesen 1945. upisao se rekordni broj studenata. Za cijelo vrijeme okupacije malo njih je studiralo. Većina mladih bili su mobilizirani, a već da ne govorim o progonjenim, koji su se borili za svoj opstanak, a o studiju nisu mogli niti sanjati.

Spoznaja da su mogućnosti privređivanja ograničene u novom režimu, ponukalo je mnoge da promjene svoje zvanje u nešto praktično i aktuelno. Tako je među studentima bilo i starijih godišta. S nama je studirao jedan pomorski kapetan, koji je imao preko četrdeset godina (nije izdržao do kraja).

Atmosfera među studentima nije bila loša dok se radilo o studiju. Svima je bilo teško, zato smo jedan drugoga pomagali, koliko god je bilo moguće.

No bio je tu politički pritisak. Uvijek se sumnjičilo da je ovaj ili onaj "protiv režima". Bilo je denuncijacija koje bi dovodile do isključenja sa sveučilišta. Bilo je i hapšenja.

Trebalo je "manevrirati". Ne sudjelovati na političkim skupštinama, na kojima su se, naravno, hvalili uspjesi komunističkog režima, bio je veliki grijeh. K tome je trebalo sudjelovati u raznim "dobrovoljnim" radovima, kao na građenju cesta i željezničkih pruga itd. No, nije bilo dobro previše se istaći, jer si onda postao kandidat za članstvo u partiji. Mnogi su to željeli, ja nisam bio među njima.

Biti član partije imalo je razne prednosti, kao dobivanje stipendije itd. No istovremeno, od člana partije zahtijevana je potpuna poslušnost. Trebalo je sve učiniti što partija od tebe traži! Tebalo je uhoditi svoje drugove, denuncirati ih itd. Bilo je i intriga u samim partijskim ćelijama – zato što si se više popeo u partijskoj hierarhiji, imao si šanse da dublje padneš.

Svaki onaj u partiji i onaj izvan nje morao je nešto dobrovoljno da radi. Ja sam se izvlačio od rada na cesti, ili na pruzi. Imao sam i razlog, jer sam u to doba bolovao na očima. Posljedica pomanjkanja vitamina za vrijeme rata. To mi je i mnogo smetalo kod studija prve godine. Ja sam dobrovoljno radio u radio-amaterskom klubu, gdje mi je obnovljeno članstvo. Osim toga, održavao sam kurseve na Srednjoj tehničkoj školi. Naravno, sve na dobrovoljnoj bazi. Svi su bili zadovoljni, a ja naročito.

Moj tata se zaposlio kao knjigovođa u jednom državnom poduzeću. Nije htio direktorsko mjesto i to je bila njegova sreća. Ipak, njegov je položaj postao kritičan kada je jednog dana uprava poduzeća odluči-

la da ga premjesti iz Zagreba u Split, a on je to odbio. I tako prihod mogao oca nije bio dovoljan da nas prehrani. A da živimo zasebno, ja radi studija u Zagrebu, a tata i mama u Splitu, bila bi za nas katastrofa. No odbiti premještaj je, također, bilo opasno.

Od uzbuđenja moj tata je dobio napad ulkusa i upućen je u bolnicu. To bolovanje mu je išlo u prilog i njegov premještaj je poništen.

Ostali pacijenti, koji su sa njim ležali u sobi, svi su od nečega pobjegli i nisu uopće bili bolesni. I moj tata je našao sklonište u bolnici, ali, za razliku od drugih, zaista je bio bolestan.

Da se "ugroženi" sklanjaju u bolnice i čak ludnice, da bi izbjegli progon vlasti, dio je komunističkog folklor. Opisuje tu pojavu i poznati sovjetski književnik Ilija Ehrenburg i satiričari Iljif i Petrov.

Život u komunističkoj državi je bio tmuran. Nije bilo mnogo razonode. U kinu samo sovjetski propagandni filmovi. Tema: svagdje veliki uspjesi, u kolhozima i u industriji.

Kazališne predstave u socijalističkom duhu. Samo se opera nije dala prilagoditi novim vremenima. Studentske zabave su uvijek bile popraćene govorima u kojima se hvalilo režim. Otvorilo se nekoliko kavana. Dobijala se samo loša kava, ali je svirala muzika i plesalo se. No, to se opet nije sviđalo vlastima – buržujski običaji. Policija je obilazila te kavane i zapisivala prisutne. Mnogi su onda bili ispitivani, odakle im novac za kavanu.

No, najgore je bilo pitanje stana. Grad je od predratnih 250.000 stanovnika narastao na milijun. Stambeni ured je sprovodio evidenciju o svakoj sobi u gradu. Gdje je bilo mjesta, netko je prisilno useljavan. Tako, na primjer, našim dobrim prijateljima Klinčićima (óni koji su nam toliko pomogli u ono strašno doba), ostavljena je jedna soba u njihovom peterosobnom stanu. U ostale sobe, u svaku, useljena je jedna obitelj. Naravno, kuhinja, kupatilo i zahod bili su zajednički. To nije bila iznimka, već pravilo.

Ja sam poslije u više navrata pričao mojim američkim prijateljima o tim prilikama. Oni su voljeli moje pripovjetke, smijali su im se, ali očito mi nisu vjerovali da je to zaista bilo tako.

Mi smo se odmah sami stisnuli u mali stan s još jednom ženom koja je još imala malu kćerkiću. Bar nismo imali da se bojimo daljih rekvizicija.

Tako smo mislili.

Ja sam već bio student na drugoj godini, kada se odjednom pojavio jedan "drug" iz stambenog ureda s nalogom da izmjeri površinu moje sobe. To nije nagovještavalo ništa dobro. Vidjeo sam da mu to

mjerenje ne ide za rukom, pa sam mu pomogao. Naravno da sam mjere znatno smanjio. No, i to nije pomoglo. Dobili smo "ukaz" po kojem ja kao student nemam pravo na tako veliku sobu, već trebam uzeti k sebi još jednog studenta, po vlastitom izboru. Ako to ne učinim u stanovitom roku, oni će mi useliti bilo koga.

Mi smo protestirali. Netko mi je savjetovao da tvrdim, da kao student tehnike trebam više prostora nego student medicine ili filozofije, jer moram crtati mašinske djelove u mjerilu 1:1. Zato sam tvrdio, da baš sada crtam zamašni kotač s promjerom od 3 metra.

To ih je uvjerilo i objavljen je novi "ukaz": može zadržati sobu za sebe. Obrazloženje: ono sa zamašnim kotačem.

Mnogo godina kasnije, moj sin kada je bio dijete, na kraju svake moje pripovjetke bi pitao: "Tata! Što je zaista istina, a što je samo pripovjetka"?

Ovo s mojom sobom je sve istina. Čak je istina i da smo u to doba crtali kotače s promjerom od 3 m (i više), ali naravno u smanjenom mjerilu ili na nekoliko listova, koje je onda trebalo na podu spojiti.

Našao sam zadovoljstvo u studijama i lijepo sam uspevao. Nasuprot tome, naše ekonomsko stanje bilo je jako loše. Plata mog tate bila je dovoljna za preživjeti prvih deset dana u mjesecu, a dalje smo živjeli od prodaje onoga što smo još imali. Tako je išlo svima.

Netko je dobro prikazao kako su u komunističkom režimu riješili pitanje nezaposlice: rad koji može svladati jedan radnik podijele na trojicu. Ali i jednu plaću podijele na trojicu.

Ja sam imao malu stipendiju od jevrejske općine. Od države nisam dobio ništa, jer nisam bio član partije.

Na sveučilištu sam upoznao jednu dragu djevojku. Ona je studirala na ekonomskom fakultetu. Mi smo se zavoljeli.

Perspektive za naš eventualni zajednički život nisu bili briljantne. Kako zasnovati obitelj? S kakvim sredstvima. Čak dva akademičara su jedva mogli živjeti? A kako riješiti pitanje stana?

Stambeno pitanje je zaista bilo za mladi par nerješivo. Moram da ispričam što se dogodilo mom dobrom prijatelju i kolegi koji je oženio jednu kolegicu. Priča je groteskna, ali nije bila smiješna za one koji su u njoj sudjelovali.

Trebalo je stanovati kod jednih od roditelja, druge mogućnosti nije bilo. Da ne bi izložili svoje roditelje eventualnoj rekviziciji sobe koju bi on ili ona na taj način morali napustiti, odlučeno je da žive naizmjenice i kod jednih i kod drugih. Zato nije bilo potrebno javiti vlastima promjenu adrese.

Moj prijatelj je živjeo s roditeljima u dvosobnom stanu. Njeni roditelji su živjeli u četverosobnom njih troje sami. Izgleda da je stambeni ured izgubio taj stan iz svoje evidencije.

Nije prošlo mnogo vremena i netko ih je denuncirao. Rečeno je da se moj prijatelj oženio i da više ne živi kod roditelja. Roditeljima je stan oduzet i umjesto toga im je dodijeljen drugi, jednosobni stan, negdje na tavanu.

Sada su mladi prijedložili njenim roditeljima da se oni svi usele k njima u stan. Tvrđili su da će vlasti ipak jednog dana saznati da je stan neiskorišten i uselit će im strane ljude. Ovi su teška srca pristali, ali su uvidjeli da je bolje predusresti rekviziciju i stanovanje sa sasvim tuđim ljudima. Tako su se u jednom stanu našli mladi par i njihove punice i tastovi. Idealna zajednica!

No, sada se tek probudio stambeni odbor. Poslali su nekoga da vidi kakav je to stan u koji su se mogli useliti toliki ljudi.

Stambeni odbor je zaključio da je jedna soba neiskorištena i uselili su im još jednu studenticu.

No, s nama je sve, na kraju, pošlo drugim i nepredviđenim putem.

EPILOG

U ljeti 1949. godine smo se moji roditelji i ja iselili u Izrael. Ja nisam završio moj studij, u nadi da ću to nadoknaditi u Izraelu.

Počeli smo novi život. To zaista nije bilo lako. Poteškoće oko stana, zaposlenja i jezika bile su glavni problem.

Sa onom dragom djevojkom, koju sam spomenuo i koja se zvala Tamar, zaručio sam se prije moga odlaska. Mi smo se dogovorili da ona dođe za mnom godinu dana kasnije. Ona će u tom razdoblju završiti svoje sveučilišne nauke, a ja ću, međutim, riješiti ovdje sve druge probleme. Tako sam bar vjerovao.

Pitanje zaposlenja bilo je riješeno iznenađujuće brzo i povoljno. Ja sam već nakon tjedan dana počeo raditi kao tehničar u jednoj trgovini radio aparata. Dakle, vratio sam se na moje "staro" zvanje kod partizana. Čak je i moj tata, koji je već navršio šezdeset godina, našao nakon nekoliko mjeseci namještenje kao knjigovođa.

Preda mnom su stajale tri zadaće: naći intresantniji posao i s boljom zaradom, završiti studij i doći do bilo kakvog malog stančića za sebe i moju buduću suprugu.

Prvi sam zadatak ispunio već nakon tri mjeseca. Druga dva su morala još čekati dvije, tri godine.

Bio sam primljen u izraelsku armiju kao civilni namještenik. Dodeljen sam jednoj grupi inženjera i tehničara koji su se bavili razvojem novih elektronskih naprava.

Sada je mogla doći moja zaručnica i mi smo se vjenčali. Sve je bilo dobro, samo do stana nismo mogli da dođemo. Živjeli smo u predsooblju jednosobnog stana koji su nabavili moji roditelji prodajom posljednjeg nakita koji je još moja mama posjedovala. Bilo je mjesta za jedan uski krevet, a drugi na rasklapanje postavljan je noću. Ako je netko htio da izađe trebalo je taj krevet sklopiti.

I moją žena je našla zaposlenje u armiji. Potrajalo je skoro dvije godine dok smo došli do vlastitog jednosobnog stana.

Sve smo poteškoće prebrodili jer smo bili mladi, jer smo se voljeli i jer smo čvrsto željeli i vjerovali da ćemo uspjeti.

Sljedeći moj zadatak je bio završiti svoj studij. To nije bilo lako. Ja sam svoje nauke dva puta prekinuo. Onda u ratu sam izgubio četiri godine, a sada tri. Bio je i problem jezika, koji u to vrijeme još nisam sa-

svim savladao. Bile su tu i razlike u naučnom planu: neke predmete mi nismo uopće učili i te je trebalo nadoknaditi. Drugi, koje ovdje nisu izučavali nisu mi ništa pomogli. Trebala je velika motivacija i ustrajnost. To mi nije falilo, pa sam nakon godinu dana intenzivnog rada, završio i diplomirao na Tehničkoj visokoj školi u Haifi.

Time se ispunila najveća želja iz mog ranog djetinstva.

Sada sam se mogao potpuno posvetiti svome zvanju. Uspjesi nisu izostali.

Godine 1960. sam bio odlikovan "Nagradom za sigurnost Izraela", koju mi je uručio Ben-Gurion, ministar sigurnosti (i ministar predsjednik). 1962. godine sam bio poslat u inozemstvo, u Francusku, na dalju naobrazbu.

Na kraju, predloženo mi je da stupim u vojsku, s početnim činom majora. U toku vremena sam dalje napredovao u čin potpukovnika i pukovnika. To su i bile moje najljepše godine, godine rada i stvaranja na najintresantnijim područjima.

U međuvremenu smo moja žena i ja osnovali malu, ali sretnu porodicu. Rodila nam se kćerka Dalija, a kasnije sin Dani. Rasli su i lijepo su napredovali na našu veliku radost. Sada već i oni imaju svoje porodice. Svako ima po dvije divne djevojčice na koje smo i mi jako ponosni: Dalijina najstarija kći odslužila je dvije godine vojske i sada studira drugu godinu na pravnom fakultetu. Najmlađa Danijeva kći je u četvrtom razredu osnovne škole.

Još da spomenem da je sin pošao stopama svoga oca. On je inženjer i služi u armiji sada u činu pukovnika. No, nema sumnje da će preteći svoga oca.

Moji roditelji i roditelji moje žene umrli su, doživjevši lijepu starost s nama i s našom djecom.

Nakon mog istupanja iz vojske, radio sam još oko petnaest godina. Veći dio tog vremena sam upravljao jednim poduzećem koje sam ja i osnovao. Tu sam mogao opet služiti se svojim znanjem i stečenim iskustvom. I to je bilo značajno razdoblje u mom životu, no ništa nije bilo slično onom, doduše najtežem, ali i najinteresantnijem razdoblju – onom u Izraelskoj armiji.

Sada sam penzioner, uživam u krugu svoje porodice. Kraj mene moja vjerna, hrabra i ustrajna supruga Tamar, kojoj imadem u velikoj mjeri zahvaliti za uspjeh, krasnu djecu koju je donijela na svijet i odgojila, i slatke unučice koje su slijedile.

No, nikada neću, do zadnjeg sata mog života, zaboraviti one moje drage koje su nam ustaški zločinci nemilosrdno ubili bez ikakovog razloga.

BIBLIOGRAFIJA

Prvo poglavlje

1. GLOBUS, Ilustrirani tjednik, broj 76, 22. svibnja (maja) 1992, str.16, 17. Kaptol 25. 41000 Zagreb.

2. Franjo Tuđman: **BESPUĆA POVJESNE OZBILJNOSTI**, drugo izdanje (F. Tuđman: Wastelands–Historical Truth), Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989

3. **ODMETNIČKA ZVJERSTVA I PUSTOŠENJE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ**, Naklada Hrvatskog izdavačkog zavoda, Zagreb, lipanj 1942. Izdano po nalogu Ministarstva vanjskih poslova. Reprint: Hrvatska demokratska stranka, 1991, 41000 Zagreb, Tkalčićeva 4.

4. Ladislav Hory und Martin Broszat: **DER KROATISCHE USTASCHA STAAT 1941-1945**, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1964, Seite 99.

Drugo poglavlje

1. Srđa Trifković: **USTASA, CROATIAN SEPARATISM AND EUROPEAN POLITICS, 1929–1945**, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies London, England; Aiken, South Carolina, 1998, ISBN: 1 892478 00 5, page 107.

2. Ljubo Boban: **KONTROVERZE IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE**, 1, II Izdanje, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989, strana 154 i 155.

3. Ljubo Boban: **KONTROVERZE IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE**, 2, II Izdanje, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989, strana 264 i 265.

4. Hans-Jürgen Döschner: **DAS AUSWÄRTIGE AMT IM DRITTEN REICH**, Siedler Verlag GmbH Berlin 1987.

5. Srđa Trifković: **USTASA, CROATIAN SEPARATISM AND EUROPEAN POLITICS, 1929–1945**, page 268.

6. Eugen Dido Kvaternik: **SJEĆANJA I ZAPAŽANJA, 1925-1945**, Prilozi za hrvatsku povijest, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995, ISBN 953-96369-0-6, strana 273.

7. Vladeka Miličević: **DER KÖNIGSMORD VON MARSEILLE**, Verlag bei Hochwacht, Bad Godesberg 1959, Seite 47.

8. Eugen Dido Kvaternik: **SJEĆANJA I ZAPAŽANJA, 1925-1945**, strana 276-278.

Napomena. Autor ove knjige, zloglasni Eugen Dido Kvaternik, bio je ravnatelj ureda za javni red i sigurnost u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – UNS. Od početka, tj. od aprila 1941. do novembra 1942. Njegov ured je bio paralelen onomu u Njemačkoj, po Heidrichu upravljanom RSHA-a (Reichssicherheit-

hauptamt). Eugen Kvaternik je lično odgovoran za masovno uništenje Srba i Jevreja u tom vremenskom razdoblju. On je, kao i mnogi drugi ratni zločinci, našao sklonište u Argentini. Kasnije je poginuo u prometnoj nesreći. U svojoj knjizi govori vrlo malo o zločinima, naziva ih "izgredima" i za njih okrivljuje druge. Tisak ove knjige je financiralo Ministarstvo za znanost i tehnologiju Republike Hrvatske!

9. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, 1941-1945, The American Institute for Balkan Affairs, Second printing 1962, Library of Congress card number 62 399, page 20.

10. Vladeka Milićević: DER KÖNIGSMORD VON MARSEILLE, Verlag bei Hochwacht, Bad Godesberg 1959, Seite 83, 84.

11. The Ciano Diaries 1939-1943, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1946, page 348.

12. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE, 2, II Izdanje, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1989, strana 263

13. Holm Sundhausen: WIRTSCHAFTSGESCHICHTE CROATIEN IM NATIONALSOZIALISTISCHEN GROSSRAUM 1941-1945, Deutsche Verlags-Anstalt GmbH, Stuttgart, 1983, ISBN: 3 421 06150 5, Seite 56, 57.

Treće poglavlje

1. Charles Bloch: DAS DRITTE REICH UND DIE WELT, Deutsche Übersetzung: Ferdinand Schöningh, Paderborn 1993., ISBN 3-506-71909-2, Seite 304-310, Originale: Le IIIe Reich et le monde, Imprimerie nationale, Paris 1986.

2. Alex N. Dragnich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, New York- San Diego- London 1992, ISBN: 0-15-181073-7, pages: 20-99.

3. William L. Shirer: THE RISE AND THE FALL OF THE THIRD REICH, Ballantine Books, Sixth Printing: June 1986, ISBN: 0-449-20936-9, pages: 1078-1086 4.

4. Roger L. Williams: MODERN EUROPE 1660-1945, Library of Congress Catalog Card Number 64-18440, St Martin's Press Inc.- New York 1964, pages 507-510

5. Michael Shackelford: The Assassination of Archduke Franz Ferdinand

6. B. H. Lindell Hart: HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR, Papermac, a division of Pan Macmillan Publisher Limited, London 1992 (first published 1930), ISBN: 0-333-58261-6, Chapter One: THE ORIGINS OF THE WAR

7. Alex N. Dragnich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, New York San Diego London 1992, ISBN: 0-15-181073-7, page 26.

8. Johann Wuescht: JUGOSLAWIEN UND DAS DRITTE REICH, Seewald Verlag Stuttgart, Seite 34.

9. Alex N. Draganich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, page 98-99.

10. Vladimir Dedijer: TTTO, Simon and Schuster, New York 1953, pages: 133-148.

11. Ivan Bajlo: COUP ON MARCH 27th 1941, Artikle in Internet

12. ADOLF HITLER'S ORDERR OF THE DAY CALLING FOR INVASION OF YUGOSLAVIA, New York Times, April 7, 1941.

13. Roger I. Wiliams: MODERN EUROPE, 1966/1945, st.-Martins Press – New York 1964, Library of Congress Catalog Card Number 64-18440, pages 500, 501

14. Harriet Pass Fridenreich: THE JEWS OF YUGOSLAVIA, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 6740-1979, Apendix 5 (page 239).

15. Johann Wuescht: JUGOSLAWIEN UND DAS DRITTE REICH, Seewald Verlag Suttgart, DOKUMENTE: Drei Noten Ribbentrops an Belgrad von 25 März 1941, Seite 306.

16. Johann Wuescht: JUGOSLAWIEN UND DAS DRITTE REICH, Seewald Verlag Suttgart, Seite 45.

Četvrto poglavlje

1. The Ciano Diaries 1939-1943, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1946, page 342.

2. Advokat Giora Šik, SUDBINA ZAGREBAČKIH ADVOKATA, Artikel im buletin "Hitahdut Oleh Jugoslavija", Tel-Aviv.

Peto poglavlje

1. K. Amnon: „Die Kroatische jüdische Gesetzgebung“. IN: JUDENFRAGE, Berlin 1943, seite 74, 75.

2. Leon Poliakov – Josef Wulf: DAS DRITE REICH UND SEINE DIENER DOKUMENTE, Arani Verlags-GmbH, Berlin-Grünewald, 1956 Polizeiat-tache, SS Obersturmbahnnführer Helm: "Schwierigkeiten bei der endgültigen Bereinigung der Judenfrage in Kroatien bereitet auch der Umstand, dass die kroat. Führung im starken Masse jüdisch versippt ist". Aus dem Bericht Zagreb, den 18. 4. 1944, Seite 45

3. Eugen Dido Kvaternik: SJEĆANJA I ZAPAŽANJA, 1925-1945, Prilozi za hrvatsku povijest, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995, ISBN 953-96369-0-6, str. 325.

4. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM, ZBORNIK, Dopriilog Jure Krišto: Katolička crkva i Jevreji u vrijeme NDH , Jevrejska općina u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

Šesto poglavlje

1. Izvadci iz knjige dr B. Kočović: ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, navedeno u prilogu knjizi Ljubo Bobana: KONTROVERZI IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE, 2, II izdanje, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1989. str. 395.

2. Dušan T. Bataković: LE GENOCIDE DANS L'ETAT INDEPENDANT CROATE 1941-1945.

3. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM, ZBORNIK, Beitrag: Vladimir Žerjavić: DEMOGRAFSKI POKAZITELJ O STRADANJU JEVREJA U NDH, Jevrejska općina u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

4. Hermann Neubacher: SONDER AUFTRAG SÜDOST 1940-1945, Musterschmidt Verlag, Göttingen, 2 Auflage 1957, Seite 126.

5 Harret Pass Freidenreich: THE JEWS OF YUGOSLAVIA, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979, ISBN: 0 8276 0122 0, page: 120-124.

6. Mirjana Gross – Agneza Szabo: PREMA HRVATSKOM GRAĐANSKOM DRUŠTVU, Globus nakladni Zavod, Zagreb 1992, ISBN:86 343 0655 0, str. 418 do 423.

7. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM, ZBORNIK, članak: Ivo Goldstein: ANTISEMITIZAM U HRVATSKOJ. Jevrejska općina u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

8. Članak Luka Vincetić: ANTISEMITIZAM U HRVATSKOJ KATOLIČKOJ ŠTAMPI DO DRUGOG SVJETSKOG RATA.

Sedmo poglavlje

1. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM. ZBORNIK, članak Narcise Lengel Krizman: LOGORI ZA JEVREJE U NDH, Jevrejska općina u Zagrebu, 1996, ISBN 953-96836-0-2.

2. Vladimir Dedijer: JASENOVAC-DAS JUGOSLAWISCHE AUSCHWITZ UND DER VATIKAN, Deutsche Vierte Auflage 1993: Ahriman Verlag GmbH, Stüberg 60, Freiburg, ISBN 3-922774-06-7.

Osmo poglavlje

1. The Ciano Diaries 1939-1943, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1946, page 348, page 354.

Deveto poglavlje

1. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII, Faber and Faber Limited 24 Russell Square London WCI, First published in 1970, ISBN 0 571 09147 4, page 298. ...it is almost imposible to imagine a Ustaša punitive expedition without a priest at his head....usually a Franciscan...

2. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, The American Institute of Balkan affairs, Chicago, Second Ed. 1962, pages 95, 137.

Deseto poglavlje

1. Mirjana Gross – Agneza Szabo, PREMA HRVATSKOME GRAĐANSKOM DRUŠTVU, Globus Nakladni Zavod, Zagreb, 1992, ISBN 86-3430655-0, str. 107.

2. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII, Faber & Faber Ltd. and Litle, Brown & Comp., Inc, 1970, ISBN 0 571 09147 4, page: 266.

3. Srđa Trifković: USTAŠA, CROATIAN SEPARATISM AND EUROPEAN POLITICS, 1929–1945, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies London, Engl; Aiken, South Carolina, 1998, ISBN: 1 892478 00 5, page 139.

4. Hermann Neubacher: SONDERAUFTRAG SÜDOST 1940-1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten Musterschmidt Verlag Göttingen, 2 Auflage Mai 1957, Seite 39.

5. Frick Gert: KROATIEN 1941-1944. DER "UNABHANGIGE STAAT" aus der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Gleise v. Horstenau. Freiburg 1972, Verlag Rombach Co GmbH, 78 Freiburg Lorracher Strasse 3, Erste Auflage, 1972, ISBN: 3 7930 0167.

6. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, The American Institute for Balkan Affairs, 1525 West Diversey Paarkway, Chicago 14, Illionois, Second Ed. May 1962, Library of Congress cat. card number: 62 399, page 80.

7. Dušan T. Bataković: LE GENOCIDE DANS L' ETAT INDEPENDANT CROATE.

8. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, page: 59-87.

9. F. Jelić-Butić: USTAŠE I NDH, Globus, Školska knjiga, Zagreb 1977.

10. Edmond Paris: GENOCIDE IN SATELITE CROATIA, page: 285.

Dvanaesto poglavlje

1. ANTISEMITIZAM HOLOCAUST ANTIFAŠIZAM. Zbornik, str. 252.

Trinaesto poglavlje

1. Leon Poliakov – Josef Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER DOKUMENTE, Arani Verlags-GmbH, Berlin-Grünewald, 1956 Polizeiattache, SS Obersturmbahnnführer Helm: Überblick über die Judenfrage in Kroatien, Zagreb, den 18.4.1944. Seite 45.

2. Gesandter Kasche: Finanzminister Košak und Aussenminister Lorković sind einverstanden 30 RM für jeden abgeschobenen Juden zu bezahlen, Seite 41.

Petnaesto poglavlje

1. Paul Johnson: A HISTORY OF THE JEWS, Harper & Row, Publishers, Inc., 10 East 53rd Street, New York, N.Y. 10022. 1987, ISBN: 0-06-091533-1, page 504.

2. Ref.: Daily Telegraph: STORY OF THE WAR, Friday, December 18. 1942

3. Dr. Nada Kisić Kolanović: MLADEN LORKOVIĆ – MINISTAR UROTNIK, večernji List, Zagreb, članak (u nastavcima) od 15. 4. 1998, str. 59.

4. P. Milza – S. Berstein: LE FASCISME ITALIEN 1919-1945, Edition du Seuil, 1980, ISBN: 2-02005513-9, pages: 406-409.

Šesnaesto poglavlje

1. Loker Z., Neufeld E. : THE TESTIMONY OF DR. EDO NEUFELD: THE ITALIAN AND THE JEWS OF CROATIA, St. Martin 'Press Inc. New York, 1964.

Sedamnaesto poglavlje

1. Menachem Shelah: BLOOD ACCOUNT: RESCUE OF CROATIAN JEWS BY ITALIANS 1941-1943, TEL-AVIV 1986.

2. Zuccotti Susan: THE ITALIANS AND THE HOLOCAUST, PERSECUTION, RESCUES, SURVIVAL

3. Daniel Carpi: THE RESCUE OF JEWS IN THE ITALIAN ZONE OF OCCUPIED CROATIA, Jerusalem 1977.

4. Leon Poliakov and Jaques Sabille: JEWS UNDER ITALIAN OCCUPATION Editions du Centre 1955.

5. Daniel J. Goldhagen: HITLERŽS WILLING EXECUTIONER. Vintage Books a Division of Random House, Inc. New York 1997, ISBN: 0-679-44695-8, page 157....

6. THE CIANOS DIARIES 1939-1943, edited by Hugh Gipson, New York, Doubleday, 1946.

7. Leon Poliakov and Jaques Sabille: JEWS UNDER ITALIAN OCCUPATION, page 96.

8. L. Poliakov, J. Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER. Verlag G.M.B.H, Berlin Grunewald, 1956, Seite 39.

9. Zapisi Lorkovića: Pavelić se je potužio kod Hitlera... str. 41.

Osamnaesto poglavlje

1. Harold Mackmillan: WAR DIARIES POLITICS AND WAR IN THE MEDITERRANEAN, January 1943-May 1945. First published 1984 by Mackmillan London Limited, London and Basingstoke, page 277:...The problem of treating people at the same time as a defeated enemy and as "co-belligerent" is quite a big one.

2. THE MEMOIRS OF FIELD-MARSHAL MONTGOMERY, Signet Books, published by: The New American Library of World Literature, Inc. 501 Madison Avenue, New York 22, N.Y. First printing 1959, page: 179-180, page: 177-178.

Dvadeseto poglavlje

1. Alex N. Draganich: SERBS AND CROATS THE STRUGGLE IN YUGOSLAVIA, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers. New York San Diego London 1992, ISBN: 0-15-181073-7, page: 105.

2. Winston S. Churchill: THE SECOND WORLD WAR CLOSING THE RING, Book Two Chapter 9: Marshal Tito and Yugoslavia: page 463, page 464, page 466.

6. Vladimir Dedijer: TITO, Simon and Schuster, New York, 1953, page 211.

7. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE, 1, page 251, page 251, footnote.

9. N. Thomas & K. Mikolan: AXIS FORCES IN YUGOSLAVIA 1941-5, Osprey Publishing Ltd. Elms Court UK. 1995 (Reprinted 1997, 1998), ISBN 1 85532 473 3.

10. Winston S. Churchill: THE SECOND WORLD WAR CLOSING THE RING, Book two, page 467, page 473, page 466.

15. Lothar Rendulic: GEKÄMPFT GESIEGT GESCHLAGEN, Verlag „Wesermühl“, Wels – Heidelberg 1952, page 191.

16. Vladimir Dedijer: TITO, Simon and Schuster, New York, 1953, page 205.

17. Vladimir Dedijer: TITO, The complete biography of Tito.

Dvadeset i prvo poglavlje

1. Vladimir Dedijer: JASENOVAC – DAS JUGOSLAWISCHE AUSCHWITZ UND DER VATIKAN, Deutsche Vierte Auflage 1993: AHRIMAN Verlag GmbH, Stüberg 60, Freiburg, ISBN 3-922774-06-7, Seite 139.

2. THE CRIMES OF THE FASCIST OCCUPANTS AND THEIR COLLABORATORS AGAINST JEWS IN YUGOSLAVIA (na srpskom s engleskim predgovorom) Published by Federation of Jewish Communities of the Federal Republic of Yugoslavia, Belgrade 1957, str. 149.

Dvadeset i četvrto poglavlje

1. David S. Wyman: THE ABANDONMENT OF THE JEWS, America and the Holocaust 1941-1945, New Press, New York, ISBN 1 56584 415 7, page: 293.

Dvadeset i peto poglavlje

1. Vladimir Dedijer: JASENOVAC – DAS JUGOSLAWISCHE AUSCHWITZ UND DER VATIKAN, Deutsche vierte Auflage 1993: AHRIMAN Verlag GmbH, Stüberg 60, Freiburg, ISBN 3-922774-06-7, Seite 91-96.

Dvadeset i osmo poglavlje

1. Jevreji NA TLU JUGOSLAVIJE. Artikel: S. Goldstein-a: Jevreji u narodnooslobodilačkom ratu. Seite 196, Muzejski prostor, Zagreb, Jezuitski trg 4, 14. IV – 12. VI 1988.

2. Levi Primo: MAINTENANT OU JAMAIS, page 51-61.

Dvadeset i deveto poglavlje

1. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE 1, II izdanje, Školska knjiga Stvarnost Zagreb 1989, strane 283-289.

2. Ljubo Boban: KONTROVERZE IZ POVIJESTI JUGOSLAVIJE 2, II izdanje, Školska knjiga Stvarnost Zagreb, 1989, strane 249-261.

3. Ladislav Hory und Martin Broszat: Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945, Deutscher Verlag-Anstalt, Stuttgart, 1964, Seite 152-174, Seite 74.

5. Lothar Rendulić: GEKÄMPFT, GESIEGT, GESCHLAGEN, Verlag "Welsermühl", Wels – Heidelberg, 1952, Seite: 169–170.

6. Ladislav Hory und Martin Broszat: Der Kroatische Ustascha-Staat, Seite 154.

7. JAMES P. O'DONNELL: THE BERLIN BUNKER, Arrow Books Ltd., London 1979, page 117.

8. Walter Schellenberg: SCHELLENBERG HIS LIFE, HE WAS HITLER'S SECRET SERVICE CHIEF MAYFLOWER-DELL BOOKS LTD. 319, High Holborn, London W.C.1, 1965, page 167.

9. DOMOBRANS ON EAST FRONT, Researched by Mislav Miholek, Allen Milcic Published in Internet: <http://thunder.crolink.net/domobrani/engl/ndh/izvan.htm>.

10. Cordell Hull: THE MEMOIRS of C. H., Volume II. The Mackmillan Company, New York, 1948, page 1200

11. GENERAL DE GAULLE: MEMOIRES DE GUERRE L'UNITE 1942-1944, Plon, Paris 1956, page 61.

12. Jacques Delarue: HISTOIRE DE LA GESTAPO, Librairie Artheme Fayard, 1962, page 586.

13. Dr. Nada Kisić Kolanović: "MLADEN LORKOVIĆ – MINISTAR UROTNIK". Večerni List: 14. IV. 1998 – 18. IV. 1998, Zagreb.

14. Leon Poliakov – Josef Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER DOKUMENTE, Arani Verlags-GMBH – Berlin – Grunewald, Seite 41: Gesandter Kasche ist geschäftstüchtig.

15. John Colville: THE FRINGES OF POWER DOWNING STREET DIARIES, Volume two, 1941- April 1955, Sceptre edition 1987, Hodder and Stoughton Ltd. London, ISBN 0-340-40336-5, page: 194.

Trideset i prvo poglavlje

1. Daniel Jonah Goldhagen: HITLER'S WILLING EXECUTIONERS ORDINARY GERMANS AND THE HOLOCAUST, Vintage Books, A Division of Random House, Inc., New York; 1966, 1967., ISBN 0-679-77268-5, Chapter 13: The Deadly Way, Chapter 14: Page 356.

3. Walter Schellenberg: SCHELLENBERG HIS LIFE, HE WAS HITLER'S SECRET SERVICE CHIEF, Chapters: 19 to 21.

4. Heiner Lichtenstein: ANGEPASST UND TREU ERGEBEN DAS ROTE KREUZ IM "DRITTEN REICH", Bund Verlag GmbH, Köln, 1988, ISBN 3-7663-0933-1, Seite 125-128, Seite: 129.

6. Aarons and Loftus: The Unholy Trinity, pages: 77-78, 86-87 and 143-147.

7. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII. Faber and Faber Limited 24 Russell Square London WCI, First published in 1970, ISBN 0 571 09147 4, page: 416.

8. Page 301: THE VATICAN WAS AWARE OF USTAŠE CRIMES.

Trideset i drugo poglavlje

1. L. Poliakov – J. Wulf: DAS DRITTE REICH UND SEINE DIENER, Arani Verlags GmbH, Berlin-Grunewald, 1956, Seite: 46. Kasche: "Die Juden Frage in Kroatien in Weiten Maße bereinigt".

2. Carlo Falconi: THE SILENCE OF PIUS XII, page: 315.

Zeev Milo (Vladimir Müller)

Rođen u Zagrebu, gdje je posjećivao jevrejsku osnovnu školu i realnu gimnaziju. Preživio je teških godinu i pol pod ustaškim režimom. Poslje je uspio, zajedno sa svojim roditeljima, pobjeći k Talijanima, a onda k partizanima. Poslije rata je studirati na Tehničkom fakultetu Zagrebačkog Univerziteta. Godine 1949. se je, zajedno sa svojim roditeljima, izselio u Israel i tu je završio svoj studij na Tehničkoj Visokoj Školi u Haifi (Tehnion). Kao inženjer stupio je u Izraelsku Armiju u kojoj je dosegao čin pukovnika. Nakon istupa iz vojske, do njegovog umirovljenja, bio je na vodećim položajima u izraelskoj elektronskoj industriji. Oženjen, ima sina i kćerku i četiri unučice.

Njemačke su čete stigle iznenađujućom brzinom u Zagreb, a da jugoslovenska vojska nije pružila ozbiljan otpor. Proglašena je tzv. Nezavisna Država Hrvatska. Za nas Jevreje je to bio početak svršetka. Preko noći smo, od poštenih i uvažanih građana proglašeni zločincima, krivi za sve zlo ovog svijeta, kojima se poriče pravo da dišu i žive na ovoj kugli zemaljskoj. Postali smo nezaštićena divljač, koju svatko imade pravo da goni, lovi i ubija, na svakom mjestu i na način, koji zadovoljava sadističke nagone dotičnoga.

Ta "Država", koju je uspostavila nacistička Njemačka na teritoriju Hrvatske, Bosne i Hercegovine, postojala je, pod njemačkim tutorstvom, od pada Kraljevine Jugoslavije u Aprilu 1941, do svršetka rata u maju 1945.

Za vrijeme tih četiri godina, počinili su Ustaše, koji su vladali tom zemljom, jezovite zločine, koji su po opsegu i okrutnosti često premašili njemačke zločine u ukupiranim zemljama. Njihove žrtve su bili Srbi, Jevreji i Cigani (i mnogi Hrvati), među njima bezbrojne žene, djeca i nemoćni starci. Genocid je dosegao nevjerovatne opsege - mnogo stotina hiljada. Neizbježiv je bio ustanak progonjenih...

Ova knjiga nije samo moja autobiografija, koja opisuje ono što sam proživio i što se je dogodalo u mojoj najbližoj okolini. Opisani su historijski i politički događaji. Oni koji su prethodili ovom tragičnom razdoblju: Vrela Hrvatskog separatizam, odnos između Hrvata i Srba u Kraljevini Jugoslaviji, podla igra Velikih Sila. Zatim ono što se je odigralo u "Nezavisnoj Hrvatskoj". Teror Njemačkog okupatora i njihovih ustaških sluga, dvosmislena uloga Italijana, ustanak, Četnici i Partizani. Tito, oslobođenje i uspostava komunističke Jugoslavije.

Poslužio sam se pri tome s historijskom literaturom i dokumentacijom čija vrela navađam.
